

Kunfi Zsigmond: Harkányi Ede emlékezete*

lyan elmék, akik nem becsülték és szerették értékén túl az életet, találhatták ki azt a bölcsességet, hogy a fiatal és korai halál olyan ajándék, amelyet az istenek csak a kedveltjeiknek juttatnak. Gondolkodásunk és érzésvilágunk, amelyet az élethez való ragaszkodás erős ösztönei kormányoznak, nem tud belenyugodni ebbe a vigasztalásba, noha sokszor lesz úrrá minden számotvető lélekben az a gondolat, vajon nem azoknak jutott-e a jobb rész az életből, akik már pontot tettek utána. A fáradtság, csüggedés, a minden-mindegy hangulatok óráiban, vagy amikor azt tapasztalja az ember, hogy a dolgok sehogysem akarnak beleilleszkedni és félni a vágyaink és szükségleteink kovácsolta formába, ki nem érezte volna, hogy irigyli a halottakat és sajnálja azokat, akik még élnek? De a lankadt érzés és a szárnyaszegett gondolatjárás órái még a világfájdalmasok és halállal kacérkodók számára is csak ritka és sietős vendégek, amelyeket az élni-akarásnak egész lelki életünket meghatározó erői hamarosan kifüstölnek. A magunk életének védelme szól abból a sajnálkozásból, amelyet az emberek akkor éreznek, amikor egy életfonal a közepén szakad el, akár értékes volt az az élet a mi számunkra, akár nem. Az életvágy ideológiájának egyik fontos eleme az a megdöbbenés, amelyet akkor érzünk, amikor egy fiatal, reménységekben gazdag, nagy ígéretekkel bővelkedő élet roppan össze. Az emberekre rázuhanó ilyen szomorúságok, a Pusztulás erőinek hirtelen feltámadása és berontása az életbe, a tragédia levegőjét viszik magukkal mindenfelé. Az élet ilyen befejeződésének sötét árnyéka esik rá annak a gátunknak az alakjára, akinek emlékét megtisztelni és munkásba képét felújítani jöttünk itt ma össze. Az idő csak megtompítja

* Felolvasta a szerző a *Társadalomtudományi Társaság* január 30-iki Harkányi-ünnepélyén.

a fájdalom élet és elveszi a szomorúság színének mélységét: de az emlékezetünk tisztán megóvja ama gyászos, váratlan és döbbenetes esemény képét, amely Harkányi Edét elrabolta tőlünk. Hirtelenebbül, semhogy hozzáalkalmazkodhattunk volna, gyorsabban, semhogy a reményt fel tudtuk volna adni, váratlanabban, semhogy elkerülhetetlen voltát beláthattuk volna: veszítettük el sokan igaz és derék barátunkat és veszítették el törekvéseink egyik legbecesebb és legnélkülözhetetlenebb katonájukat. A magvető nemes és széles mozdulatában látták még sokan halála előtt egynéhány nappal és senki sem sejtette még akkor, hogy aki annyi hittel, olyan egészséges és robusztus hittel dolgozik a holnap számára: egyetlen magjának kalászba zsendülését sem fogja saját szemével meglátni. Okos, hideg, szürke szeme még csak egynéhány nap előtt is a tanulás egyre eleven és nyughatatlan ösztönével mustrálgatta a XIX. századbeli magyar történelem iratait, hogy bennük és mögöttük megkeresse azt az igazságot, amelynek megismerését az új Magyarország harcaiban ő annyira szükségesnek tartotta: s egyszerre, máról-holnapra csúszott ki a könyv kezéből és aludt ki szemében az igazság keresésének nemes tüze. A munkából a nyugalomba, a szellemi harc kellő közepéből az örök békességbe lépett át Harkányi Ede. Serény, buzgó, teketóriát nem kedvelő ember volt. Aminek meg kellett lennie, amiről tudta, hogy meg kell történnie, azt elhatározottan, gyorsan és ingadozás nélkül csinálta meg mindig és mindenben. Ez a stílus meg volt a halálában is. Akik a gondolkozásmódját ismerték, azok igazat fognak nekem adni, ha azt mondom, hogy a halálnak ez a módja megnyerte volna Harkányi Ede értelmének helyeslését. S bizonyos, hogy ő kitűnően meg tudná okolni az ilyen halál előnyeit, szembeállítva az élet elmaradhatatlan csalódásait, tökéletlenségeit — hogy egy kedves szavát használjam — az ember fokozódó lelki eldurvulását a halál megteremtette békével, s avval a szépséggel, amely abban van, ha az ember ereje teljében, sok ígérettel terhesen, senkinek terhére nem esve távozik el az életből. Az eutanázia, a szépen meghalás tudománya az olyan öntudatos, magukat teljesen birtokló és fegyelmező lelkek számára találódott ki, amilyen Harkányi Ede is volt. Ő lehetne az egyedüli ember, aki bennünket megtudna győzni arról, hogy jól és helyesen történt, ami vele és rajta keresztül mindannyiunkkal történt. De mivel szillogizmusait, jól felépített és minden oldalról megtámogatott, egy csomó tudós és gondolkodó állításával megerősített okfejtését erre a pontra nézve sajnos nem hallgathatjuk meg: nagy gyásznak és nehéz veszteségnek érezzük Harkányi Edének munkája elején bekövetkezett halálát.

1909-ben, alig haladva meg harmincadik évét, halt meg Harkányi Ede. Öt évvel előbb jelent meg első könyve: *A holnap férfiai* s ez volt tudomásom szerint első nyomtatásban egyáltalán megjelent munkája, amely nevét a nyilvánossággal megismertette. Mindössze öt év tehát az, amit Harkányi Ede a

közéletben eltöltött, s ha ez a rövid idő elég volt arra, hogy nevét becsültté és ismertté tegye, hogy mint író, tudós és szervező, harcos ember egyik reménységévé legyen a progresszív eszmékért küzdő magyar tábornak: ez arra vall, hogy nagy erőt, tiszteletreméltó készültséget, rendkívüli munkakedvet és lelkiismeretességet állított munkája és törekvései szolgálatába. Amikor első könyvét megírja: az életnek és társadalomnak főképen némely észszerűtlenségeit gáncsoló félkonzervatív író szólal meg, de azóta minden munkában és tanulmányban eltöltött nap balfelé sodorta. Minden munkája egy nagy, hétmérföldes lépést jelent szabadabb, merészebb, forradalmibb eszmék és világfelfogások felé s utolsó nagy könyve *Babonák ellen* a szocializmus elméleti kikötőjében megérkezett embernek mutatta az íróját. Annak, aki olyan körülmények között nevelkedett, akinek lényében olyan sok konzervatív, tekintélyt tisztelő, moralizáló vonás volt, mint amennyi Harkányi Edében volt felhalmozva, nem volt épen könnyű dolog itt megérkezni.

Aki a múlt század kilencvenes éveiben vidéki magyar városban járt középiskolába: az a régi, érintetlen magyar iskolai műveltséget sértetlen formájában kapta örökségül. Ha véletlenül még szerzetes gimnázium is volt az, ahol intelligenciáját formálták, akkor a szűrőkészülék, amely a modern élet meglétéről és törekvéseiről szóló híreket elfogta és nem engedte keresztül, még tökéletesebben működött. Ilyen körülmények között nevelkedett egy szerzetes gimnáziumban Harkányi Ede. Együtt ültünk az iskola padjain, ahol neki nem nagy szerencséje volt. Kissé nehezen befogadó emlékezőtehetsége és a formalizmustól visszariadó praktikus esze állandóan lázadozott a gimnázium szakadatlan nyelvészeti oktatása ellen és a latin nyelvvel igen rossz viszonyban állott véges-végig. De még ha meg is tanult volna jól mindent, amit az iskola nyújtott, igen készületlenül és hézagos ismeretekkel került volna ki az életbe. Noha engem két igen kellemetlen emlék fűz az iskolai élethez: sajnos, mindig eminens diák voltam és később, mint tanár visszakerültem az iskolába, mindazonáltal mentnek tudom magamat minden ellenszenvtől és pártosságtól. De mégis azt kell mondanom, hogy az a tudatlanság és felületesség, amellyel az iskola kibocsátott bennünket abban az időben, egyenesen botrányos volt. Nem kevésbé volt botrányos az élet, természet és történelem nagy eseményeinek hamis színben való feltüntetése vagy sokszor elhallgatása. Nem tudom ma sem megítélni, vajon tudatlanság vagy a modern élet és tudomány ismereteitől való rettegés volt-e az oka ennek. De annyi tény, hogy Magyarországot kivéve, Európának egész XIX. századi történetéről soha sem hallottunk semmit. A nemzeti eszme, a szociális fejlődés, a demokratikus haladás nagy harcai, amelyeknek zajától és rázkódtatásaitól visszhangzik ez az egész század, teljesen ismeretlenek maradtak előttünk. Amikor később olvasmányok elhozták a híret hozzánk a német és olasz nemzeti

harcoknak, a chartisták és kommunardok küzdelmeinek, a munkásosztály megmozdulásának: mindez az abszolút újság, a sohasem hallott dolgok nagyszerű meglepetéseivel hatott azon iskolák növendékeire. Még ha most is visszagondolok például a francia forradalomról kapott képre, csak ez maradt meg az emlékezetemben: „a mocskos jellemű Arouet a börtönből kiszabadulva felvette a Voltaire nevet és megkezdte ocsmány támadásait a trón és oltár ellen”. Természetrizai órákon még a nevét sem hallottuk soha például Darwinnak s az emberi test legegyszerűbb anatómiai és funkcionális ismereteinek híjával voltunk. Csak a mennyiségtan és fizikai ismeretek voltak azok, amelyekről azt lehet állítani, hogy az iskolai élet akkori fejlettségének a színvonalán állottak. Nem mintha fogalmat nyerhettünk volna azokról a forradalmakról, amelyeket a megélhetés és gondolkodás terén a fizikai ismeretek előidéztek: de maguk a tudományos ismeretek és felfedezések nem maradtak ismeretlenek előttünk. Így ez a stúdium volt az első rés, amelyen a dohos és összetöprödött papivilágba valami a mai élet levegőjéből beszívárogathatott. A gépek, készülékek, kísérletek beszédét jelentőségüktől és gyermeki elmét forradalmasító hatásaitól megfosztani nem lehetett.

Így mindaz, amit az iskola adott Harkányi Edének, a régi hazafias és valláserkölcsös világnézet irányában és szellemében hatott: ósdi és értéktelen, jó részben hasznavehetetlen ismeretek, gondolkodást elaltató és elzsibbasztó igazságok. Minden ízében a konzervatív régi magyar világ számára nevelt ez az iskola, amely semmi tekintetben sem hasonlított az élethez és nem is készített az élet számára elő. De mégis volt egy pont, amelyen nem életenergiákat csillapító, hanem izgató, nyugtalanító volt a hatása. Zsidó diáknak lenni szerzetesek gimnáziumában nem nagy élvezet, de gondolkodásra hajtó dolog volt már akkor is. Nem volna igazságos valami Harkányi Ede és az én volt tanáraink iránt, ha azt mondanám, hogy az iskolánk a harcias, öntudatos vagy akár túligazságtalan antiszemitizmus helye lett volna. Nem, hanem az a magától értetődő, szurkálódó, a megkülönböztetéseket soha el nem felejtő — hogy úgy mondjam — tényeket konstatáló antiszemitizmus volt honos az iskolánkban, amely tulajdonképpen nem is tesz egyebet, minthogy minden alkalommal megállapítja a fejlődő és fogékony gyermeki lelkek előtt, hogy ez zsidó, ez nem zsidó; amely legföljebb annyira megy, hogy egyenlő feltételek esetén mellőzi a zsidó tanulót a nem-zsidóval szemben, amely érezteti vele megtűrt voltát, amely a külön iskolaszünetes zsidó-ünnepek után való napon nagy nyomatékkal állapítja meg a tanulók egyeteme előtt, hogy tegnap, mikor a zsidók hiányoztak, milyen rend és fegyelem volt az iskolában. Mindez nem nagy dolog, de elegendő, hogy a vallási gyűlölködés magvát elhintse a lelkekben, hogy a vallási harcot latens formában állandósítsa az iskolában és a láthatatlan sárga foltot rávarrja a tanulók egy részére. Ez a megkülönböztető bánásmód

természetesen bántja azokat, akiket ért. Sokszor a szülők vagyoni állásának hozzákapcsolódásával a szociális ellentét első formáját ölti magára, de mint minden üldözés, ez is meggondolásra sarkal és arra ösztönöz, hogy védelmet keressenek ellene. Sok emberben érlelődik meg az ilyen üldözések idején a vallásváltoztatás gondolata. Különösen azért, mivel a vallásos hit megrendülésével a zsidóságból a szűkeszű vallástanárok és héber nyelvre oktatók korlátoltsága miatt nem marad meg semmi érték, mert a zsidóság, mint az ételtilalmak hébernyelvű gyűjteménye marad meg a szeme előtt és mert úgy látja, hogy ezért az öltözetért nem érdemes mindazt a bántalmat és üldöztetést elviselni, amely már az iskolai kis zsidónak is kijár. Persze, a magyar nacionalizmusnak feláldozott és alkalmazkodó zsidó gyermek még nem tudja sem azt, hogy a faji koefficiens sokkal jelentékenyebb része a zsidóságnak, mint a vallási és hogy a vallásváltoztatás csak a legritkább esetekben jelenti a vallási és faji mellőztetés végét. A jómódú zsidó a társaságba való bejutás és a társadalmi mellőztetés fájó ténye miatt változtatja vallását és járja a beolvadásnak, az én nézetem szerint, nem igen eredményes és nem is kívánatos útját. De annyi tény és ezúttal csak ez tartozik ide, hogy ezen a ponton igen nagy érzékenységeket keltett Harkányi Edében az iskolai élet és társadalmi meg vallási kérdésekkel való olyan fokú törődést ébresztett benne, amely ezen kivételes bánásmód nélkül bizonyára későbbben és más formában jelentkezett volna.

Ha az új világ eszméi az iskolába nem találtak utat, úgy az új életé nem abba a kis vidéki városba, amelyben Harkányi Ede nevelkedett. Társadalmi és politikai mozgalmak, amelyek magukra vonták volna a figyelmet vagy felkeltették volna az érdeklődést, nem igen voltak. A képviselőválasztások voltak az egyetlen ilyen természetű események, de ezek is olyan jeliszavak és agitációk közepette mentek végbe, melyek semmit sem mondtak a fiatal intelligenciáknak. A képviselőválasztás az a nap volt, amikor stejer dragonosok és német ulánusok szállták meg az összes utcákat, hogy a nagy számban és részegen bevonuló parasztok mérge elől megóvják a kanizsai zsidókat, az mindig nagyon rosszul sikerült nekik, mert egy-egy zsidót vagy agyon vagy nagyon megverték a parasztok. Az újság, amelyet abban az időben olvastak, a *Neues Pester Journal* vagy a *Pesti Hírlap* volt. Hogy ezek a lapok mennyire az akkori még érintetlen magyar világ képei voltak, mennyire nem lehetett révükön meglátni annak a nagy életnek a lázaiból semmit, amely már emésztette a nyugati népeket, sem azokból a nagy átalakulásokból semmit, amelyek nálunk is készültek: erre fölösleges szót vesztegetni olyanok előtt, akik tudják, hogy milyenek ezek a lapok ebben a tekintetben még ma is.

Az a kínai fal, amelyet minden nem-hagyományos gondolat ellen épített az iskola, egyetlen ponton kapott rést. Talán a negyedik-ötödik gimnáziumot járhattuk, amikor véletlenül, ahogy

ez már történni szokott, eljutottak a kezünkbe Ludwig Büchner iratai: rossz és tökéletlen fordításokban. Először az *Erő és Anyag*, azután egy kisebb röpirat, amelyben az Isten létezésével és a mellette felhozott érvekkel bánik el igen keményen Büchner. A naiv, tudománytalan és vaskos materialista gondolkodó nehéz pörölye apró cserepekre törte a teológiai világgépet, amelyet az iskola egész munkája szolgált és formált. Az egyszerű, világos, minden rejtvényt megfejtő, az összes kérdőjeleket kiküszöbölő materializmus, amely minden tudományos elégtelensége ellenére is a természettudományok új gondolatainak és nagyszerű felfedezéseinek légkörében növekedett meg: nagy forradalmat keltett a kis diákok lelkében. Milyen más tudomány, mennyire érdekes ismeretek, mennyire kézfogható gondolatok, micsoda merész okfejtések és mámorító következtetések minden oldalon! Néhány nagy törvényszerűség megismerését köszönhette a kis diákoknak az a társasága, amely titokban összeült délutánonként Harkányi Ede szüleinek a lakásán és lázas izgalommal falta a Büchner könyveit: először csak a magyarra fordítottakat, majd a többieket is. Először csapta meg őket annak a szédületes perspektívának szabad és friss levegője, hogy az ember is része és eleme a természetnek, hogy a kő esése, a fa rügyezése, az állat szaporodása és az emberi gondolkodás és mozgás ugyanannak a nagy és egységes erőnek megnyilatkozása. Heves és szenvedélyes vitatkozásai voltak az égő fejű kis diákoknak ezekről a kérdésekről, és minden gondolatuk csak úgy nyüzsgött a heves és váratlan betérés nyomán. A materializmus nagy és átlátszó tételei a pozitív eszű és a tényeket már akkor is nagyon respektáló barátunkra is erősen hatottak: de a következtetések levonásában nem ment olyan messzire, mint a diákkompánia szegény, nélkülöző és ezért minden lázadó és elégedetlenséget szító irányzat számára jól megmunkált talajt kínáló többi tagjai. A szegény diákok ateizmusa az első *revanche*, amelyet az élet helytelen és nem szép berendezéséért vesznek. A vagyonos szülők gyermeke — és ilyen volt Harkányi Ede — kevesebb forradalmi hajlandóságot hoz magával, mint az, akit az élet már kezdetétől fogva a munka és nélkülözés kátyúkkal bővelkedő útjára terelt: amazok könnyebben megbocsátják az istennek, hogy létezése ellentétben van fontos természeti törvényekkel és nehezen egyeztethető össze a modern természettudományokból kialakuló világgéppel. Emezek ellenben Isten elcsapásával fizetnek azért, amiért olyan rosszul megy nekik.

Míndezek önmagukban talán érdektelen dolgok, de nekem az az érzésem van, hogy bizonyos tekintetben már van némi történelmi érdekességük és jelentőségük, mert mutatják, miképpen nevelkedett és mit tanult tíz-tizenöt esztendő előtt az az ifjúság, amely most a harmincas esztendőök elején áll. Megérteti ez a hiányos kép azt is, miért ütközik még mindig minden demokratikus, szabadgondolkodó kultúrpropaganda épen a lateiner osztályok tagjai között olyan óriási nehézségekbe, miért ter-

jednek az eszmék, minden nyilvánvaló igazságuk és épen ezen osztályok érdekeivel való megegyezésük ellenére is olyan lassan. Az iskola gátakat építő és zavartalan munkájában akad meg igen sok mozgalom. Az iskola ma is építi a gátakat, azt hiszem sokkal öntudatosabban, agresszívabb és dühösebb tendenciával: de nem zavartalanul. Az iskola kénytelen ma vitatkozni az étellel. A világfelfogások harca ma már az életben künn olyan erős, hogy hullámverése benn is mozgatja a lelkeket az iskola falai között. Tudomást kénytelen venni róluk, a régi ideológiát nem tudja dogmatikus módon, hanem csak vitatkozva, polemikus módon beplántálni a lelkekbe és evvel már óriási csatát nyertek ezek a törekvések. Tíz-tizenöt évvel ezelőtt a magyar vidéken a pusztá véletlennel lehetett tulajdonítani, ha az antikváriusok kirakatából kihorgászott könyv vagy itt-ott egy-egy különös ember vagy esemény megjelenése a szokott életben ráutalta a figyelmet arra, hogy van még egy más világ is, mint amelyről a nem ugyan tudós, de annál jámborabb professzorok tanítanak. Manapság, ami nyugtalan és a skolasztikus világgal ki nem békült, abban kielégülést nem találó fiatal értelem zsendül az iskola padjain, az, hogy útját megtalálja, nincsen ráutalva a véletlen szeszélyeire. Az egész ország szellemi levegője tele van az új élet és az ellene való hadakozás lármájával. Akiben lelki, temperamentumbeli és szociális hajlamosság van a velük és értük való életre, annak nem kell ezeket az új eszméket felkeresni, azok mennek el ma már hozzá. Úgy gondolom, hogy ez a tény egymaga is igen nevezetes fejlődését és megerősödését mutatja az új Magyarországnak: a gazdasági erőkn, a szociáldemokrata munkásmozgalmon kívül, amely a legerősebb motorja volt ennek a körülbelül egy évtizeden belül végbement lelki átalakulásnak, igen jelentékeny része van ebben a történelmi munkában a férfiak azon csoportjának, amelyben Harkányi Ede igen érdekes és sajtáságos lelki és szociális vándorlások után kikötött. S annak a — nem mondom — új nemzedéknek, mert annyira még nem vagyunk, de annak az új évgyűrűnek, amely utánunk következett és amely most végzi a középiskolákat, sokkal kevesebb tévelygés, sokkal egyenesebb út áll a rendelkezésére, mint amilyen a Harkányi Ede évgyűrűje megtalálta a világfelfogásának és temperamentumának megfelelő helyet az életben.

Harkányi Ede sokáig és igen nagy mohósággal kereste ezt az utat és szenvedései, fájdalmai, amelyeket utazásában szerzett, bőségesek és mélyek voltak. Talán azért is élt benne olyan szerfölkötti nagy erővel az a kívánság, hogy a saját vándorlásainak tapasztalataival megkönnyítse az utána következők számára az utat és csökkentse fáradaimaikat. Igen erős volt benne az a goethei érzés, amelyet a nagy költő szociális kötelesség-ézésének eleven jele gyanánt a munkái elé írt *Zueignung*-ban működése egyik alaptényezője gyanánt jelölt meg:

Warum sucht ich den Weg so sehnsuchtsvoll,
Wenn ich ihn nicht den Brüdern zeigen soll?

Az út keresése közben Harkányi Ede nem egy vakútra és rossz ösvényre került. Büchner nagy, jó időre közös élménye volt a kis diák-társaságnak, amelyet azonban, amint tagjai nőttek, szétvetett a szociális és gazdasági ellentéteknek a feszítő ereje. Persze, ez az erő nem öntudatosan hatott: csak az állott elő, hogy amint nőttek a diákok, amint nagyobbak lettek, erősebben kezdett kihatni életükre szülőik vagyoni és szociális helyzete. Barátunkban társadalmi ambíciók, a társaság-beli érvényesülés vágya kezdett ébredezni: olyan irányban kezdett fejlődni, amelyiket későbbi fogalommal a zsidó dzsentrinek nem épen rokonszenves elnevezésével lehetne jellemezni. Mint a vidéki gimnáziumok kamaszkorba jutott diákjai általában: a nagykanizsai diákok is elkezdtek korcsmázni, inni, kártyázni, amit a kis Harkányi még a tennisznek és lovaglásnak abban az időben a mainál sokkal arisztokratikusabb sportjával toldott meg. Jó ideig ezek a dolgok állottak életének középpontjában és mivel a vagyonnak, vendéglátásnak nagy felekezeti ellentétet áthidaló ereje is van diákok és tanárok között egyaránt: Harkányi Ede rövid idő múltán egészen más iskolai milióbe került bele, mint amelyikben első iskolai éveit eltelték. Akik látták mulatozásait, sportbeli erőfeszítéseit és főképen nagy italozásait, ha visszaemlékeznek a szüreti mulatozásokra, amelyekben a sovány kis fakóarcú fiú mindenkit az asztal alá ivott: mindig azt érezték, hogy nem azért iszik és visz végbe egyéb virtuosos cselekedeteket, mert öröme vagy élvezete telik az italban vagy az egyéb erőfeszítéseiben, hanem azért, hogy megmutassa, mit tud, hogy bebizonyítsa, hogy mindezt jobban tudja, mint a hivatásosabb és gyakorlottabb ivók, verekedők, kártyázók, duhajkodók. Valami vad és konok energia ütközött ki már akkor arcvonásain: a két összeszorított fogsor, a megfeszülő pofacsontok, az önmagukkal sokat küzdő és magukat legyűrő kemény embereknek ezek a családi arcvonása, sokszor ült már a kártya és alkohol csatáiban is az arcán. Ilyen módon vergődött keresztül a középiskolán. Rossz diák volt, de nem az álmodozó, vagy az iskolai tudományok helyett más ismeretek szomjúságától gyötrött rossz diákok fajtájából. A közönséges rossz diákfajta volt, aki nem szeret tanulni és akit nem is igen érdekelnek a tudományok. Csak néha-néha ejtette ámulatba a diákközvéleményt és a tanárait. Jöttek idők, amikor rávetette magát a tanulásra és ilyenkor valami elszánt, kemény nekidurálással, amelyet semmi ki nem hozott a sodrából, mindent megtanult, amit akart és a legtöbbet tudta egy ideig abból a tárgyból, amelyre így rávetette magát. A későbbi ember mivolta ütött ilyenkor ki rajta: a csupa elszántság, a féktelen energia. Ilyenkor is nem az eszével, hanem az akaratával tanult és dolgozott.

Amikor az érettségi után szétrebbentünk, társai közül a könyvek szeretetétől és a szegénységtől is kissé halvány gondolkodásnak a maguk számára elveszett embernek tudták Harkányi

Edét. Mulatni fog, inni, udvarolni, tenniszezni, kártyázni, lovagolni, párbajozni, kikeresztelkedni, nem tanulni: evvel a gondolatokkal tértek szét az utaik. Érettségi után kiment Leipziggé és karácsonykor egy kardvágással az arcán, *Bursch*-sapkával a fején, a *Landsmannschaft Affrania couleur*-jével és a kofferében a Marx *Kapital*-ja első kötetével tért haza és, azt hiszem, annak a gyomortágulásnak kezdetével, amely későbbi betegségének és, attól tartok, oly korai halálának lett az oka. Leipzigben az egyetem, a vívó-terem és a Kneipe között osztotta meg idejét. Leipzig után Lausanne követte, előbb az egyetem, majd nemsokára egy félévre a lausannei kórház, ahova féktelen élete, különösen a német *Burschenschaft*-ok mértéktelen ivása juttatta el. Szülői háztól, barátoktól, ismerősöktől, szokott környezettől távol majd egy félesztendeig a legsúlyosabb testi és lelki kínokat szenvedve át, nagy sorsfordulat készült elő az alig huszonegy éves fiú lelkében. Tisztában volt vele, hogy betegsége mértéktelen ivásának következménye és számot adott magának arról, hogy nem azért ivott, mert élvezete tellett benne, hanem mert társadalmi előítéletek és közfelfogások, amelyeknek mindenkor igen nagy befolyást tulajdonított, így kívánták ezt tőle. Testi fájdalmait még súlyosabbá tette, hogy az önvád gyötréseit nem tudta egészen jogosulatlanoknak ítélni még saját maga előtt sem. Avval a vad és konok kitarással, amely minden dolgát jellemezte, kezdte szemét a saját belsejébe fordítani. Egészen ritka és oly korban szokatlan komolysággal nézegette magát, de nem a pszichológus szemével, akit érdekel a gondolatok, érzések, motívumok színjátéka, aki elfogulatlanul nézi saját bensőjének minden mozdulását, hanem a moralista szenvedélyes, hol mérgeledő, hol ujjongó szemével, aki minden gondolat és érzésmozdulat után osztályzó jegyzetet ír be a könyvébe. Ez rossz gondolat, ez rossz indulat, ezt ki kell irtani; ez nemes érzés, ez tökéletesebbé tesz, ezt meg kell növelni, ezt ápolni kell és ilyen kertészkedő módszerrel jóvá lehet tenni az embert és hasznossá önmagára nézve, embertársaira nézve. Amikor a fájdalom és a magány hosszú hónapjai, az elégedetlenség és az önvád az élete felett való reflexió termékeny ösvényére tereltek, ismerkedett meg alaposabban a francia kultúrának és irodalomnak némely olyan jelenségével, amelyek, mivel értelmi jellemének néhány alapvető vonásával megegyeztek, rendkívüli hatással voltak reá.

Az önmagát kémlelő és marcangoló és erkölcsi töprengésekkel teli lausannei beteg a saját lelki tevékenységének tökéletes mását találta meg a francia moralisták és analitikus regényírók munkáiban, akik közül különösen Pascal és az újak közül Bourget voltak elhatározó befolyással ebben az időben erkölcsi és értelmi lényének kiformalására. Nagy erkölcsi válság közepette volt, elveszítette az iránytűjét. Érezte, hogy avval az útravalóval, mit az iskola adott neki, nem tud tovább menni, más iránytűje meg nem volt. Valóságos reveláció volt számára,

amikor ilyen erkölcsi válságoktól kínzott emberek arcképeit megtalálta a francia írók egy részének műveiben. Ami benne zavarosan, bizonytalanul, összevissza kavarodva hullámozott és amiben természetyszerűleg csak úgy tudott eligazodni, ahogy huszonegy éves fiatal emberek tudnak, mindazt egy tökéletesen átlátszó és minden ízében racionális nyelv és nemzeti szellem szépen legombolyította, világos formulákba foglalta. A francia nyelvnek az a csodálatos ereje, amely a legzavarosabb lelki állapotokat is világos tételbe foglalni és amely oly sokszor viszi kísértésbe az embert, hogy a nyelv és kifejezés világosságát átvigye a dolgokra is, az a gyönyörű kristályossága a nyelvnek, amely az első pillanatra elhitheti az emberekkel, hogy az egész világot minden rejtelmével és logikátlanságával egyetemben néhány szillogizmusba be lehet szorítani és a dolgokat is olyan racionálissá lehet tenni, mint a nyelvképüket: mindez megfogta Harkányi Edének racionális hajlandóságokkal teli, minden bizonytalanságtól és homálytól irtózó esztét. A nagy és finom, noha szerfölött egyoldalú francia lélekvizsgálók példájának követése nyomán kezdett a saját lelkében is rendet és világosságot teremteni, amely nélkül egyáltalán nem tudott élni. Az észtl vezérelt és a helyes elvek szerint cselekvő akarat gondolata ekkor alakul ki a lelkében. Minden bajunknak forrása az, hogy nem tudunk belátásunk szerint és ismereteink útmutatása szerint cselekedni. A helyes ismeret, amely megmutatja a helyes cselekedet, a fájdalomtól viszonylag ment élet útját az embernek: ennek megkeresésére indul a kórház betegszobájából a lábadozó beteg minden érdeklődése. Így születik meg a lausannei kórház betegágyán *A holnap férfiai* című munkájának első alap gondolata.

Ez a könyv tudományos formájában, sok helyt száraz és szakszerű fejtegetéseivel sokkal nagyobb mértékben lírai könyv elejétől végig, mint bizonyos verskötetek, amelyek minden oldalukon az én örömeit és fájdalmait sipítazzák. Persze szemérmes, bujkáló, férfias líra, amely a saját fájdalmait leplezi a világ előtt és amely az érzéseknek objektív formában való kifejezésére törekszik. De azért itt-ott áttöri az érzés az okfejtés hidegségét és akkor kihallatszik a szenvedő és vádló embernek szenvedélyes beszéde, aki a saját bőrén tanulta meg intenzív élményeink és életünk berendezésének, tökéletlen voltának minden kellemetlenségét. „Mindazt, amit elmondtam — olvassuk *A holnap férfiai*-ban egy helyt — magam átéltem. Fizikai, szellemi, morális szenvedések kristályosították ki bennem azt a meggyőződést, amelyet e tanulmányban foglaltam össze. . . Erős hitemet írtam le a te számodra néhány évvel fiatalabb vagy öregebb testvérem . . . Bátyám, aki már régen küzdesz az élettel és különösen te, öcsém, ki csak a jövőben lépsz abba, számoljatok a viharokkal, nehogy azok elkészületlenül találjanak benneteket. Volt vagy elkövetkezik a sötét reménytelenség pillanata. Hátad mögött homály, előtted kongó üresség terül el. Tested, szellemed

krízisei megingatták moralitásod épületét, elvették hitedet, eltemették még a reményt is. Magad köré tekintesz és mindenütt a rombolás aggasztó rémeit véled látni, benned pedig az apátia feneketlen ürje tátong.” A megkínzott és elégedetlen reflexió ilyen heves kitörései ritkák most még: a vádbeszéd az iskola és a nevelés munkája ellen irányul.

A könyv tulajdonképpen a középiskolai oktatás rendszerének, feldolgozott anyagának és szellemének szigorú, elítélő bírálata. Az iskola padjairól még jóformán ki sem került ember lesújtó bírálatot mond ebben a könyvben nevelőiről és oktatásunk egész rendszeréről. Igen nagy világossággal látja némely oly fogyatkozását, amelyek alatt különösen sokat szenvedett: az egyoldalú és hiányos értelmi nevelést, különösen a holt nyelveknek és az egész filológiai műveltségnek szerfölött nagy fogyatékoságait. Az iskolának az élettől való elszakadtságát és azt az eléggé nem korholható remeteségét, amellyel épen az életben leghasznosabb és legfontosabb ismeretek és gyakorlati tudás elől elzárkózik; az emberi természetről való hamis képét, amellyel a jellem és akarás erőinél többre becsüli, ha nem is elméletben, de gyakorlatban a tudást és az emlékezeti anyagot. A tanítás helyett a nevelés nagy jelentőségét emeli ki ez a könyv és itt is első sorban nem az értelem, hanem az akaratidomítás kelti fel érdeklődését. Az embernek a teljes életre való előkészítését legjobban az a nevelési rendszer szolgálja, amely az egyénben és a fajban rejlő összes kvalitások lehető teljes és harmonikus kifejtését célozza harmonikus módon. E célt pedig csak az a nevelés éri el, amely az akarat erejét növeli. . . Korunkban ellenben általánosan tapasztalt baj az akarás erejének ijesztő mértékben való csökkenése. Életbevágó kérdés ezek után, lehet-e az akaratot nevelni? Erre a kérdésre Harkányi könyve feltétlenül igennel felel és rendkívül nagy erővel támadja azokat a gondolatirányokat, amelyek az akarás determinált voltából az egyéni felelősség megszüntetését, az akarat irányíthatatlanságát és végső elemzésben minden nevelési munkának a lehetetlenségét szokták következtetni. A lélektani problémák közül egyik sem érdekli annyira, mint az értelemnek és akaratnak egymáshoz való viszonya. Látja és érezte, tehát közvetlenül tudta, hogy milyen könnyen gördül az akarat kereke, ha érzések és szenvedélyek szítják és milyen kelleetlenül, nyikorogva, mennyi ellenállás közepette mozog az akarat és cselekvés mechanizmusa, amikor a belátáson és ismereten kívül semmi sem fűti. A hideg, az érzésektől körül nem zsongott esz, amely pontosan kitzúzi a célokat és megmondja, amikor egyedül van a lélek színpadán és monológokat tarthat, mit kellene és mit volna helyes tenni, de amely a nagyobb jelenetekben lesodrodik a színpadról és szavának minden erejét beleviszi az érzelmek és szenvedélyek orchesterébe: ez a hatalmas és mégis olyan ehetetlen, mindannyiunknak annyira drága és a legtöbb emberben sajnós, olyan gyenge esz és belátás, valósággal *Schmerzens-kind*-je volt a Harkányi Ede gondolkozásának. Semmi sem érde-

kelte jobban, mint az, hogy lehetne talpra állítani, megtámogatni és megadni neki valamit abból a motorikus erőből, amely az érzéseket az élet igazi uraivá és formálójává teszi.

Munkája és nemcsak élete közben érezte ennek a kérdésnek roppant nehézségeit: egész haditervet készít, amelynek végrehajtásával meg lehet támadni az akaratot és olyan irányt lehet elébe szabni, amely az ész javallását is megnyerné. A lelki élet testi, azt lehetni mondani, földalatti alapjaiból intézi hadjáratát: az egészséges test kultúráját hirdeti és minden nevelés alapjának tünteti fel. Mindaz, amit evvel kapcsolatban mond, nem új és nem meglepő dolog, de ahogy az öltözködés és táplálkozás kérdéseiből kiindulva felépíti az egész emberi pszichét, ahogy a mozgás, figyelem, akarás és a legmagasabb rendű értelmi munkásság egymásbafonódását és okozati összefüggését kimutatja: abban egy igen erős pszichológiai érzék megnyilvánulását kell látnia még a szigorúbb és nagyobb igényűbb olvasónak is. Persze, aki bíráló szemmel nézi ezt az épületet, itt-ott látja a dilettáns kezét, aki sok dolgot olyannak lát, amilyennek szeretné őket. Bizonyos elemeit a lelki életnek, amelyeknek fontosságát legújában hangsúlyozzák erősebben, de amelyek régebben sem voltak ismeretlenek: így elsősorban az öntudatlannak egész lelki világunkat determináló szerepét és azt a szinte legyőzhetetlen nehézséget, amit ezek az öntudatlan elemek a szokvány-nevelő számára jelentenek, nem igen vette számba. Más nagy fogyatkozása a könyvnek és az egész koncepciónak, hogy igen kevésbé veszi észre a nevelés és az egész iskola kérdésének szociális és politikai vonatkozásait. Bizonyos tekintetben azon az utópiás állásponton áll, hogy az iskola kérdését csak azért nem oldották meg még jól az emberek, mert még nem állott elő az a reformátor, aki felvilágosította volna a társadalmat a leghelyesebb oktatási módszerekről. Azt is hiszi, hogy a társadalom megjavítása az iskolán keresztül megy a legkönnyebben, hogy az iskolai reformok nem sértik a nagy társadalmi érdekeket. Harkányi az iskolákban embereket nevelő és formáló intézményeket látott, s nem vett akkor még tudomást arról, hogy azok a politikai és társadalmi hatalomnak nem olyan fontos, de olyan rendű és természetű elemei, mint a kaszárnyák, fogházak, templomok. Nem látta még akkor a világnézetek és gondolkozásmódoknak a társadalom gazdasági és politikai berendezésével való kapcsolatát, s így abban a hitben volt, hogy a legjobb nevelésért való harcot a pedagógiában és nem a gazdaságban meg a politikában kell megvívni. S végül meg kell még említenem azt is: bizonyára senki sem tiltakozott volna nálánál hevesebben fejlődésének későbbi szakában az ellen, hogy a holnap férfainak sorsával foglalkozó könyv semmit se szóljon azokról a férfiakról, akiké lesz minden hitem szerint a legnagyobb mértékben a holnap: a munkásosztály férfiairól. Természetes szubjektivitása, amely ez esetben szerfelett jogos és fájdalomból kisarjadt, tehát szent is volt: az egész nevelést a

polgári osztály férfiainak szempontjából mutatatta meg neki. A középiskola és az egyetem nevelő és tanító munkája foglalkoztatta és még nem igen látszott nyoma e könyvében annak a szenvedélyes érdeklődésnek és meleg szeretetnek, amellyel nemsokára a gyermek után sorakozó másik két elnyomott: a nő és a proletár sorsa felé fordult. De a könyv így is, ezekkel a szinte kikerülhetetlen fogyatékoságaival egy sokat szenvedett, sokat töprengő, erős szociális érzéssel teli és harcrakész embernek első, tudományos gyónása és vallomástétele az emberi haladás ügye mellett. A dedukciók és tapasztalati bizonyítékok tömegéből némely helyen szinte ujjongva tör elő az a hit, hogy az ember nevelhető, hogy a sötétségből és mélységből fel lehet vezetni a tökéletesség hegyormaira, hogy az emberiség útja szakadatlanul felfelé visz, hogy a társadalom és nemzet fejlődése az egyes emberek tökéletesítésének révén történik. Amikor az embert, aki most még a középosztály férfiát jelenti az ő számára, jobbá akarja tenni, akkor az egész társadalomnak és nemzetnek előbbrevitelén munkálkodik. „Nemzet, haza, vallás, egyház”, ezek a fogalmak még igen nagy helyet foglalnak el gondolkozásában. A vallás és különösen a katolikus egyház nevelő erejét rendkívül sokra becsülte és egyáltalában igen sok benne a konzervatív érzés. A társadalmi élet minden átalakulása szükségképpen egy csomó erkölcsi fogalom elhalványulásával jár és igen sok szenvedés kél mindig a nyomában. Új útra térni a kijártról: ez fájdalom és sebesülés nélkül nem történhetik soha. A híres destrukció, amely elszedi az emberektől a régi hitet, a cselekedeteknek régi biztonságát és megszokottságát, amely az átöröklött és intézményekben megrögzített erkölcsi útmutatások helyett az egyén kiválasztó és elhatározó erejére bízva a cselekvést: a szabadság mellett, amellyel helyesen élni csak olyan nehezen tanulnak meg az emberek, mint amily nehezen tanulják meg tagjaik helyes használatát, megnöveszti a felelősségérzést, a tévedések számát és a szenvedés alkalmait is.

Majdnem két teljes esztendőn keresztül dolgozott Harkányi Ede ezen az első könyvén, ha az inkubáció idejét is hozzá számítjuk, még egy esztendővel meg kell toldani. Az erkölcsi élet problémáival való foglalkozás, az intenzív tudományos munka, amelyet el kellett végeznie, hogy a kérdéshez egyáltalán hozzá tudjon nyúlni, egészen más embert faragott belőle. A gyenge iskola és a társadalmi nyegleségek szuggesztíójának minden hatása lemállott róla és a komoly munka napvilágra hozta jellemének és értelmének értékes és nem mindennapi tulajdonságait. Rendkívüli akaraterejével rövid idő alatt kipótolta az iskola és néhány meddő esztendő mulasztásait és egyike lett az új nemzedék legeruditusabb, legtanultabb és legszélesebb látókörű embereinek. Ha könyveit lapozza az ember, el kell csodálkoznia azon a rendkívüli szorgalmon és lelkiismeretességen, amelynek nyomát ott látja minden mondatában az ember. Soha sem mond el olyan tényt, amelynek hitelességéről

maga nem győződött volna meg és mindig gondoskodik róla, hogy az olvasónak is legyen módjában ellenőrizni állításait. Olyan okoskodásait és következtetéseit is, amelyeket mindenki, jó barát és ellenség egyaránt hitelesnek ismer el, az adatok és idézetek egész tömkelegével támogatja meg. Aminő lelki ismeretességgel gyűjti össze adatait, olyan világos és logikus rendszerbe foglalja őket. Gyűlöli a homályt és munkáinak felépítése, szerkezete, lépésről-lépésre való türelmes kifejtése minden gondolatnak, a tények megállapításában, a következtetések levonásában, az eredmények összefoglalásában való tiszta és elegáns eljárása elárulja, hogy írójuk a kitűnő francia logikusok iskoláját kijárta és állandóan forgatta a Port-Royal logikusainak és stílusművészeinek könyveit és úgy edzette elméjét, úgy fogta rá rendszeres és szigorú okoskodásokra és logikai műveletekre esztét, mint ahogy az atléták a testük minden egyes izmát rendszeres munkával kiművelik és megedzik. Az elvont kérdések, a formalisztikus logika iránt való nagy érdeklődése azonban nem volt ártalmára az élet realitásai iránt való eleven érzékének és nem tompította meg praktikus érzékét. Minden könyve, minden cikke mutatja az étellel és szemlélettel való ezen összeforrottságot. Legmerészebb absztrakcióiban is látja mindig az embert, ruhájában, szenvedélyeivel, gyöngeségeivel, törekvéseivel és főképen bajaival, szenvedéseivel. A szenvedő és küzködő ember: ez az igazi műzsája, ez sarkallja az esztét és ez ösztönzi gondolkodására. Amint első könyve a gyermek szenvedéseiből, az iskola kálváriájából fakad ki és az ezekre való visszaemlékezés lesz a kutatásainak inspirálója, azonképpen születik meg az élet második nagy kríziséből, amelybe mindenki belejut, a második könyve. A szerelem és nemi élet nagy válságai, a nők és férfiak közös szenvedése, az a rettenetes inferno, amely még egész másképpen mángorolja meg az embereket, mint az iskola, lesz most Harkányi Ede érdeklődésének és tanulmányának a középpontja. Az értelem és akarat egymáshoz való viszonya volt első könyvének írása idején a gondolkodásának közepén álló kérdés. Ugyanilyen fajta kérdést állít most is az elmélkedései gócpontjába: a szerelemnek és nemi életnek egymáshoz való viszonyát. A belátásnak és cselekvésnek összeesése: ez a tökéletes nevelés célja szerinte. A szerelem és nemi élet teljes kongruentiája a boldog és elégedett és mindenek felett egészséges élet feltétele szerinte és az a szexuális nyomor, amelynek *A holnap asszonyai* című művében olyan megrendítő képét festi, első sorban ennek a két tényezőnek a szétválásából táplálkozik. Az élet minden realitása iránt való igen nagy érzékkel kíséri végig a férfi és nő életében azt a pusztító folyamatot, amely a szerelmi vágyaknak és szükségleteknek, másrészt a társadalmi és morális lehetőségeknek összeütközéséből táplálkozik. Íme csak két kis remekbe rajzolt képe: „Még retteg a kíváncsi arcoktól, még fülében csengenek a trágár beszélgetések, még irtózik a vak zongoramestert körül

táncoló pároktól, de a nőt, legyen bár rima, megkívánja és ezért gerjedelmének az utca sarában keres táplálékot. A sötétség beálltával megindulnak a félénk vándorok. Kutató pillantással mérik az ajánlkozó néember állatias arcát, megriadnak s tovább futnak abban a reményben, hogy a következő sarkon álló fehér ruhás nő kevésbé undorító. Mint Dante poklában az elátkozott lelkek, úgy járnak körben városainkat ezek a hallgatag keresők, míg végre elfáradva, vizsgálás nélkül fogadnak el egy ajánlatot. — A tudatlan leánynak kicsinyes okokból kötött házassága minőségileg nem különbözik a prostitúciótól. Testének eladása jellemzi a rimát és nem az ár, melyet érte fizettek. Az mindegy, hogy egy vacsorát, vagy élethossziglani eltartást vásárolt-e bájaiért. Diszes fogaton templomba robogó menyasszony, ha nem gyötri igaz szerelem, ép olyan, mint a szakadó esőben az utca sarkán kínálkozó rikitó öltözetű néember. Az első jobb kereskedő, vagy szülei ügyesebb kerítők — íme az egyedüli különbség. Más eltérés nincs. Minden leány, ki szerelem nélkül megy férjhez: kéjné; minden szülő, ki pénzért, rangért bocsájtja árúba leányát, még ha közvetlenül nincs is haszna a vásárból: kerítő. A leány menti az, hogy többnyire nem ismeri a reá várakozó sorsot, de hogyan ítélkezzünk az anyáról, ki avval az okolással kényszeríti bele magzatát a házasságba, hogy ő sem szerelemből ment férjhez és azért mégis „egész” boldog?”

A morális pátosz, amely ezeket az írói szempontból is igen nagy művészettel rajzolt képeket nekilendíti, Harkányi Ede lényének legbensőbb vonásai közé tartozott. Rettenetesen komolyan vette az életet, nemcsak a magáét, amiben az emberek nem szoktak különben sem véteni, hanem a másokét is. Ettől a pátosztól sarkalva megy most neki második könyvében a férfi és nő problémájának és a szerelmi meg szexuális nyomorúság végső forrását a nő elnyomott helyzetében, gazdasági, erkölcsi, politikai és szexuális elnyomatásában találja meg. Kemény tüzeletet indít meg a férfi-elfogultságok egész fegyvertára ellen, amely a nőt nemcsak más, hanem alsóbbrendű lényeknek is tartja. Egy német konzervatív politikus mondotta, hogy a szociáldemokrácia csak tárgya és nem alanya lehet a törvényhozásnak: ilyesvalami úri felfogás él a férfiak gondolkodásában a nők egész életére, de elsősorban szerelmi életére nézve. Ennek a felfogásnak gyökere a nő alacsonyrendűségéről való nézetekbe és babonákba nyúlik le és ezek ellen indítja meg Harkányi elsősorban a támadást. A gyöngé nőről szóló szállóigével szemben megrajzolja először a gyöngé férfi képét, aki sok minden tekintetben kevésbé teherbíró és helytálló, mint a nő. Ha a férfivel mérik össze a nőt, akkor Harkányi az találja, hogy a nő gyengébb szervezete ellenére is jobban tud ellentállani betegségeknek, mint a férfi, kitartóbb és bizonyos dolgokban munkabíróbb és ha tényleges munkája kisebb is, a szülés kínjai és a nő életével összefűzött fiziológiai zavarok jó részben felérnek a férfi munkatöbbletével. Ahol a nő ma valóban alacsonyabb

rendű, mint a férfi: ott nem természettől való értéktelenséggel állunk szemben, hanem első sorban a nőnek kedvezőtlen gazdasági helyzetéből előálló következményekkel, amelyeket az átöröklés megrögzített, de amelyeket az előidéző okok megszüntetésével ki lehet küszöbölni. Harkányi itt megint eljut ahhoz a gondolathoz, amely egész világnézetének középpontjában állott: a nevelés kérdéséhez. Azoknak a különbségeknek nagy részét, amelyek a férfi és nő között meg vannak, el lehet tüntetni helyes nevelés útján. De a szociális és gazdasági élet megfigyelése most már élesebbé tette szemét és tudja, hogy a nevelés kérdése nem azonos az iskola kérdésével. Látja már azt, hogy a politikai szabadság és a gazdasági élet sokkal hatalmasabb nevelő erők, mint az iskola, hogy a munkának és a közviszonyoknak az egész életen keresztül hatékony energiái sokkal nagyobb mértékben formálják az emberek gondolkodását és jellemét, mint az iskola behatásai, amelyek csak néhány esztendőnek néhány naponként megismétlődő órájára terjednek ki. Különös nyomatékkal mutat rá természetszerűleg azokra a változásokra, amelyeket a gazdasági élet a családban, a nemek egymáshoz való viszonyában, a szerelmi életben, a nők szociális helyzetében előidéz. A család különféle formáinak és fejlődésének ismertetése közben mindenütt meg kellett látnia a gazdasági viszonyoknak a nőkérdést, a szerelmet, a családot forradalmasító hatásait. A könyv még mindig az intellektualizmus csillagzatában áll. Az élen ezt a jeligét olvassuk: „tanítsátok az embereket és azok megjavulnak”, de munka közben, talán anélkül, hogy az író észrevette volna, egy csomó erős gazdasági és szociális tény is belekerült a gondolkodásba s nem egy fejezete van a könyvének, amely úgy hangzik, mintha saját jeligéjének cáfolatát akarta volna benne megírni. De hiszen ez természetes is: a nő, a család, a szerelem és nemi élet ezek olyan kérdések, amelyekben, mint valami nagy szociális idegdúcban összefutnak a társadalmi berendezkedésnek leglényegesebb fonalai. A család kérdéséhez a magántulajdon problémájának egész jelentőségében való felvetése nélkül, a nő kizsákmányolásához a munkás kizsákmányolásának jelensége nélkül, a nők politikai elnyomatásának kérdéséhez a politikai demokrácia kérdéseiben való állásfoglalás nélkül eljutni nem lehet. Azért van, hogy a mai társadalmi életnek ezek a nagy kérdőjelei mind ott kísértének, részben világosan kimondva, részben a tudat küszöbje alatt zsongva és rendetlenkedve *A holnap asszonyai*-ban. Oly sok szociális szimpátiával teli ember, mint aminő Harkányi Ede volt, az elnyomatás és kizsákmányolás kérdései mellett nem mehetett el anélkül, hogy ezek a tények egész erkölcsi lényét meg ne rendítsék és minden morális felháborodását fel ne korbácsolják. Látja, hogy az éhség és a prostitúció réme kergeti bele a nők legnagyobb részét oly életbe, amely ellen legtöbbjüknek minden érzése és igen sok gondolata fellázad. A gazdaságilag, politikailag és lelkileg felszabadított asszony, akinek szerelme is ebből az új és egész-

séges és egész életből fog kinőni, aki magának is és párjának is öröme és egy mindenképen tökéletesebb nemzedék anyja lesz: ezt az ideált rajzolta meg meleg színekben *A holnap asszonyai*-ban az író.

A nő kérdése a vajúdo és nagy problémákkal birkózó szociális élet kellő közepébe vitte bele elhunyt barátunkat. Darwinnal és Spencerral való behatóbb megismerkedése a társadalmi élet törvényszerűségei iránt tette fogékonyabbá, a statisztika tényeinek ismerete konkrét formában mutatta meg neki a mai társadalom életében végbemenő változásokat, a nőkérdés különféle arculatai az erkölcsi fogalmak változására és a gazdasági élettől való függőségére tanították meg. Amikor így tanulmányai már kellő fogékonyságot keltettek benne a szociális kérdés nagy jelentőségének és tudományos fontosságának felismerésére, dübörgő és harsonás szavával tört be csendes dolgozó szobájába a magyar forradalom. Minél távolabb jutunk tőle, annál világosabb lesz azt hiszem minden gondolkodó ember előtt, hogy az 1904—6 évi magyar politikai események forradalmi jelentőségűek voltak, hogy abban a nagy válságban mutatkozott meg először igen nagy világossággal, hogy mennyire kimosta az idő hullámverése a régi magyar világ alól a talajt és hogy a tenger rejtelmes, a víz színe alatt dolgozó erői már egy egész új építményt, új életet, új szükségleteket és új kultúrát is teremtettek, amely türelmetlen és hangos szóval követeli jogát az élethez. Meg lehet ma már mondani: a feudalizmus szolgálatába szegődött nemzeti eszmének és a nemzeti érdekek ellenére is érvényesülni kívánó demokráciának az összeütközése volt az a harc. Igen sokak számára váratlanul, értetlenül nőtt ki a konfliktus máról holnapra a földből és jelentkezésének formája annyira különös, oly sok furcsasággal teli volt, annyira ellentétben volt a magyar közélet minden eddigi — persze nem nagyon régi keletű — hagyományaival, hogy jó ideig még az új szükségleteket megértő és velük rokonszenvező emberek egy részét is visszadöbbsentette. A demokrácia a nemzeti eszme ellen, a demokrácia a császári abszolutizmus szövetségében, a demokrácia a nagyszerű magyar parlamentarizmus ellen, az ország első politikusai ellen, egy csomó még jóformán ismeretlen fiatal író, egy csomó munkásvezér és a tömeg: ez mindenestre olyan látvány volt, amely meghökkentette az első pillanatban az embereket. De különös és a szokatlanság minden ismérvével felruházott helyzeteknek egy rendkívüli hasznuk van: az embereket állásfoglalásra kényszerítik. A jelenségek olyan kirívók és feltűnők voltak, hogy valamiképpen állást kellett foglalniuk velük szemben. Az osztálytudat vagy társadalmi szimpátiák ilyen időkben gyorsabban érnek, mint egyébkor. E válság előtt társadalmi ellentétek nem szerepeltek differenciáló erők gyanánt a magyar politikában. Most egyszerre mindenkinek számot kellett adnia elsősorban önmagának, hogy a barrikád melyik oldalán helyezkedik el.

1905 nyarán, nemsokára, hogy Kristóffy József először

bontotta ki a pécsi bányászok küldöttsége előtt az általános választójog lobogóját, együtt ült egy kis társaság egy józsefvárosi kis korcsmában. A társaságnak egyik tagja, aki inkább a temperamentumával, mint az eszével érezte, hogy imhol most megjött az az idő, amikor szekercék fognak hullani az égből, aki érezte és ott hangosan hirdette a politizáló asztaltársaságban, hogy úgy érzi a közeli felfordulást, mint a hogy a kutya a földrengést: még szigorú dorgálásban részesült Harkányi Ede részéről, aki a nemzeti eszmék jogosságát — az akkori politika szerint való nemzeti eszmék jogosságát — hirdette és a demokráciának az akkori körülmények között való megmozdulását a nemzeti eszme ellen való orvtámadásnak bélyegezte. De amint kibontakozott a küzdelem, amint kezdtek a küzdők igazi mivoltukban jelentkezni, amint a vihar letépte az álarccokat és a zápor lemosta a festéket: a nemzeti küzdelem nagy szemléltető oktatása, mint annyi sok jóhiszemű és fogékony embernek, Harkányi Edének is végleg kinyitotta szemét. Amire a tanulmányai és a temperamentuma is már előkészítette, azt befejezte a szeme előtt lejátszódó nagy történelmi színjáték, amely világosan exponálta az erőket és törekvéseket és rávilágított a társadalomnak és nemzetnek rendes időben alig látható mechanizmusára. Ezekben a nagy napokban, amelyeknek politikai és szociális szempontból való instruktív hatása semmi elmélettel nem mérhető össze, alakul ki végképen Harkányi Ede tudományos életfelfogása, keresi meg helyét a szociális küzdelmekben és áll az új Magyarországért a publicisztika és tudomány fegyvereivel küzdő tábor legelső hadsorába. S mivel nemcsak lelkeséget hoz magával, hanem igen tiszteletreméltó tudást, nagy munkaerőt, csodálatos megbízhatóságot, ritka bajtársi hűséget, pontosságot és kemény energiát, vagyoni függetlenséget és önzetlenséget: természetes, hogy igen rövid idő múltán neve és egyénisége ott van az új irány legbecsültebb és leggyakrabban szereplő nevei között. A *Társadalomtudományi Társaság*, a *Társadalomtudományok Szabad Iskolája*, a *Feministák Egyesülete*, a harcos szabadkőművesség munkájában serény részt vesz. Mint író, előadó és szervező egyik legmunkásabb és legnélkülözhetlenebb tagja lesz a *Huszadik Század* közéleti csoportjának. Abban az embert és ideget pusztító munkában, amely minden harcos propagandának velejárója, Harkányi Ede sohasem kímélte magát. Ahol új híveket kellett szerezni, ahol az ellenfelekkel vitatkozni kellett, ahol rendet kellett teremteni az adminisztrációban, az ő munkaeje, lelki frissessége, megrendíthetetlen bizalma, csüggedést nem ismerő konok és erős optimizmusa mindig megállotta helyét. Ennél kevesebb kvalitás is eljuttatta volna Harkányi Edét a magyar szellemi forradalom vezérkarába, de ennyi egyenesen kivételes helyzetet biztosított számára. Mint a *Társadalomtudományi Társaság* titkára és a Martinovics-páholy egyik alapítója és szónoka, a progresszív mozgalmaknak egyik kitűnősége lett. Sok minden konzervatív ösztöncsapadék és felemás gondolat-

maradvány seprődött ki ebben a küzdelemben a lelkéből s talán egyik legnagyobb eredménye és élménye volt az, hogy a gyermek és nő után most felfedezte a harmadik elnyomottat: a proletárt. A magyar munkásosztály kemény léptekkel és gyönyörű gesztussal vonult be a történelem színpadára. Viharban megállani, ez nemcsak férfias és nemes, de szép mozdulat is. Viharban állottak a magyar munkások és Harkányi Ede volt annyira finomlelkű és szépet kedvelő ember, hogy ennek a felvonulásnak nemcsak igaz és szükséges voltát, de szépségét is felismerte. Megérezte, hogy a munkásmozgalomban nemcsak nagy politikai erők és nagy szociális rugók dolgoznak, hanem amit ő talán mindennél többre becsült, hogy ebben a mozgalomban egy újabb és egészségesebb erkölcsi életnek összes feltételei is küzdenek az érvényesülésért. Különösen fejlett érzéke volt az összetartás, a szolidaritás nagy gondolata iránt, amelyben benne szunnyad az új világ minden erkölcsé.

Élete eme új orientációjának a gyakorlati életben, tevékenységében kifejeződő tényeit már láttuk. De mivel olyan ember volt, aki minden gyakorlati érzék és cselekvési szükséglet ellenére is tudomány és elmélet nélkül nem tudott élni: új világnézetéről tudományos munkásságával is tanulságot tett. Egyáltalán a kiváló és aktív intelligenciának az a szüksége, hogy a nagy kérdésekkel való tudományos foglalkozás mellett ne veszítse el az érintkezést a kor és környezete aktuális kérdéseivel, igen elevenen élt Harkányi Edében. Ugyanakkor, amikor ilyen buzgón kivette részét a propaganda és agitáció munkájából, amikor a *Szabad Iskolának* és a munkás-szakegyleteknek egyik legszorgalmasabb előadója volt, amikor a *Társadalomtudományi Társaság* adminisztrációjának igen jelentékeny részét ő látta el: nagy munkán dolgozott. Az akarat és értelem viszonya volt első munkájának problémája, a szerelem és nemi élet kapcsolata a másodiké, a vallásos hit és erkölcs kapcsolata volt utolsó nagyobb munkájának középponti problémája. Gondolatvilágának teljes fordulatát mi sem jellemzi jobban, minthogy ugyanaz az író, akinek első munkájáról egyik bírálója (Szász Zoltán) joggal állapította meg, hogy a vallás és egyház jótékony és erkölcsnemesítő tevékenységéről túlságosan jó véleménnyel van: írta meg azt a munkát, amely a magyar nyelven megjelent legerősebb támadó irata valláserkölcsök formálni akaró pretenziói ellen. S ugyancsak erre a nagy fordulatra vall az a másik tény is, hogy míg a *A holnap asszonyai*-ban még tiltakozik azon divat ellen, amely a társadalom összes jelenségeit a „proletariátus” szempontjából vizsgálja, addig új munkája a *Babónák ellen* teljesen ennek a proletariátusnak a szellemi alapján áll és a történelmi materializmusnak az erkölcsi világ jelenségeire való alkalmazására törekszik. Erősen kifejlett gyakorlati érzékével belenyúl az emberi cselekedetek tömkelegébe és motívumait iparkodik megállapítani. Miért cselekszenek az emberek valamely adott helyzetben így és nem másképpen? Mi bírja rá az embereket arra néha, hogy világosan érdekeik ellen

cselekedjenek, hogy feláldozzák vagyoniukat és életüket, hogy fájdalmas próbáknak vessék alá magukat? Miért nem csal az ember akkor sem, ha nem kell attól tartania, hogy nem fedezik fel turpisságát és nem büntetik meg érte? Miért erkölcsös az egyik korban az, ami a másokban erkölcstelen? Egyáltalán miért tartanak az emberek némely cselekedeteket jóknak, másokat rosszaknak? Ezek a kérdések, amelyek Harkányi érdeklődését felkeltik. Nyilvánvaló ezeknek a kérdéseknek rokonsága azokkal a problémákkal, amelyek körül az esze állandóan kereskedett. Aki azonban ma veszi szemügyre az emberi cselekedeteket, az az erkölcsi parancsok olyan tömkelegét fogja találni, olyan bonyolult viszonyokat és olyan nehezen áttekinthető cselekedeteket és motívumokat, hogy ezekből az erkölcsi parancs eredetét és alakulásának módját megállapítani nem lehet. Harkányi azért az egyedül célhoz vezető, noha szerfölött fáradságos módszerhez fordul: végigtanulmányozza az egész erkölcs fejlődéstörténetét. E nagy munkát maga ezekkel a meleg és igaz szavakkal írja le:

„Vagy huszonnyolc hónapon át, a tölem tellő legnagyobb erőfeszítéssel mélyesztettem állandóan tekintetemet a múltba, hogy évezredek tanulságából vonhassam le a jelen és jövő erkölcsének törvényszerűségét. A tudomány rendelkezésemre álló tényeitől irányított képzeletem átélte a vadak és barbárok; a legkezdetlegesebb és legtökéletesebb emberek életét. A gyűjtőgazdaságban tengődő, állathoz hasonló lények egyhangú napjainak komor tunyasága meghatott. Végig szenvedtem a halászélet viszontagságait. Éreztem a zsírral és vérrel táplálkozó vadászok bárdolatlan ösztöneit. Láttam, miként dönti le a baromfityenésztés az emberevő istenek oltárait. Együtt keseregtem a Növel és Páriával, kiket a földművelés avatott szerencsétlen rabszolgákká. Félelemmel szemléltem azt a nagy összeomlást, melyből a hűbériség nőtt ki. Éltem a céhrendszer szűkös viszonyai között és sanyarogtam a kapitalizmus nagy gyáraiban. Megtettem időben rövid, de idegölő szenvedésben nagyon hosszú utamat. Figyelemtől merev tekintetem állandóan egy dolgot: az emberi cselekvés okát leste. Így született meg az erkölcs fejlődéstana, melyet az olvasó, az unalmasabb helyek átugrálásával, mostig lapozgatott.

Elérkezett annak ideje, hogy levonjam a hosszú utazás tapasztalásainak eredményét. Meg kell állapítani a törvényszerűségeket. Mielőtt ezt tehetném, rombolok. A kritika csákányával megyek az általam készített épülethez, hogy az aggályos részeket lebontsam. Gyakran mondtam olyat, mit nem sikerült végleg bizonyítanom. Erős hitem szerint későbbi kutatások nem egy ily feltevésre nyomják majd rá a valóság bélyegét, de ma még erre nem építhetek. Ezért gyakorlom az önbírálatot, no meg arra való tekintettel is, hogy talán némely jövő kritikusomnál jobban ismerem a tényeket.”

Ennek a fáradságos kutatásnak az eredménye, hogy egymás után látja az író, mint rakodnak le egymás fölé az emberi cse-

lekedetek motívumai és mint uralkodik minden korszakban a megélhetés vágya az emberekben. Az emberi cselekedetek végső alapja a gazdasági tényekben van: ebből a gazdasági meghatározottságból alakulnak ki erkölcsi ösztönök, érzelmek és belátások. A kapcsolatot a gazdasági tények és az erkölcsi parancsok között a természetes kiválasztás teremti meg és az átöröklés rögzíti meg. Ezeket az eredményeket az emberi cselekedeteknek évezredes motívumainak vizsgálatán keresztül állapítja meg, mindig azon módszert követve, hogy előbb összefoglalja az egyes korszakok gazdasági életének, majd utána a belőlük kisarjadt erkölcsi szabályoknak legfőbb tényeit. A tudós kutató szeme és a propagandista lelkes szava érdekes módon kapcsolódik össze a könyvben, amely Harkányi Edének utolsó befejezett munkája volt és szellemének, tanultságának, világnézetének legértékesebb és legértékesebb terméke.

Íme nagyjából és csak úgy röptében egy derékon kettétörött életnek néhány legfőbb eredménye. Noha szeretet és szomorúság ült a szemben, amely végignézett Harkányi Edének szenvedésekben és munkában oly gazdag, időben oly kurta pályafutásán, mégsem látott meg benne csak tökéletességeket. Azt hiszem, hogy az emberhez hibái és gyengeségei még jobban hozzátartoznak, mint az árnyéka és csak a nagyon gyenge, nagyon jelentéktelen embereknek kell attól az arcképtől félni, amely a rátságaival együtt ábrázolja testi avagy lelki képmásukat. Én Harkányi Edét elég erős és elég kemény embernek, munkásságát és a nyomában közöttünk támadt űrt elég nagynak tartottam, hogy meg bírja a szellemi portrait — kísérletet festeni akaró és nem a legendaíró megvilágítását. Elég szenvedélyesen szerette az igazságot ahhoz, hogy saját magáról is csak igaz szót kívánjon, különösen olyan körben, amely gyöngédséggel és szeretettel őrzi emlékét. A francia akadémia XVIII. századbéli emlékbeszédeiről röppent világgá az a szálló ige: *Il ment comme un épithaphe*. Harkányi Ede elég erős ember volt ahhoz, hogy ezt az akadémiai módszert ne kelljen reá alkalmazni és a mi ragaszkodásunk az ő emlékéhez és munkássága tradícióihoz van olyan nemes fajta, hogy ne szoruljon rá a kendőzésre. Ezt gondolja meg Önök között az, aki úgy találta, hogy ebben a megemlékezésben talán néhány olyan igazság is volt, amely nélkül a kép szeplőtlenebb lett volna. De nekem, akit igen hosszú tartamú barátság kapcsol a mi ma ünnepelt elhunytunkhoz, az a meggyőződésem, hogy munkásságának ilyen irányú és szellemű méltatása megnyerné az ő tetszését és ha hallaná a baráti és bajtársi szeretetnek ezt a tökéletlen megnyilatkozását, valahogy így szólana hozzánk:

— Fiúk, nagyon köszönöm a megemlékezéseket, jól is esett nekem, de már túl sok időt töltöttünk vele. Menjünk dolgozni.

Pikler J. Gyula: Az 1911-iki fővárosi lakás- számlálás főbb eredményei és szociálpoli- tikai tanulságai*

I. Kis és nagy lakások és lakóik

fővárosi lakásstatistika eredményei az uralkodó lakás-
inségen kívül főképen a nagyvárosi népességnek
vagyonai tagozódására vetnek világot.

A nagyváros népessége ezen eredmények sze-
rint aránytalanul túlnyomó számú szűkölködőből és
szegényből, kevés középosztályúból és még kevesebb jómódú
és gazdagból állónak mutatkozik és a nagy alsó és kis felső
réteg életviszonyai közti különbség, amennyire az a lakásviszo-
nyokban kifejeződik, óriásinak mondható. Ennek a különbségnek
pontosan megfelel az egészségi állapotok nagy különbsége, amely
statistikailag kifejezésre jut az egyes vagyonai rétegek halálo-
zási számában, amelynek különbségei szintén óriásiak. A leg-
vagyonosabb városrészek, a Belváros, a Józsefváros belső része
(„mágnásnegyed”) és a belső Lipótváros évi halálozási száma
9—11 egyén ezer lakóra, a legszegényebb, különösen munká-
sok által lakott városrészeké (Óbuda, Kőbánya, külső Lipótváros)
több mint kétszer annyi: évente 21—22—24 egyén ezer-ezer
lakóra.

Ugyanez a vagyonai különbség, a gazdasági fejlettségnek
ez a különböző foka magyarázza meg a halandóságnak azt
a nagy különbségét, is, amely fővárosunk és a nyugat nagy
empóriumainak halandósága között fennáll. Budapest halandó-
sága** állandóan nagyobb, mint az angol, németalföldi, belga,

* Az e cikk alapját szolgáltató terjedelmes statisztikai adatokat I. szer-
zőnek e napokban megjelent munkájában: *Az 1911. évi budapesti lakásszám-
lálás főbb eredményei*. (Különnyomat a Városi Szemle 1911 szeptember-
decemberi számaiból.) Budapest, 1912, Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyv-
kereskedése, 115 old. Ára 80 fill.

** L. Városi Szemle 1908 év, március. Pikler: *Budapest halandósága
1907-ben*.

francia és német nagyvárosok halandósága, utánunk már csak az olasz és balkán városok következnek, azon országok városai, amelyekben köztudomás szerint legnagyobb a tömegnyomor, az analfabetizmus, a korrupció, a bigotéria és a babona. A nagyobb halandóság főelemeit a tüdővész és (a nagy születési számmal is kapcsolatos) nagy gyermekhalandóság szolgáltatják, a szegénység okozza a rossz lakásviszonyokat és a rossz lakásviszonyok a szegénységgel együtt a nagyobb halandóságot.

Legyen szabad itt Sundbärgnek a gazdasági fejlettségre és a kultúra fokára vonatkozó egy nagyon találó és mély jelentőségű mondását idéznünk: „Ha egy nemzet kultúrájának mértékéül azt vesszük, hogy az mennyire képes megküzdeni a halál hatalmával, akkor kultúra alatt nem is azt értjük, hogy a magasabb körök mennyire finomodtak meg, hanem azt, hogy a művelődés mily mélyen hatolt be az alsó rétegek tömegeibe és akkor a halálozási arányszám a legérzékenyebb fokmérője egy társadalmi réteg kultúrájának.”

*

A fővárosnak 1911-ben megszámlált 174.256 rendes lakása közül:

	Lakás	= %	Ezekben lakik	= %
0 szobás*	523	0·3	1.448 egyén	0·2
1 „	94.739	54·4	402.326 „	50·0
2 „	42.587	24·4	207.270 „	25·8
3 „	19.197	11·0	95.465 „	11·9
4 „	9.810	5·6	52.228 „	6·5
5 „	3.947	2·3	22.337 „	2·8
6 „	1.644	0·9	10.119 „	1·3
7 „	792	0·5	5.145 „	0·6
8 „	407	0·2	2.707 „	0·3
több, mint 8 szobás	610	0·4	4.783 „	0·6
Összesen	174.256	100·0	803.828 egyén	100·0

E számok világos és megdöbbentő képét adják a nagyvárosi népesség vagyoni tagozódásának. A népesség $\frac{3}{4}$ -része: 75,8% (610.000 ember) egy- és kétszobás lakásokban lakik. Ha tekintetbe vesszük, hogy egyszobás lakásoknak 71,9 és a kétszobásoknak 50,3%-a udvari, hogy továbbá e lakásoknak 402.000, illetve 207.000 lakója közül 90,8, illetve (a kétszobás lakások lakói közül) 71,0 lakik három- és többedmagával, sőt 62,0 illetve 18,0%-a öt- és többedmagával hogy egy-egy ilyen, többnyire kis és udvari szobában és pedig az egyszobás lakásokban 164.000, és a kétszobás lakásokban 86.000, összesen 250.000 ember albérlős lakásban, tehát idegenekkel együtt, akkor joggal mondhatjuk, hogy a város társadalmának $\frac{3}{4}$ része teljesen vagyontalan és szegény. A fennmaradó $\frac{1}{4}$ részt nagyjában a következő módon tagozhatjuk tovább:

* Szobánélküli, csak egy konyhából álló lakás.

	Hány szo- bás lakás	Hány ilyen lakás	= 0/0	Ezekben hány egyén	= 0/0
Vagyontalan és szegény	0—2	137.849	79·1	611.044	76·0
Szegényebb középosztály	3	19.197	11·0	95.465	11·9
Jobb középosztály	4	9.810	5·6	52.228	6·5
Jómódú	5—6	5.591	3·2	32.456	4·1
Vagyonos és gazdag ...	6—	1.809	1·1	12.635	1·5
Összesen ...		174.256	100·0	803.828	100·0

A vagyontalan és szegény 76%-kal tehát a középosztálynak, jómódúak és vagyonosoknak elenyésző csekély hányada áll szemben. A nagyváros külső képét a belső és széles útvonalak fénye és ragyogása szabja meg, de lényegét és túlnyomó zömét a mellékutcák és a perifériák nyomora és sivár szegénysége szolgáltatja.

A szegényeknek tömegét a *Landflucht*, a városba tömörülés újabbkori népmozgalmi jelensége növeli ilyen nagyra. A proletariátus a nagy városba tömörül, hogy ott, saját vesztére, önkénytelenül és öntudatlanul alacsonyan tartsa (a munkakeresőknek és munkanélkülieknek így létrejövő nagy száma által) a munkabért és magasan tartsa a havi és heti albérleti, aránytalanul nagy lakásbérek által a lakásbért.

A lakásstatistikának figyelme ennél fogva természetesen a túlnyomó alsó rétegeknek lakásai és életviszonyai felé fordul és ezeknek jellemzését nyerjük a következő adatok által.

* * *

A fenti számok által nyújtott kép elemeire bontva az átlagszámtól (az összlakosság 76,0%-a egy- és kétszobás lakásokban) a következő nagy eltéréseket, illetve a város egyes részei között fennálló következő nagy különbségeket adja. Csak néhány számot idézünk példaképen.

Hány lakó	Ezek közül egy- és kétszobás lakásokban		Abszolút számban			Százalékban		
	egyszobás* lakásokban	kétszobás lakásokban	összesen	egyszob.* lakásokban	kétszob. lakásokban	össz.		
az egész városban 803.828	403.774	207.270	611.044	50·2	25·8	76·0		
az V. ker. belső részében 26.017	4.787	5.415	10.202	18·4	20·8	39·2		
a IV. kerületben 22.282	4.995	5.329	10.324	22·4	23·9	46·3		
a VIII. kerületben 139.614	78.741	36.017	114.758	56·4	25·8	82·2		
a IX. „ 77.557	45.981	18.585	64.566	59·3	23·9	83·2		
a X. „ 45.407	33.695	6.780	40.475	74·2	14·9	89·1		
a III. „ 44.842	34.002	6.970	40.972	76·1	15·4	91·5		

E számok magyarázat nélkül is eléggé világos képet nyújtanak, nem figyelmeztetünk, csak a nagy különbségekre (18.4 és 76%) és a nagy tömegekre (78.000, 46.000 stb.), amelyekről itt szó van.

Ha a várost még kisebb részekre osztjuk, még nagyobb különbségeket találunk. Így a IX. kerület kültelkén (11.000 ember) a lakosság 93%-a lakik egy- és kétszobás (legtöbbszörműre egy-

* Hozzászámítva a szobanélküli, csak konyhából álló lakások lakóit.

szobás) lakásokban, a III. kerület kültelkén 92,8% és az V. kerület 321 kültelkén (10.415 ember) a lakosság 96,7%-a, ebből 84,6% egyszobás lakásokban.

Hogy e lakásokról reális képet alkossunk magunknak, meg kell gondolnunk, hogy az egyszobás lakás a sokszobástól nemcsak a szobaszám által különbözik, hanem további hátrányára az által is, hogy a kislakások szobája rendszerint sokkal kisebb is és többnyire udvari, tehát egyrészt nem napos, másrészt rosszabb levegőjű és amellet, miután keresztűzat nem létesíthető benne, még kevésbé is szellőztethető. Az egyszobás lakásoknak pedig 72%-a, a kétszobásoknak 50%-a tisztán udvari, míg a négy-öt-hat szobás lakások közül alig 2—3% ilyen. Összesen 394.339 egyén lakik ilyen egészségtelen, szegény világosságú és levegőjű udvari, egy- és kétszobás lakásban (285.000 egyén egyszobás és 109.000 egyén kétszobás udvari lakásban), tehát egészségileg a legrosszabb lakásviszonyok között. (Ezeken kívül még találtatt 2303 egyszobás és 1920 kétszobás, összesen 4323 olyan, egyenesen börtönszerű lakás, amelynek ablakai nem is udvarra, hanem „világító udvarra”, zárt folyosóra vagy lépcsőházra néznek.)

Képet nyerve így a lakások számáról és minőségéről, lássuk már most, milyen a lakások lakottsága quantitativ és qualitativ szempontból, azaz hányan és kik laknak együtt e lakásokban egy szobában.

II. Laksűrűség.

a) Átlagos laksűrűség.

Az egész főváros összes lakásainak átlagos szobánkénti laksűrűsége: 2,6 egyén szobánként, tehát nagyon magas és realizálva olyan állapotot jelentene, (egy-egy háromszobás lakásra 8, egy-egy négyszobás lakásra 11 egyén), amely a középosztály, de még inkább a felsőbb osztályok érzésével mérve már zsúfoltság-számba menne. Bontsuk azonban e számot elemeire és akkor már az első lépésnél még sokkal rosszabb állapotok képét kapjuk. Az említett átlagszám ugyanis úgy keletkezik, hogy az egész főváros 169.034 rendes lakott lakásainak 803.828 főnyi népességét egyenlően osztjuk fel a rendelkezésre álló (309.173) összes szobára. Valójában pedig — mint a következő kis összeállítás mutatja — úgy áll a dolog, hogy míg az egyszobás lakásokban a népességnek több mint felét tévő 403.774 egyénnek 92.885 szoba áll rendelkezésére, addig a több mint egyszobás lakásokban a népesség másik, kisebb felének $2\frac{1}{2}$ -szer annyi (216.348) szobája van, úgy hogy a szobánkénti laksűrűség az egyszobás lakásokban 433, ellenben a több mint egyszobás lakásokban csak 1.85 egyén szobánként, a különbség tehát közel 272-szeres.

5222 lakás különböző okokból — nyári lakás, kibérletlen, rendőrileg betiltva, lakó távol stb. — üresen állott.

Lakásnagyság	Lakás	L a k ó		S z o b a		szobánkén hány egyén
		abs. számokban	%-ban	abs. számokb.	%-ban	
Egyszobás*	93.300	403.774	50 2	92.825	30 0	4 33
Egyszobásnál nagyobb	75.734	400.054	49 8	216.348	70 0	1 85
Összesen... ..	169.034	803.828	100 0	309.173	100 0	2 60

Az egyszobás lakások átlagos szobánkénti laksűrűsége tehát 4.33 egyén, vagyis a népesség nagyobbik felének átlagos laksűrűségi száma a zsúfoltság legenyhébb mértékénél (4 egyén szobánként) magasabb. De még ez a szám is csak átlagszám, amely mögött még a következő, még rosszabb állapotok rejlenek. Az egyszobás lakások átlagos laksűrűsége a VI. kerületben (68.600 egyszobás lakásban lakó ember) 4,46, a IX. és X. kerületben (45.900, illetőleg 33.600 ember) 4,51, az V. kerületben (24.000 ember) 4,52 és a VIII. kerületben (78.400 ember) 4,53. Még tovább, azaz még kisebb területekre elemezve: a VI-ik kerület kültekén (32.600 egyszobás lakásban lakó ember) 4,63, az V. kerület Lipót-körút és Dráva-utca közti részének egyszobás lakásaiban (10.440 ember) 4,68, az V. kerület kültekén (8.800 ember) 4,95, a VIII. kerület körúton kívüli részének egyszobás lakásaiban (37.400 ember) 4,80, a IX. kerület kültekének egyszobás lakásaiban (8000 ember) átlag 4,98 egyén szobánként. Még kisebb városrészeket tekintve, 24 ilyen kisebb résznek 34.243 egyszobás lakásában 169.095 ember, vagyis átlag szobánként 5,09 egyén lakik.

A területi elosztást mellőzve, csak lakásnagyság szerint, jut egy-egy szobára átlag: a

	8-nál több								
	8	7	6	5	4	3	2	1	
Hány lakás	530	377	727	1.524	3.684	9.192	18.324	41.376	92.825
Hány ember	530	2.707	5.145	10.119	22.337	52.228	95.465	207.270	402.326
1—1 szobára	0 77	0 90	1 04	1 11	1 21	1 42	1 74	2 50	4 33

A népesség fele által lakott egyszobás lakásokban tehát egy-egy szobára 4,33, azaz háromszor annyi egyén jut, mint a négyszobás lakásokban, (1,42), négyszer annyi mint a hat-szobás lakásokban (1,11), ötször annyi, mint a nyolcszobás lakásokban (0,90) és hatszor annyi, mint a nyolcszobán felüli lakásokban, ahol 0,77 egyén jut egy-egy szobára.

Emellett azonban a szobánkénti mérték, mint már futólag említettük, a különböző lakásokban nem is egészen egyenlő. Tudvalevőleg az egyszobás lakások szobája rendszerint sokkal kisebb (10—16 m²), mint a nagy lakások egy-egy szobája (16—25—30 m²), átlag legalább $\frac{1}{4}$ résszel kisebb. Miután továbbá az egyszobás lakás, mint láttuk, az esetek 70—75 %-ában udvari, tehát szorult levegőjű és amellettt keresztuzat híján rosszul szellőztethető, ennél fogva annak levegője nemcsak mennyiség,

* Beszámítva a 475 szobánélküli, csak konyhából álló lakást és azoknak 1448 lakóját.

hanem minőség tekintetében is kisebb értékű a 90—95%-ban utcai fekvésű nagy lakások levegőjénél. Ezt a különbséget is túlzás nélkül tehetjük $\frac{1}{4}$ részre. A fenti számokat tehát egészen reális alapon oda kell korrigálnunk, hogy az egy-egy egyén számára rendelkezésre álló levegő, mennyiséget és minőséget is tekintetbe véve, a négyszobás lakásokban 6-szor, a hatszobás lakásokban 8-szor, a nyolcszobás lakásokban 10-szer és a nyolc szobán felüli lakásokban 12-szer annyi biológiai értékű, mint az egyszobás lakásokban.

Ez a különbség nem maradhat következmények nélkül és e következményeket élesen illusztrálják a következő számok, amelyek azt mutatják, hogy az ezer-ezer egyénre számított, évenkénti tüdővészhalandóság az egyhelyiséges lakásokban 2-szer akkora mint a háromhelyiséges, 5-ször akkora mint a négyhelyiséges, 8-szor akkora mint az öthelyiséges, 10-szer akkora, mint a hathelyiséges és 20-szor akkora mint a nyolchelyiséges lakásokban.*

	8—	8	7	6	5	4	3	2	1
	h e l y i s é g e s l a k á s o k b a n								
Egy-egy helyiségre átlag hány egyén	0·69	0·77	0·80	0·86	1·01	1·19	1·76	2·28	3·01
1000 egyénre évente hánytüdővészhalott	0·05	0·20	0·24	0·37	0·55	0·85	2·82	4·17	4·11

A tüdővésznek és a laksűrűségnek ez a párhuzamossága egyúttal válasz arra a gyakran hallott ellentetésre is, hogy az alsóbb osztályok megszokott érzése szerint négy-öt egyén szobánként nem oly sok, mint amennyi a jobbmódúak megszokott érzéseinek megfelelőleg volna. Ez igaz, de annál rosszabb is. A következmények fokozása tekintetében ez természetesen csak egy további súlyosbító tényező.

Tisztában kell itt azonban lennünk avval is, amire már bevezetőleg utaltunk, hogy t. i. a szegénység okozza a rossz lakásviszonyokat és mind a kettő együtt a nagyobb halandóságot, különösen annak legerősebb tényezőjét, a nagyobb tüdővészhalalozást. Kétségtelen, hogy a zsúfoltan lakott kislakások népességének imént megállapított aránylag óriási tüdővészhalalozásában a szegénységnek, a hiányos táplálkozásnak, a nehéz munkával járó testi kizsároltatásnak és a mindezekkel járó alacsonyabb kulturális foknak legalább is ugyanakkora szerepe van, mint maguknak a rossz lakásviszonyoknak. De másrészről a párhuzamosság a laksűrűség és a tüdővészhalalozás közt sokkal nagyobb, semhogy a kevés és rosszabb levegőnek (mint mondtuk, nemcsak kis, hanem egyúttal udvari lakásokról is van szó) és a betegek és egészségesek szoros együttélése által megkönnyített közvetlen fertőzésnek nagy szerepét figyelmen kívül lehetne hagyni.

* Itt közelebbről nem részletezhető technikai okokból e számítások nem a lakások szobaszáma, hanem helyiségszáma szerint vannak keresztül-vive; a bizonyítandókra nézve ez közömbös.

Tényleges laksűrűség.

Az eddig tárgyalt laksűrűségi számok csak kisebb-nagyobb területre vonatkozó átlagokat fejeznek ki, mögöttük még mindig rejtve maradnak azok a nagyszámú lakások, amelyekben az emberek 7—8—9—10, sőt 12—15-öd magukkal laknak egy-egy szobában és pedig többnyire egy egyszobás (többnyire tehát udvari) lakás egyetlen szobájában.

A tényleges állapotok képét tehát a következő számok mutatják:

Lakik szobánként	Hány ember		Ezek közül egy-szobás lakásban	
	abszolút számban	%-ban	abszolút számban	%-ban
a) Kényelmesen v. legalább kielégítően : legfeljebb 2-od magával	240.767	30.0	36.972	9.2
b) Aggályosan, de még tűrhetően : 3—4-ed magával	272.593	33.9	115.726	28.8
c) Zsúfoltan : több mint 4-ed magával	290.468	36.1	249.628	62.0
Összesen	803.828	100.0	402.326	100.0

A szobánként 4-nél többedmagukkal lakók további részletezése a következő eredményeket adja:

Lakik szobánként	Hány ember		Ezek közül egy-szobás lakásban	
	abszolút számban	%-ban	abszolút számban	%-ban
d) Zsúfoltan : 5—7-ed magával	210.717	26.2	172.721	42.9
e) Veszélyes zsúfoltságban : 8—10-ed magával	64.459	8.0	62.529	15.6
f) Botránys zsúfoltságban : 11—15-öd magával	13.520	1.7	12.725	3.1
g) A legszélsőbb zsúfoltságban : több mint 15-öd magával	1.772	0.2	1.653	0.4
Összesen	290.468	36.1	249.628	62.0

Eszerint tehát a népességnek 33,9%-a (272.593 ember) lakik aggályos sűrűségben: 3—4-ed magával szobánként és további 36,1% (290.468 ember) zsúfoltan: 5 és többedmagával, ebből 249.628 ember egyszobás, tehát kis- és udvari szobás lakásban. De még a 8 és többedmagukkal szobánként, tehát a veszélyes és botránys zsúfoltságban lakók száma is 80.000-re rúg, tehát nagy hadsereget tesz és ezek már majdnem mind egyszobás lakásban találtnak és a legszélsőbb nyomorban, azaz 11 és többedmagukkal szobánként lakók száma is felmegy 15.292-re, vagyis egy közepes vidéki város népességének megfelelő számra.

A nagyvárosi népesség vagyoni rétegződése e számokból újból és pedig a következőképen állapítható meg:

Vagyoni fok	Szobánként lakik	Hány ember	
		abszolút számban	%-ban
Vagyonos	1 egyén	54.306	6.8
Középosztályú... ..	2 „	186.461	23.2
Szegény és inséges	3 és több	563.061	70.0
Összesen		803.828	100.0

A szegények és ínségesek további részletezése:

V a g y o n i f o k	Szobánként	H á n y e m b e r	
	lakik	abszolút számban	%-ban
Szegény	3—4	272.593	33·9
Ínséges	5 és több	290.468	36·1
Összesen		563.061	70·0

A vagyonosok száma tehát 68%-ra (54.306 ember), a középosztályúaké 23,2%-ra (186.461 ember) és a szegények és ínségeseké a népesség több mint $\frac{2}{3}$ részére: 70%-ra (563.061 ember) tehető. E számok méltatására (amelyek elég jól egyeznek meg a lakásnagyság alapján fejtegetésünk elején megkísérlett felosztással) a befejező részben még vissza fogunk térni.

III. Az albérlők és ágyrajárók.

A szegénységnek lakásnyomorúságbeli oldala azonban a legerősebben az albérleti rendszerben fejeződik ki. A szobánként 5—10—15 és többbedmagukkal lakóknak nemcsak az a bajuk, hogy túlsokan vannak összezsúfolva, férfiak és nők, fiúk és leányok, gyermekek és felnőttek, egy-egy szobában, hanem az is, hogy az így összezsúfolt különböző korú és nemű egyének nagyon sok esetben nem is egy családnak tagjai, hanem egymással az ideiglenes közös lakáson és az állandó közös nyomorúságon kívül semmi közösségben nem álló, egymásra nézve közömbös és idegen egyének. Ezek a lakások (számuk 31,6%, vagyis 51.741 lakás) lakások ugyan még, de már nem nevezhetők otthonoknak, nélkülözik az „otthon”-nak elemi kellékét: a családi és vérbeli kötelék által egymáshoz tartozóknak a külvilágtól való intim elzártságát.

Az ilyen lakások száma, mint említettük, igen nagy: 51.741 vagyis a lakásoknak nem kevesebb mint 31,6%-a és az így lakó egyének száma nem kevesebb mint 300.641, vagyis a népesség 37,4%-a, több mint minden harmadik ember. A 300.641 ember közül 124.831 mint albérlő és 175.810 mint főbérlő (ill. mint a főbérlői család tagja) lakik a lakásokban, az itt lakóknak tehát átlag 40%-a albérlő és egy-egy ilyen lakásra átlag 2,4 albérlői egyén jut. (Az albérlők tényleges száma egy-egy lakásban 1 és 27 között mozog.)

A 124.831 albérlő közül 6924 a feleségével és 1059 törvénytelen feleségével (ágyasával) lakik albérletben és pedig közel 500 lakásban két és több ilyen törvényes és törvénytelen házaspár lakik együtt (többnyire egyszobás lakásban) albérletben (a főbérlő házaspáron kívül) és szüleivel együtt lakik így albérletben, otthont a szó valódi értelmében nem ismerve, 5895 lakásban 10.439 gyermek. Hogy e gyermekek testi és erkölcsi fejlődésének feltételei milyenek, könnyű elképzelni. Korán érleli meg őket az előttük leplezetlenül folyó nemi élet és hamar betegíti és mételyezi meg őket a reájuk minden oldalról ható testi és lelki fertőzés.

E számok tehát egyformán jellegzetesek úgy a nyomornak intenzitására, mint óriási elterjedtségére nézve.

A nyomor intenzitásáról csak az bírhat kellő fogalommal, akinek alkalma volt hivatása teljesítése közben közvetlen szemléletből ismerni meg ezeket az állapotokat és látni, mennyire kultúr-, erkölcs- és egészségellenesek azok, hogyan szorulnak össze az egymástól idegenek 5—10—15-ével egy-egy kis, rossz levegőjű, szennyes szobában, sőt néha 4—5—6-ával egy-egy tisztátalan ágyban. Viszont a szegénységnek széles elterjedtségéről csak a számok nyújtanak megfelelő képet.

E számok közül, mint a legfigyelemreméltóbbakat csak röviden említjük fel az egyszobás lakások lakóira vonatkozókat. Az egyszobás lakásokban, mint láttuk, 402.000 ember lakik és ezek közül 164.000 (40,7%) idegenekkel együtt lakik és pedig: több mint tizedmagával az egy szobában 10.600 ember, több mint hetedmagával 46.000 ember és több mint negyedmagával 125.000 ember. Ugyanily sorsú tömegeket láttunk az előző fejezet végén is, de a most szemléltetknél az egészséget és erkölcsöt veszélyeztető állapot azzal van súlyosbítva, hogy az egyetlen szobába összezsúfolt 5, 8, 11 és több egyén itt már nem egy családnak természetből fogva egymáshoz tartozó tagja, hanem egymástól idegen.

Felemlítjük továbbá szomorú érdekességű adatok gyanánt azokat, amelyek az egy-egy lakásba befogadott albérlők számára vonatkoznak. Mint már említettük, az egy-egy lakásba befogadott albérlők száma 1 és 27 (!) között váltakozik. Részletes kimutatásuk — de csak az egyszobás lakásokra szorítkozva, tehát csak a legrosszabb állapotokat kimutatva — a következő:

Egyszobás lakás		Hány lakás	Ezekben összesen	hány ember Egy-egy szobára
1	albérlővel	11.415	48.440	4·2
2	„	7.863	39.529	5·0
3	„	4.693	27.928	5·9
4	„	2.835	19.369	6·8
5	„	1.553	12.025	7·8
6—8	„	1.391	12.917	9·3
9—10	„	186	2.273	12·2
10-nél több	albérlővel	93	1.427	15·2

Minden további kommentár nélkül csak figyelmeztetünk az itt kimutatott tömegek jelentékeny nagyságára (164.000 ember) és az átlagos szobánkénti laksűrűség horribilis növekedésére, figyelmeztetve a teljesség kedvéért még arra is, hogy ezek szintén csak átlagos számok, amelyek mögött oly esetek rejtőznek, amelyekben az egy szobában 15-nél is több: 20—25 és 30 egymástól idegen ember lakik.

Igaz, hogy az ilyen legszélsőbb esetek már ritkábbak, de ezek már olyan súlyosak, hogy már nem mennyiségükkel, hanem egyenként és minőségükkel esnek latba, *non numerantur sed ponderantur*. Ezekből kevés is elég. Ide tartoznak az olyan esetek, amidőn (egy- és kétszobás lakásokban) 6—11 tagból álló főbélői családok fogadtak be 6—16 (!) albérlőt. Összesen 114

egy és 114 kétszobás ilyen lakást talált a népszámlálás összesen 3257 emberrel, akik az egyszobás lakásokban 13—15—18—21-ed magukkal, átlag 15-öd magukkal laktak, különböző nemű és korú egymástól idegenek az egy szobában.

*

A fenti kis összeállításban kimutatott 30.029 lakásban lakó albérlők (miután egyszobás lakásokról van szó) nem szoba-, hanem mind ágybérlők, mert vagy együtt laknak a főbérlő családdal az egy szobában, vagy kiszorítják az egész családot a konyhába az ágybérlőinél még rosszabb állapotra. Ugyanígy állapítva meg az ágyrajárók számát a két- és több szobás lakásokban is (t. i. ideszámítva a 4-nél több albérlőjű kétszobás, a 6-nál több albérlőjű háromszobás, a 8-nál több albérlőjű négy szobás és a 10-nél több albérlőjű több mint négy szobás lakásokat), a következő, túlzás nélkül mondvá, megdöbbentő és pedig minimális számokat kapjuk:

Ágyrajárós lakás	E z e k b e n l a k i k h á n y e m b e r		
	főbérlő	m i n t	ágyrajáró
			összesen
32.063	97.848	85.550	183.398

és e számadatokkal, amelyek kétséget kizárólag bizonyítják még a legszélsőbb nyomornak is óriási extenzitását, lezárhatjuk a nagyvárosi népesség állapotának és vagyoni viszonyainak szemlélését, elegendő alapot nyerve a végső konklúziók levonására.

IV. Lakásínség, lakásszükséglet és lakáspolitiká.

A lakásszámlálásnak a fentiekben bemutatott főadataiból különösen két dolog domborodik ki, mint már a bevezető mondatban jeleztük, kétségtelen bizonyossággal: egyrészt a nagy lakásínség, másrészt és főképen a szegénységnek a helyenkénti nagy intenzitás mellett nagy extenzitása. Ez a két körülmény kell, hogy irányítsa egyrészt a gyakorlati lakáspolitikát, másrészt a nagy tömegek szemléléséből leszűrődő nagyobbvonású általánosításokat.

A nagy lakásínség által szükségessé tett lakáspolitiká nem veheti irányadóul a sokszor kérdezett „lakásszükséglet”-et. „Lakásszükséglet” csak bevándorlás elől elzárt területre nézve volna megállapítható, amelynek természetes szaporodását ki lehetne számítani. De a nagyváros népessége bevándorlás által szaporodik, fölszívja a vidék népességét, főképen azonban annak amúgy is túlnyomó és mozgékonyabb szegényebb részét. A lakásoknak esetleges szaporodása egy bizonyos mértéken felül és így olcsóbbá válása csak egy további erősítő tényezője ennek a felszívó hatásnak. Ez a *circulus vitiosus* egyik oka annak, hogy a lakásínség a nagyvárosi alakulattól, mint az általános tapasztalat mutatja, elválaszthatatlan baj.

Mellesleg megjegyezve, téves az az általánosan elterjedt nézet, hogy egészséges, normális állapotnak az volna tekinthető, midőn a lakásoknak legalább 3%-a áll üresen, kibérletlenül.

Ez sem egészséges állapot; mert a kiadatlan lakás csak úgy gazdasági kár, mint ahogy baj a túlszűfolt lakás. 3%-nyi kiadatlan lakás Budapesten 5500 üres lakást jelentene és sem nem méltányos, sem nem kívánatos, de semmiesetre sem mondható egészségesnek egy olyan állapot, amely csak állandóan 5500, lakását kiadni nem tudó embernek súlyos gazdasági szorultsága, sőt veszedelme által tartatnék fenn. A tőke ilyen esetben visszavonul az építkezéstől és a társadalmi alapbaj: a szervezetlen, individuális és tervnélküli produkció által így időlegesen megtámadott, de gazdaságilag erősebb társadalmi rész: a háztulajdonosok tömege, a folytonos bevándorlás által segítve, csakhamar talál rá módot, hogy a veszedelmet visszahárítsa a társadalom minden baját első sorban viselni hivatott vagyontalan, legalsó rétegre. A 3%-os lakásfelesleg tehát csak egyes emberek veszedelmével elért ideiglenes és a szegénység nagy extenzitása mellett, mint látni fogjuk, csak részleges könnyebbség.

A követendő községi lakáspolitikára nézve ebből világosan következik, hogy a következetes lakásszaporítással kapcsolatban kell lennie egy nagyszabású és céltudatos közlekedési politikának, amely elősegíti a külső, kertvárosszerű alakulásokat és a közlekedés bősége, gyorsasága és olcsósága által feleslegessé teszi a városba való beözönlést, vagyis lehetővé teszi a minden tekintetben egészséges és kívánatos perifériás lakás mellett a nagyvárosi alakulat kulturális és gazdasági előnyeinek élvezetét.

A lakásszaporítás csak így racionális. Magának a lakásszaporításnak ismert és sok helyen bevált eszközeit elég” itt röviden felsorolnunk. Ide tartozik első sorban a most már nálunk is nagy arányban megindult községi építési tevékenység, amely egy erős pszichikai közszükséglet is elégít ki, amely közérzés követelően megkívánja, hogy az imminens lakásínség” ellen a közvagyon részéről is történjék valami, sőt hozassék hathatós áldozat, ide tartozik továbbá az erélyes telekpolitika, az építő telkeknek lehetséges közbirtokba vétele (*Bodenreform*-mozgalom), a közérdekű (limitált jövedelmű) önszegélyző építőtársaságok alakulásának és működésének elősegítése a köz által nyújtott bő és olcsó építkezési kölcsönökkel, az építkezési szabályok lehetséges enyhítése és a higiénikus és gazdasági irányú lakásfelügyelet.

Evvel azonban a lakáskérdés még nincs megoldva. A szegénységnek a közölt számadatokból kivilágó nagy extenzitása ugyanis egy másik, a gyakorlati politikán kívül álló és általánosabb tanulságot is eredményez. A rendelkezésre álló lakásoknak a fenti eszközökkel való szaporítása, a kínálat fokozása mellett még” mindig ugyanolyan súllyal esik ugyanis latba a másik ható tényező: az általános szegénység, azaz a — mint láttuk — annyira túlnyomó alsó réteg vevőképességének a gyengesége. A zsűfoltsgot és az albérleti rendszer túlbúrjázását nemcsak a lakáshiány okozza, hanem ugyanilyen állapotokat találunk elegendő lakásmennyiség és üresen álló lakások esetében is az alsó rétegek alacsony gazdasági fejlettségével járó csekély

vevőképessége folytán. Ami a nagyszámú tagból álló családot egy szűk udvari szobába zsúfolja össze, sőt azonkívül idegenek befogadására készíti, az nem is közvetlenül a lakáshiány, hanem a szegénység.

További elemzésben tehát a lakáskérdésben, mint minden drágasági kérdésben, a társadalom legnagyobb kérdésével: a szegénység problémájával állunk szemben.

Ez a probléma már kívül fekszik a napi és gyakorlati lakáspolitikai keretén.

A szegénység óriási elterjedése, vagyis — ami ugyanaz — a társadalom átlagos szegénysége, nem szüntethető meg intézkedésekkel. Annak további javulása — mert a társadalom eddigi fejlődése is az általános életviszonyok javulásában állott — függ egyrészt a munkának célszerű, a munkapazarlást, az improduktív munkát lehetőleg kiküszöbölő és a produktív munkát lehetőleg szaporító, egységes szervezésétől, de főképen és elsősorban a társadalom produktívképességének további növekedésétől, tehát a technika és a tudomány további fejlődésétől. Csakis a ma még relatíve elégtelen (vagy, ami ugyanaz, még drága) produkciónak a tudomány és a technika további fejlődésével beálló megfelelő növekedése (ill. olcsóbbá válása) mellett képzelhető és lehető az átmenet a sokak által áhított új gazdasági formára, amelynek egy további — említés nélkül nem hagyható — óriási akadálya azonban az is, hogy — ezer okból — nem vihető keresztül külön egy országban, hanem csak a társadalom egészében. Semmi esetre sem fekszik tehát a tömeg szegénységének oka és egy új gazdasági formának az akadálya ott, ahol a legnaivabb fanatikuskok indignálódva látni vélik: a — mint láttuk — relatíve elenyésző számú tehetőseknek korlátoltságában vagy rosszakaratóiban.

De a szegénységnek óriási elterjedtségéből a fentállókra nézve is folyik egy kikerülhetetlen konzekvencia. Akik nem látják be, hogy a szegénység és a drágaság végső elemzésben azonos fogalmak, lényegben ugyanazon relációnak csak más-más oldalról való jelzései és akik, kétségtelen jóakarattal, azt hiszik, hogy ankéteken megtalálható valamelyes intézkedésekkel a drágaság kérdése teljesen „megoldható” a szegénység és gazdagság megmaradása mellett, tehát a fennálló — épen a vagyoni különbségek megtartására felépített — gazdasági formának keretén belül, akik tehát azt hiszik, hogy a szegénység, vagyis a drágasági probléma, vagy annak egy része: a lakásprobléma, megoldható az elemi életszükségleteknek, nevezetesen — a lakáskérdést illetőleg — a földnek, egyesek önkényesen kezelt magántulajdonában való meghagyása mellett, azoknak koncepciói utópistábbak és naivabbak a legnaivabb szocialistáéinál.

A lakásprobléma végső elemzésben, egyebektől eltekintve, a föld individuális, felelőtlen birtoklásának a problémája. Teljes megoldása még hosszú idők kérdése, de nem kilátástalan minden időkre.

Mester Miklós: Visszapillantás középiskoláink fejlődésére az 1906—1912 években az állami költségvetések alapján

Ötvenköz cikknek tárgya tisztán a költségvetések alapján bemutatni azt a fejlődést, melyet a mi középiskoláink — gimnáziumaink és reáliskoláink — 1906-tól 1912-ig mutatnak. Hogy mi indított engem arra, hogy épen 1906-ot tegyem e tanulmányban kiinduló pontul, egyszerűen az, hogy 1906 március 4-én került a vallás- és közoktatásügyi minisztérium V. ügyosztályának élére báró Barkóczy Sándor, akinek fanatikus felekezetiessége annyi kárt tett középiskoláink életében. Az 1906 évi költségvetés még Barkóczy ideje előtt készült, ez tehát még a „rég jó idöket” tünteti fel. A reá következő 1907 évi költségvetés még nem viseli magán az egyoldalú felekezetiesség bélyegét, bár már van benne egynéhány tétel, amely az új referens keznyomát mutatja, de az azután következő költségvetések mindjobban mutatják az új irányt, amely az utolsó két évben, 1911-ben és még jobban 1912-ben már nem is félelmetes, hanem direkte progresszív beteges módon mutatják egy határt nem ismerő és minden alapot veszteit egyén pazarlását. Én nem kívánom olvasóimtól, hogy itt kifejtett ítéletemet vakon kövessék, ellenkezőleg, kérem, szíveskedjenek figyelemmel és kritikával követni a sok számadat által kísért fejtegetéseimet. Az adatok nem légből kapottak, hanem az 1906—1912 évi költségvetésekből vannak véve s így pontról pontra ellenőrizhetők. Amit én a következőkben végeztem, semmi más, mint egy kalauzolás az utóbbi évek költségvetésein át, amelyek az azzal foglalkozni nem szokott laikusnak többé-kevésbbé érthetetlenek.

Legyen szabad a következők teljes megértésére még egy pár adatot ideiktatni, amelyekre a kép kiegészítéséhez szükség van:

Lukács miniszter lett	1905. június 18.
Felmentetett.	1906. március 6.
Tost miniszter lett	1906. március 6.
Felmentetett	1906. április 8.

Apponyi miniszter lett	1906. április 8.
Felmentetett	1910. január 17.
Székely ideigl. Megbízott	1910. január 17.
Felmentetett	1910. márc. 1.
Zichy miniszter lett	1910. március 1.

*

Barkóczy az ügyosztály élére került	1906. március 4.
Elhelyeztetett onnan	1912. január 27.

Bennünket a következőkben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium költségvetésének csak az a része érdekel, amely a középiskolákról szól. A kiadások, amelyek mint „középiskolai kiadások” szerepelnek kétfélék: rendesek és rendkívüliek. A rendes kiadásokban szerepelnek azon tételek, amelyek az évenként ismétlődő, tehát állandó szükségletek fedezésére szolgálnak: személyi járandóságok, fizetések, az intézetek szükségletei tanszerekre, állandóan szükséges helyreállítások, jókarbantartások stb. A rendkívüli kiadásokban szerepelnek oly tételek, amelyek nem állandó természetűek, főleg új építkezések, új iskolák berendezései és hasonlóak.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium rendes kiadásai a „Középiskolák” tételénél tesznek:

1912-ben ..... 13,434.026 koronát.

1906-ban 8,715.805

A többlet ..... 4,718.221 korona.

Ez alatt a hat esztendő alatt tehát a középiskolákra előirányzott összeg tetemesen, körülbelül 54 százalékkal megnövekedett. Ez a növekvés kétségtelenül örvendetes esemény, azaz örvendetes esemény volna, ha az a megnövekedés tisztán a kultúra érdekeit szolgáló középiskolákra fordítottatott volna.

Az 1912-iki költségvetés ezen rendes kiadásokat öt tételbe foglalja össze; ezek: 1. a tankerületi főigazgatóságok, 2. állami középiskolák és középiskolai internátusok, 3. felekezeti, törvényhatósági és községi középiskolák segélyezése, 4. felsőbb leányiskolák, 5. vizsgálati bizottmányok. Már az a körülmény, hogy az 1906-iki költségvetés ezen kiadásokat nem öt, hanem hét tétel alatt sorolja fel, némi világot vet az V. ügyosztály volt vezetőjére. Eltűnt és az állami középiskolák tétele alá beosztatott: „a budapesti középiskolai tanárképző intézettel kapcsolatos gyakorló főgimnázium” tétele; tudvalévő, hogy báró Barkóczy nem szívesen látta a Gyakorló főgimnázium kiválságos helyét és mindent megtett, hogy ezt a többi állami gimnáziumokkal egy nívóra juttassa, pedig ennek a Gyakorló gimnáziumnak megvan a maga rendeltetése a jelenben és jövőben épen úgy, mint volt a múltban. A fiatal tanároknak a gyakorlati tanításba való bevezetése csak úgy járhat eredménnyel, ha ebbe az intézetbe vezető tanároknak megnyerjük az ország legjobb tanerőit és ha ezeket anyagiilag oly helyzetbe juttatjuk, hogy nekik érdemes oda törekedniök. Az utóbbi időben megtörtént, hogy egy megüresedett állásra több kiváló tudós-tanárt meghívtak, akik az állást, amely munka tekinte-

tében nagy terhet ró a tanárra, nem fogadták el. A másik tétel, amely az 1906-iki költségvetésben még önállólag szerepelt, a „középiskolai internátusok” tétele. Tudjuk, vagy ha még nem tudnók, meg fogjuk tudni az alant következő kimutatások alapján, hogy báró Barkóczy nagy barátja az internátusoknak — különösen a felekezeti és még különösebben a katolikus internátusoknak — meggyőződésünk szerint helytelenül, amint az utóbbi időben napfényre jutott Ferenc József nevelőintézeti botrány is mutatja. Báró Barkóczy az (állami) internátusok tételét beolvasztotta az (állami) középiskolák tételébe, hogy a felekezeti középiskolák tételébe feltűnés nélkül be tudjon állítani vagy 19 új katolikus és 5 evangélikus vagy református internátust, tudjon feltűnés nélkül támogatni számos már fennálló katolikus, egy vagy két már fennálló evangélikus vagy református internátust, mialatt az állami internátusok száma maradt négy (Déva, Erzsébetváros, Munkács, Székelyudvarhely). Arról a pazarlásról, amelyet báró Barkóczy ezen a helyen végzett, még lentebb részletes kimutatással kapcsolatban lesz szó.

A fennebb említett 4,718.221 korona többlet a középiskolai költségvetés tételeinél egyenként következőképen oszlik meg:

1. A főigazgatóságoknál a többlet	48.073 K (25,8%)
2. Az állami középiskoláknál és a középiskolai internátusoknál	2,446.102 K (46,5%)
3. A felekezeti, törvényhatósági és községi középiskolák segélyezésénél	1,550.700 K (78,4%)
4. A felsőbb leányiskoláknál	650.976 K (52,6%)
5. A vizsgálati bizottmányoknál	<u>22.370 K (34,4%)</u>
	4,718.221 K

Már ebből az összeállításból is látható, hogy báró Barkóczy az öt tétel közül legerősebben gyarapította a felekezeti iskolák segélyezésének tételét, amelynél a gyarapodás az 1906-iki 1,976.754 koronától az 1912-iki 3,527.456 K-ig 78,4%-ot tesz ki.

Mínthogy bennünket e helyen csak a 2. és 3. számú tételek érdekelnek, csak ezeket veszem elő a következőkben.

Ad 2. Szemben az 1906-iki költségvetéssel, szerepelnek az 1912-iki költségvetésben mint új állami középiskolák:

A budapesti X. ker. (tisztviseelő-telepi) főgimnázium	1907 óta
A budapesti X. ker. (kőbányai) főgimnázium	1908 „
A gyergyószentmiklósi főgimnázium	1908 „
A karánsebesi főgimnázium	1908 „
A kisvárdai főgimnázium	1911 „
A lipótszentmiklósi főgimnázium	1912 „
A nagyszalontai főgimnázium	1907 „
A petrozsényi főgimnázium	1908 „
A tordai főgimnázium	1908 „
Az újpesti főgimnázium	1908 „
A szombathelyi főreáliskola	1912 „

1907	1908	1911	1912
*Budapesti X.ker. (tisztviseelő-tel.) főgimnázium *Nagyszalontai főgimnázium	*Budapesti X.ker. (kőbányai) főgimnázium Gyergyószentmiklósi főgimn. Karánsebesi főgimnázium *Petrozsényi főgimnázium *Tordai főgimn. *Újpesti főgimn.	Kisvárdai főgimnázium	Liptószentmiklósi főgimnázium Szombathelyi főreáliskola

A *-gal megjelzett iskolák már 1906 előtt is fennállottak, részben mint fejlődésben levő, de még nem önálló állami gimnáziumok, részben mint községek.

Ad 3. A felekezeti, törvényhatósági és községi iskolák segélyezésére a költségvetés szerint 1,550.700 koronával többet költ az állam 1912-ben, mint 1906-ban. 1906-ban 84 ilyenmű iskola részesült segélyben, 1912-ben 112. Minthogy az 1906-ban segélyezett 84 iskola közül egy (a nagyszalontai*) időközben állami főgimnáziummá lett s így kiesett a „segélyezett” iskolák sorából, most (1912-ben) 29-cel több felekezeti iskola (112—83) részesül állami segélyben, mint 1906-ban.

Ezen 29 iskola között van:

1. Királyi katolikus főgimnázium	11
2. Szerzetesi és katolikus egyházhatóságtól fentartott főgimnázium.	10
3. Református főgimnázium	1
4. Református algimnázium	1
5. Most alapított katolikus jellegű főgimnázium	6
Összesen	29

Ne feledjük, hogy amikor én itt a következőkben csak azon 29 felekezeti iskolával foglalkozom, amelyek újabban, 1906 óta kapnak államsegélyt, a többi már régebben segélyt kapott 83 felekezeti és községi iskola államsegélye is tetemesen megnövekedett.

	1906-ban kapott már államsegélyt	1912-ben kap államsegélyt
1. Kir. katolikus	2	13
2. Katolikus	29	45
3. Ev. református	23	25
4- Ag. evangélikus	15	15
J. Községi	8	8
6. Egyéb	6	6
Összesen	83	112

* Lásd Költségvetés, 1908. Indokolás 51. 1.

A 29, újabban segélyezett felekezeti középiskola között van 11 úgynevezett királyi katolikus főgimnázium, amelyek fentartója a magyar tanulmányi alap. Ilyen királyi katolikus főgimnázium van összesen 13 Ezek: a besztercebányai, a budapesti II. kerületi, az eperjesi, a lőcsei, a pozsonyi, a szatmárnémeti, a trencsényi, az újvidéki, az ungvári, a 6 osztályos Selmecbányai, a 4 osztályos miskolci, szabolcai és trsztenai. Ezek közül már 1906 előtt segélyezve volt a Selmecbányai és a trencsényi. A tanulmányi alap, mint azt az állami költségvetések lépten-nyomon kiemelik, nem tud kötelezettségének megfelelni, ezért vette át az állam annak idején a budapesti V. ker. kir. katolikus főgimnáziumot és a zsolnai királyi katolikus algimnáziumot. Apponyi ideje óta azonban az a felfogás fejeződik ki a költségvetésben, hogy a tanulmányi alap csak tartsa meg az eddig is királyi katolikus főgimnáziumokat, de kérjen az államtól ezen középiskolák fentartása címén segélyt. Így került be az 1908-iki költségvetésbe első ízben „a magyar tanulmányi alapból fen tartott középiskolák részbeni segélyezésére 50.000 korona”, azzal az indoklással,** hogy „figyelemmel nevezett alap rossz pénzügyi helyzetére és arra, hogy e támogatás nélkül az alap által fentartott középiskolákat beszüntetni s helyükbe tisztán állami költségen új középiskolákat felállítani kellene.” A tétel maga is, úgy amint kifejezve van, *falsum*, mert a segélyezés, amely „középiskolák segélyezése” címén szerepel, helyesen így van: „a tanulmányi alap segélyezése”, ami nem egészen mindegy. Az az 50.000 korona, amely 1908-ban szerepelt első ízben, mint a „túlterhelt tanulmányi alapnak nyújtott segély” — amint azt én formulálnám — az 1912-iki költségvetésben már felszaporodott 92.000 koronáig és — ha ez a segélyezés fokozatosan tovább fog emelkedni évenként és gimnáziumonként 2000 koronával — szép kis összeget fog kitenni egy idő múlva, mert sehol sincs megállapítva, hogy mit ért a költségvetés a „maximális” segítségen, amelyről itt-ott a költségvetésben szó van. Ez a segély azonban nem az egyetlen segély, amelyben a tanulmányi alap részesül. Minthogy azonban a tanulmányi alap elszámolása hét pecséttel elzárt titok, amelynek számadásaiba nem nyer beletekin-tést más, mint a király által kinevezett bizottság, melynek még hivatalból tagja egyebek között az V. ügyosztály főnöke, ezen további segélyezés csak hozzávetőlegesen állapítható meg. Az 1912-ik évi költségvetés 82-ik lapján a 3. rovat alatt szerepel egy 1,020.000 K nagyságú tétel, amelynek címe: Felekezeti, törvényhatósági és községi középiskolai igazgatók és tanárok részére engedélyezendő pótlékokra; ez a tétel 1906-ban szerepel első ízben 200.000 korona magasságban.

Az 1906. évi Indokolás (40. 1.) ezen tételt azzal indokolja, hogy a miniszter a nem állami középiskolák igazgatóinak és tanárainak meg akarja adni az 1904. évi I. t.-c. által az állami igazgatóknak és tanároknak biztosított fizetésjavítást. Más szóval, a tanulmányi alap, egyházi és más iskolafentartó hatóságok kapnak az államtól 1906-tól

* *A magyarországi középiskolák rendje.* A vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából szerkesztette Pirchala Imre. Budapest, 1905. I. kötet, 101. 1.

** *Költségvetés.* Indokolás, 51. 1.

kezdve segílyt, hogy az ezen alpból és iskolafentartó hatóságoktól fizetett tanárok ugyanazon díjazásban részesüljenek, mint az állami tanárok. Ezen eredetileg 200.000 koronányi tétel a Barkóczy-rezsim alatt 1,020.000 koronára emelkedett. A nagy nyilvánosság, a képviselőház nem tudja, hogy ezen nagy államsegély, amely jelenleg egy 25 milliónyi tőke 4 százalékos kamatjának felel meg, részleteiben hoeyan oszlik meg felekezetenként, fentartó hatóságok szerint, pedig illendő volna, hogy a miniszter arról tételenként épen olyan módon beszámoljon, mint például beszámol az összes állami iskolák minden egyes állásáról, az igazgatói állástól le egész a szolgálai állásig. (Lásd az 1912-iki költségvetés 77—80. lapjáig.) Ismerve báró Barkóczy állásfoglalását a katolikusok érdekei mellett, közel fekszik az a gondolat, hogy az osztozkodásban elveszti szem elől azt az objektivitást, amelyet ilyen elosztásnál az interkonfesszionális állam követelhet. Az ország megnyugtatóására nyilvánosság elé kell hozni ezen tétel részletezését. Magyarország közönsége a tanulmányi alap kezeléséről és elszámolásáról nem tud semmit. A képviselőház nem bizalmatlankodik a miniszter irányában, amikor ő azt mondja, hogy a tanulmányi alap a rárótt terheket nem bírja el és amikor megszavazza a kért segílyt, de megkívánhatja, hogy beelásson azon alap elszámolásába, „amely a magyar államkincstárral leszámolási viszonyban áll” (Indokolás, 1911. év, 73. lap). Az 1911. évi Indokolás 64-ik lapján azt mondja a költségvetés, hogy a tanulmányi alap évi deficitje megközelíti a 200.000 koronát és hogy a hiányt ez idő szerint az egészen más célt szolgáló vallásalap fedezi, amely a tanulmányi alpból fentartott intézetek szükségleteihez eddig mintegy 1,950.000 koronával járult hozzá. így tehát még a vallásalap is leszámolási viszonyban áll a tanulmányozási alappal mindaddig, amíg ezen elszámolások nem kerülnek a nyilvánosság elé, ezen adatok nem érthetők, nem ellenőrizhetők. A tanulmányi alap által „fentartott” középiskolák között volt 1906-ban nem teljes gimnázium négy. Ezek közül hétosztályúvá fejlesztetett a Selmecbányái 1907-ben; megnyílt az V. osztály a miskolci gimnáziumban ugyanazon évben és ugyanakkor megalakítottatott ebben az iskolában a Szt. Olvasó- és Skapuláré Társulat; ezek persze időközben már teljes, azaz nyolc osztályúakká lettek; a szakolcai gimnáziumban az V-ik megnyílt 1908-ban, a VII-ik 1911 szeptemberében, úgy hogy most már csak a trsztenai gimnázium maradt a régi királyi katolikus gimnáziumok között algimnáziumnak.

A 29 újabban segílyezett középiskola között szerepel 10, szerzetes rendek és egyházmegyék által fentartott gimnázium.

Segílyt kap a pannonhalmi Szt. Benedek-rend, még pedig:

1. a győri főgimnáziumért, amelynek 1912-iki segílyezése 6000 korona; kezdődött 1909-ben 2000 koronával.

2. a komáromi főgimnáziumért, melynek 1912-iki segílyezése 14.000 K. Első államsegélye 1908-ban szerepel 8000 korona magasságban, azonban burkoltan már szerepelt 1907-ben, amint azt az 1908-iki Indokolás 50. lapján olvashatjuk. 1906/7ig algimnázium. A komáromi kat. főgimnázium és a kőszegi kat. főgimnázium államsegélyei már tavalyi költségvetésünkben is előfordultak, de nem külön rovat

volt, V. osztálya 1907 szeptemberben nyílt meg. Ma már nyolc osztályos főgimnázium.

3. a kőszegi főgimnáziumért, amely 1912-ben 20.000 korona segélyt kap. Algimnázium volt; főgimnáziummá fejlesztetett 1905 szeptemberében Mázy Engelbert igazgatósága idejében.

A nem különben gazdag jászóvári premontrei kanonokrend kap államsegélyt három főgimnázium fentartásáért; ezek

4. a kassai főgimnázium, amelynek segélyezése 1912-ben 18.800 korona; kezdődött a segélyezés 1908-ban 12.800 koronával.

5. a nagyváradi főgimnázium, amelynek 1912-iki segélyezése szintén 18.800 korona, első államsegélyül kapott szintén 1908-ban 12.800 koronát.

6. a rozsnyói főgimnázium, amelynek 1912-iki segélye 13.400 korona; első államsegély 1908-ban 7400 korona.

A csornai premontrei kanonokrend kap államsegélyt:

7. a szombathelyi főgimnáziumért; az 1912-iki segély 10.000 korona; 1908-iki első államsegély 4000 korona.

Ezeket kívül kap újabban államsegélyt:

8. a kalocsai érseki katolikus főgimnázium, amely 1912-ben kapta az első államsegélyt: 2000 koronát.

9. a nagyszombati érseki főgimnázium, amely 1912-ben kap 4000 koronát, 1911-ben kapott első államsegélyül 2000 koronát.

10. a szilágyosmlyói püspöki főgimnázium, amely 1912-ben kap 4000 koronát, kezdődött a segély 1911-ben 4000 koronával. Algimnázium volt; 1910 szeptember havában nyílt meg az V. osztály, amelynek 24 tanulója között volt 6 rk., 10 gk. tanuló.

Végül kap államsegélyt két református gimnázium:

11. a kunszentmiklósi református algimnázium, amely 1912-ben kap 11.000 koronát; az első államsegélyt kapta 1907-ben (7000 koronát), illetve már — mint az 1907 évi Indokolás 39. lapján olvassuk — 1906-ban.

12. A sárospataki ref. főgimnázium, amely 1912-ben kap 4000 koronát; segélye kezdődött 2000 koronával 1911-ben.

Ezen segélyezéshez sok szó fér. A Középiszkolai törvény 47. §-a azt mondja, hogy: „Valamely vallásfelekezet, törvényhatóság stb. által fentartott középiszkolát, ... melyet az illetők nem bírnak saját erejükből a törvényes kellékeknek megfelelően fentartani, a vallás- és közoktatásügyi miniszter segélyezheti.” Már most legalább is egy kis kételkedéssel kell fogadnunk a ténylegesen nyújtott államsegélyben kifejezett ama beismerést, hogy például a pannonhalmi Szent Benedek-rend, a jászóvári premontrei kanonok-rend, vagy a kalocsai érsek abban a helyzetben volnának, hogy nem tudnák saját erejükből gimnáziumukat fentartani. Barkóczy bárót azonban ezen segély kiosztásában nem is az a gondolat vezette, hogy vajon ezen iskola-fentartók rászorulnak-e az államsegélyre, hanem az az okoskodás, hogy ezen katolikus iskolák is kaphatnak segélyt, ha a református alatt, hanem csak abban az általány összegben, amely most a 93. rovat alatt található.

Evangélikus iskolák már régóta kapják az államsegélyt. Egy alkalommal egy újságíró intervjúján ki is fejezte azt a meggyőződését, hogy a katolikus iskolák a többi nem katolikus iskolákkal szemben hátrányban vannak és hogy ő néki a régebb idők ezen mulasztását jóvá kell tennie. Tudjuk, hogy amikor az első evangélikus és református iskolák igénybe vették az államsegélyt, erre őket anyagi szorultságuk kényszerítette és tudjuk, hogy ezen iskolák fenntartói cserébe ellenértéket adtak az államnak: átengedték egyes állásokra a tanárok kinevezési jogát és sok egyebet régi autonómiájukból; hogy a benedekrendiek, kalocsai érsek stb. mit adtak cserébe az államsegélyért, azt nem tudjuk, mert e szerződések nincsenek közzétéve. De az első helyen említett királyi katolikus gimnáziumokért — annyi bizonyos — nem adott a tanulmányi-alap cserébe semmit, nem is adhatott semmit, mert ott a tanárok kinevezési joga akkor is, most is, a minisztert illette s majd csak akkor fog ez a kérdés aktualitást nyerni, ha ezek az iskolák a katolikus autonómia megteremtésével megszűnnének a miniszter vezetése alatt lenni.

A 29 újabban segélyezett középiskolák között szerepel hat új katolikus jellegű gimnázium; ezek a budapesti I. kerületi, a II. kerületi (Oszlop-utcai), a jászapáti, a mezőkövesdi, a pécsi (alapítványi) és a gödöllői katolikus gimnáziumok.

1. A budapesti I. kerületi katolikus főgimnázium csak 1912 szeptemberben fog megnyílni, az 1912-iki költségvetésben szerepel első ízben 2000 korona segéllyel. Ez az a még meg nem lévő gimnázium, amelynek építésére a költségvetés, mint lejjebb a rendkívüli kiadásokban látni fogjuk, már 300.000 koronát vett fel, holott más, állami főgimnáziumok alkalmatlan helyeken kénytelenek szorongni. Tudjuk, hogy Hock János meginterpellálta a minisztert a X. kerületi (kőbányai) főgimnázium alkalmatlan elhelyezése ügyében.

2. A budapesti II. kerületi (Oszlop-utcai) katolikus főgimnázium 1912-ben 6000 korona segélyt kap; az első államsegélyt kapta 1909-ben (2000 koronát).

3. A jászapáti katolikus főgimnázium, amely az 1912-iki költségvetésben szerepel első ízben 2000 korona segéllyel. Ez a gimnázium egyike azon legújabb alkotásoknak, amelyről az 1912-iki indoklás (71. 1.) azt mondja, hogy arról a fentartó-alapnak kellene a község támogatásával gondoskodnia; minthogy azonban sem a tanulmányi-alap, sem a község nincs abban a helyzetben, hogy saját erejéből létesítse, az állam ad a község által felajánlott 150.000 koronához 550.000 koronát. Egyáltalában be nem látható, hogy miért hívják ezt a gimnáziumot katolikusnak. A költségvetésből azt lehet kiolvasni, hogy az intézet építése 700.000 koronába fog kerülni, ebből ad az állam 550.000 koronát, a község 150.000 koronát és a tanulmányi-alap magáénak vindikálja a gimnáziumot. A miniszter be fogja látni, hogy ebben az esetben határozottan tévesen informálta őt az ügyosztály referense, ha azt állította, hogy ezen gimnázium fenntartója a tanulmányi-alap.

4. a mezőkövesdi katolikus főgimnáziumról ugyanez mondható, csak hogy ez egy évvel előbb alapított; tehát 1912-iki

segélye már 4000 korona. Építésére ez is 550.000 k-át kap az államtól, mint a jászapáti gimnázium.

Amikor báró Barkóczy ezen két gimnáziumot kreálta, teljesen elvesztette már a talajt lába alól; hatalmának tudatában azt érezhette, hogy ő most már mindent tehet és ugyanaz a benyomásunk, amikor végignézzük a 1911 és 1912-ki költségvetés rendkívüli kiadásait, amelyekről alantabb részletesen beszámolunk.

5. A pécsi kat. (alapítványi) főgimnázium 1912-ben szerepel először 2000 korona segéllyel. Ezt a gimnáziumot a pécsi püsköki egyházközség most létesíti az ottani Pius-alap terhére; a költségvetés szerint a gimnázium 700.000 koronába fog kerülni s ebből 350.000 koronát ad az állam. E helyütt nem teszünk említést az internátusokról s azért csak mellesleg említjük, hogy a főgimnáziummal kapcsolatos kat. internátus ezenkívül 200.000 koronát kap. Itt meg kell említenem a pécsi cisztercita rendi főgimnáziumot, amely a költségvetés szerint nem kap államsegélyt, pedig az 1908-iki költségvetésben 8000 korona segély van számára beállítva (lásd 1908-iki költségvetés 79. 1. és Indokolás 50. 1.); ez a főgimnázium a következő évi költségvetésekben többé nem szerepel

6. A gödöllői kat. gimnázium 1912-ben szerepel először 2000 koronával. Ez a gimnázium 1911 szeptemberében megnyílt és a minoriták vezetése alatt áll.

*

A rendkívüli kiadások 1906-tól 1912-ig

1. Az állami középiskoláknál:

az 1912-iki rendkívüli kiadás	1,752.000 K
az 1906-iki	<u>1,452.000 „</u>
Többlet	300.000 K

2. A felekezeti, községi és törvényhatósági középiskoláknál:

1912	932.585 K
1906	<u>410.110 „</u>
Többlet	522.475 K

Ha így állítjuk egymás mellé ezeket a tételeket (s így szerepelnek azok az állami költségvetésekben), akkor azok értékét nem ismerhetjük fel, mert az állami középiskoláknál szereplő összegek tőkét, a felekezeti iskoláknál szereplő tételek egy évi törlesztést jelentenek. Hogy konkrét esettel illusztráljam ezt, veszek egy példát az 1909. évi költségvetésből. Az Indokolás 44-ik lapján:

2. rovat alatt. A fiumei áll. főgimnázium részére emelendő épület költségeire 500.000 K-ból 3-ik részlet* 100.000 K. Ez a tétel 100.000 korona magasságban van a költségvetésben belevéve. De már pl. a miskolci kir. kat. főgimnázium részére Érdekes, hogy ezen tétel indokolásában ez olvasható: „Az építkezés az 1909. év folyamán befejezést nyer.” Még ma, 1912 februárjában sem kezdték meg az építkezést.

De már például a mikolci kir. kat. főgimnázium részére

emelendő épület költségeire megszavazott 500.000 K-ból a második részlet (Indokolás 52. lap), 200.000 korona nem szerepel a költségvetésben, mint 200.000 koronás tétel, hanem csak a megszavazott összegnek 1909-re eső törlesztése.

Ha tehát világosan látni akarjuk, hogy mennyit kaptak az állami középiskolák építkezésre 1906-tól 1912-ig, és mennyit a községi és felekezeti középiskolák, akkor nekünk az évenkénti költségvetésekből össze kell állítanunk a megszavazott tőkét, mert ránk nézve mellékes, hogy az ügyosztály a megszavazott pénzeket hogyan állítja be a költségvetésbe.

Az alábbi táblázat megmutatja, hogy mely állami középiskolákra vétetett fel építési költség:

	1906	1907	1908	1909	1911	1912
VI. ker. főgimn.	670.000					
VII. k. (külső) főgimn.	770.000					
V. ker. főreál ...	125.000					
Zsolna ...	300.000					
Szentes ...	140.000					
Fogaras ...	280.000					
Sümeg ...	22.000					
Fiume ...		500.000			300.000	
Losonc ...		51.000				
Székelyudvarhely ...			3.000			
X. k. (tisztv.) főgimn.			700.000			
Nagybánya ...			120.000			
Karánsebes ...				100.000		
Torda ...				200.000		
Pécsi főreál... ..					700.000	
Brassói főreál ...					180.000	
**Munkács (internát.)					250.000	100.000
Ujpest ...						663.000
Zombor ...						60.000
Kecskemét ...						700.000
Gyergyószentmiklós						300.000
Összesen ...	2,307.000	551.000	823.000	300.000	1,430.000	1,823.000

Ezen itt adott összeállítás és a költségvetésekben adott összeállítás között van némi eltérés. Míg a költségvetésekben egy megszavazott építési költségnek csak az illető évre eső részlete van felvéve, addig az itt nyújtott összeállításban a megszavazottösszeg egész nagyságában szerepel azon évben, amelyben első ízben beállított a költségvetésbe, mert nem az a lényeges, hogy egy összeg milyen részletekben folyósítatik

hanem az, hogy egy bizonyos épületre előirányzott összeg mennyi, és hogy mikor, mely évben vétetett fel a költségvetésbe, illetve szavaztatott meg.

Így az 1906-iki költségvetés csak 1,452.000 korona beruházási költséget tüntet fel, míg a mi táblázatunk már az 1906-os összeállításba belevette azokat a 2-ik és 3-ik részleteket, amelyek a költségvetésben 1907-ben vagy 1908-ban, vagy később szerepelnek. Hiszen azt akarjuk kimutatni, hogy az 1906—12-iki időszakban mennyit szánt az V. ügyosztály főnöke saját iniciatívájából állami, illetve felekezeti intézeteknek s ő az 1906-iki tételeket és azok folyományait már készen átvette.

Ezen táblázathoz még van egy pár megjegyzésünk. A fiumei gimnázium azért szerepel kétszer, mert első ízben csak 500.000 korona irányoztatott elő, csak 1911-ben irányoztatott elő a magasabb: 800.000 korona összeg. Az 1909-ik évi költségvetés a karánsebesi és a tordai gimnáziumok számára, egyenként 500.000 koronát irányoz elő (Indokolás 45. lap), a mi kimutatásunk mégis csak 300.000 koronát tüntet fel, mert a többi 700.000 korona a város, a vagyonszűkösség és vármegye járuléka, amely a bevételben és a kiadásban is szerepel, tehát tulajdonképpen nem az állam kiadása. Ugyanez érvényes az újpesti és a gyergyószentmiklósi gimnáziumok tételéről. Hiszen mi itt összehasonlítást végzünk. Ha az alább következő fejtegetésekben, ahol a felekezeti iskolákra költött állami pénzt állítjuk össze, nem szerepel az iskolafentartók járuléka, nem méltányos, hogy itt az állami középiskoláknál szerepeltessük kiadásokként azon összegeket, amelyekkel hozzájárulnak egyes városok, megyék vagy vagyonszűkösségek. Tehát Barkóczy báró érdeme, hogy a mi sorozatunkban Fiumétól Gyergyószentmiklósig szereplő városok új épületekhez, illetve az azokhoz szükséges pénzüsszeghez jutottak. Most térjünk át a községi és felekezeti iskolákhoz.

Hogy mit juttatott Barkóczy az elmúlt hat év alatt a felekezeti iskoláknak, csak úgy érthető meg, ha nem elégszünk meg a fent jelzett két összeg — a törlesztések összegeinek — összehasonlításával, hanem a költségvetések nyomán összeállítjuk azokat a teljes összegeket, amelyeket a költségvetések az egyes intézetek építésére előirányoznak.

1906

Községi	K	Katolikus	K	Reform.ev.	K	Összes.
Petrozsény	26.000	Csiksomlyó	230.000	Bonyhád	90.000	
		Lőcse	320.000	Mármaros	50.000	
		Sátoraljaújh.	150.000	Rimaszomb.	40.000	
Összeg	26.000	Összeg	700.000	Összeg	180.000	906.000

1907

Községi	K	Katolikus	K	Reform. ev.	K	Összes.
Petrozsény Zenta	25.000 123.000	Komárom Nagykanizsa Pozsony Selmecbánya	50.000 200.000 100.000 24.000	Székelyudv.	220.000	
Összeg	148.000	Összeg	374.000	Összeg	220.000	742.000

1908

Községi	K	Katolikus	K	Reform. ev.	K	Összes.
Nagybecsk.	20.000	Sátoraljaújh. Kőszeg Kézdivásárh. Székelyudv. Érsekújvár Miskolc *Újvidék	40.000 50.000 30.000 300.000 200.000 100.000 750.000	Mezőtúr Hajdubösz. Felsőlövő Karcag Nyíregyháza Selmecbánya	100.000 40.000 200.000 10.000 15.000 210.000	
Összeg	20.000	Összeg	1,470.000	Összeg ...	575.000	2,065.000

1909

Községi	K	Katolikus	K	Reform. ev.	K	Összes.
Zenta	72.000	Sátoraljaújh. Miskolc Bpest II. ker. Gyula *Beszterceb. Szatmár Kőszeg	25,000 200.000 300.000 15.000 100.000 100.000 60.000	Bonyhád Székelyker. Mezőtúr Eperjes M.-Vásárh. Hajdúnánás Hm.-Vásárh. Sopron Székelyudv. H.-BöszÖrm. Medgyes Brassó	136.000 240.000 60.000 300.000 100.000 40.000 10.000 50.000 113.000 40.000 110.000 400.000	
Összeg	72.000	Összeg ...	800.000	Összeg ...	1,599.000	2,471.000

1911

Községi	K	Katolikus	K	Reform, ev.	K	Összes.
		Újvidék	200.000	Debrecen	300.000	
		Székelyudv.	50.000	Felsőlövé	110.000	
		*Kalocsa	350.000	Sepsisztgy.	300.000	
		Érsekújvár	100.000	Mármaros	140.000	
		*Kézdivás.	30.000	Békés	40.000	
		**Brassó	80.000	Karcag	15.000	
		Pozsony	150.000	Kecskemét	90.000	
		*Beszterceb.	750.000	Eperjes	100.000	
		*Szatm.-ném.	740.000	Nyíregyháza	21.000	
		*Miskolc	610.000	Szászrégen	100.000	
		*Lőcse	620.000	Beszterce	192.000	
		Tata	300.000	Marosvásárh.	108.000	
		Mármaros	350.000	**Mármaros	100.000	
		Csiksomlyó	150.000	*Csurgó	200.000	
		Kőszeg	50.000			
		Szilágysom.	350.000			
		**Gyulaf.-vár	23.500			
		**M.-Vásárh.	50.000			
		**Mármaros	36.000			
		**Székelyudv.	100.000			
		**Eperjes	50.000			
		Rozsnyó	100.000			
		Szokolcza	400.000			
		Nagyszomb.	350.000			
		Trsztena	100.000			
		Bpest II.	60.000			
		Összeg	6,149.500	Összeg	1,816.000	17,965.500

Az 1912-iki kimutatást 1. a következő oldalon.

Az itt felsorolt tételek az Indokolások megfelelő lapjain találhatóak. Itt is úgy jártunk el, mint az állami iskolákra költött összegek kimutatásánál, úgy t. i., hogy azon évben állítottuk be az egész államsegélyt (nem pedig csak az arra az évre eső részletet), amelyben az államsegély első ízben beállítatott, mert ha egy ilyen államsegély egyszer a költségvetésbe beállítva megszavaztatik, akkor a többi évi résztelek kiutalványozása ezen első megszavazásra való hivatkozással egyszerűen indokolás nélkül beállítatik. Vagy — ha esetleg alkalmatlan — be sem állítatik. Erre klasszikus példát nyújt az 1911-iki költségvetés indokolása, amelynek 72. és 73. lapján beállít a költség-

1912

Községi	K	Katolikus	K	Reform, ev.	K	összes.
		Kolozsvár	34.000	Sz.-ker.-túr (unit.)	118.700	
		**Brassó	20.000	Eperjes	34.000	
		**Nagykároly	65.000	**Kisújszállás	150.000	
		**Gyulaf.-vár	50.000	**Mezőtúr	200.000	
		Bpest I. ker.	300.000	Késmárk	100.000	
		**Ppzsanyi ...	500.000	H.-Böszörm.	20.000	
		**Csiks. (szereda)	250.000	Kecskemét	100.000	
		**Győr	200.000	*Zilah	250.000	
		Magyaróvár	350.000	*Pápa	200.000	
		Pécsi alapítv.	350.000	Szászváros	100.000	
		Selmecebánya	626.000	K.-Szt.-Mikl.	250.000	
		Trencsén	500.000	Medgyes	83.000	
		Jászapáti	550.000	Nagyszeben	400.000	
		Sopron	300.000	Segesvár	350.000	
		**Bp. Aloysianum	100.000	**Debrecen	300.000	
		*Eperjes	400.000	**Eperjes	200.000	
		**Sz.-Somlyó	100.000	Budapest	150.000	
		**Kézdivás.	20.000			
		Mezőkövesd	550.000			
		**Keszthely	120.000			
		**Debrecen	100.000			
		**Pécs	200.000			
		Mármaros	200.000			
		**Budapest II.	100.000			
		**Sopron	120.000			
		Összeg	6,305.000	Összeg	3,005.700	9,310.700

vetés Besztercebánya, Szatmárnémeti, Miskolc és Lőcse számára 850.000-+840.000+910.000+4.940.000 koronát és, miután ezen iskolák számára tervez 1911-re száz-százezer koronát, bejelenti, hogy a további költségvetésekben már ezeket az évi részleteket nem fogja többé feltüntetni hiszen az építési költség már meg van szavazva és majd a deficittel küzdő tanulmányi alap előlegezi (!!) az államnak azt az összeget, amelyet az állam a tanulmányi alapnak segélyként ad (!!!). Ennek magyarán mondvá az értelme ez: Én királyi katolikus gimnáziumokat építetek Besztercebányán, Lőcsén stb. állam-pénzen. Ha ti ezt megszavazzátok, ezentúl évenként kiutalványoztatok 100—100 ezer koronát, de erről már a költségvetésben említés nem lesz, nehogy 8-9 évig folyton ott szerepeljen a költségvetésben a besztercebányai

stb. gimnázium és még valaki ezt szóba hozza. Ha itt-ott eltértem az egész államsegélynek azon évben való beállításától, amelyben a segély a költségvetésben először szerepel, akkor ennek okát magában a költségvetésben kell keresnünk, amely egy első részlet beállításánál még nem jelzi, gyakran nem is jelezhetette, hogy ezen első részlet egy később megállapított nagyobb államsegélynek első részlete.

A táblázatból látható, hogy a felekezeti iskoláknak adott segély fokozatosan, mondhatjuk lavinaszerűen nő, míg az állami középiskolákra szánt összegek eleinte nagyon hátrább mennek és csak 1911-től kezdve emelkednek, amikor a felekezeti középiskolákra előirányzott összegek már rohamosan felmennek.

	Felekezeti középiskolákra	Állami középiskolákra
1906	906.000	2,307.000
1907	742.000	551.000
1908	2,065.000	823.000
1909	2,471.000	300.000
1911	7,965.500	1,430.000
1912	9,310.700	1,823.000

1908-ig az volt az úzus, hogy a segélyezésre szánt összegek egészükben vétettek fel a költségvetésbe. Aki bepillantott a régebbi költségvetések megfelelő helyeire, első pillantásra láthatta, hogy x iskolának ennyi meg ennyi államsegélyt juttat az állam. Az 1908-iki költségvetésben a miskolci királyi katolikus főgimnázium 100.000 koronája az első eset, hogy egy nagyobb segély darabokban, eleinte 100.000, majd 200.000 korona magasságban szerepel. A rákövetkező években ez az eljárás mind elterjedettebbé lesz. Egy nagyobb tétel ilyenfajta elaprózása persze nagyon alkalmas arra, hogy feltűnés nélkül lehessen nagyobb összeget belevinni, és másodsor, hogy több intézetet lehessen ily látszólagos kis tételekkel beállítani. Nagyon helyesen mondhatta báró Barkóczy — ha ugyan mondta, amint ezt egy esti lap Barkóczy zombori útja után közölte február első napjaiban — hogy az V. osztályban nem történt nagy változás az ő eltávoztása után, mert hiszen Barkóczy ezen beállított tételekkel évtizedekre lekötötte az államot előre; az V. ügyosztály évtizedekig fogja sínyleni az utolsó években kötött szerződéseket.

Táblázatunkban fel fog tűnni az egy- és két csillaggal ellátott tételek felszaporodása 1911-ben és még jobban 1912-ben. Az egy csillaggal ellátott tételek főgimnáziumokat és velük kapcsolatos internátusokat jelentenek, a két csillaggal ellátott tételek csak internátusokat.* A Barkóczy-éra első internátusa az 1908-iki újvidéki, a második a besztercebányai 1909-ben. 1911-től kezdve mind sűrűbben és mindig

* Az internátusok segélyezéséről a középiskolai törvényben nincs szó.

nagyobb összegekkel szerepelnek az internátusok. 1912-ben már 500.000 korona (!!) van előirányozva egy nagyobb szabású internátusra Pozsonyban. Itt volt az ideje, hogy Barkóczy az ügyosztály éléről eltávolíttassék. Beláthatatlan, hogy mit tett volna még ő, ha az ügyosztály élén tovább marad. Sajnálunk kell, hogy azok a rengeteg pénzek, amelyeket báró Barkóczynak sikerült kiereszokolni, ilyen egyoldalú célt, nem az ország kultúráját, hanem felekezetek megerősödését célozzák. De értjük azt a nagy elkeseredést, amelyet a miniszter intézkedése bizonyos katolikus táborban okozott. Sőt nem csodálkoznánk, ha a református és evangélikus köröket is szomorúsággal látnók eltelve Barkóczy távozása felett, aki akarva akaratlan nem kis szolgálatot tett főcéljának biztosítására ezen tábornak is.

HATÁRKÉRDÉSEK

Dirner Gusztáv: A nemi betegségek és a család

A nemi betegségek és a család közötti vonatkozások megbeszélése előtt egynéhány szóban összefoglalom, hogy a házasságnak, mint a családalapítás kiindulásának mi a célja és feladata?

Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt mondom, hogy a házasság arra való, hogy alkalmat nyújtson az embernek egyik leghatalmasabb élet-ösztönének teljesítésére s ezzel kapcsolatosan: egészséges utódok nemzésére, amelyek a család, az állam és az emberi nem fenntartására szükségesek. Feladata, hogy az utódokat azután fel is nevelje és a társadalom hasznavehető tagjaivá tegye.

Ezenkívül azonban van még egy nemes célja a házasságnak: az, hogy általa és benne fokozódjék az összefűzött élettársak boldogsága és elégedettsége, még pedig azzal, hogy osztozkodva egymás örömeiben és csalódásában, bensőséges és harmonikus összeműködéssel, kölcsönösen támogassák saját javukra és a köz javára szolgáló munkájukat. Azt mondhatnám tehát, hogy a házasság kötelességek vállalásával jár. Kötelességek teljesítésére azonban beteg ember nem való; nemi betegségben szenvedő már épenséggel nem, mert a nemi betegségek ragályos betegségek, amelyeket a házastársak nem csak egymásra, de utódaikra is kelletlen ajándék- vagy szomorú örökségképpen átháríthatnak. Minden betegség megrontója lehet a családi életnek, a családi boldogságnak; de egyik sem oly rettenetesen, mint a nemi betegségek. Ott, ahol ezeknek egyike vagy másika betört a családi szentélybe, bizonyosan önvád marcangolja az egyiknek lelkiismeretét és gyanakodás keseríti a másikat. Szegény harmadikról ne is beszéljünk. A nemi bajok elseje, amelyről szólni akarok a szifilisz vagy luesz. Magyar nevét nem is említem, mert az rossz, a betegség lényegéhez

* Szerző előadta a *Társadalomtudományok Szabad Iskolájában* 1911 november 23-án.

semmi köze. Jó lesz elfelejteni és kiküszöbölni, mint a „hagymázt” és elfogadni és megtartani az internacionális elnevezést; ép úgy, ahogy megtanultuk és elfogadtuk a hagymáz helyett a typhus-t.

A szifiliszről elmondható, hogy nincs finomabb mérge ennél; nem olyan betegség ez, mint például a tífusz vagy akár a himlő, amelyek hirtelen és nagy erővel támadhatnak a szervezetre, és erős próbára tehetik azt, le is dönthetik talán; de ha lezajlottak, akkor minden gyógykezelés nélkül is elmúlnak, hogy talán nyomuk sem marad. A szifilisz mérge más; ha egyszer bevette magát, mind mélyebbre és mélyebbre hatol a testben, átjárja annak minden szervét és a szervek minden szövetét, folyton újabb és újabb tünetekben nyilvánítja jelenlétét tartósságát és ellentáll, néha makacsul ellentáll a gyógyításnak is; orvoslás nélkül pedig ki nem pusztul a szervezetből soha, csak vele együtt elpusztulva. A szifilisz veszedelme azonban nemcsak abban van, hogy súlyos és makacs baj, hanem abban is, hogy nagyon el van terjedve. Érthető, hogy erről a bajról megbízható statisztikai adatokkal szolgálni nehezebb, mint akármelyik más betegségről. Mégis, a sokszoros és sokfelől történt adatnyújtás után állíthatjuk, hogy az európai országok népessége 5—20%-ában szifilisz. Fournier pl. a franciák között a lueszesek számát a lakosság 17%-ára becsüli; Kopenhágában, ahol az orvosok bejelentési kötelezettsége már a nemi bajokra is kiterjed, csak 4%-ot találtak. Amerikában a New Yorki orvosegyesületnek e kérdés kutatására alakult bizottsága jelentette, hogy magában New Yorkban évente $\frac{1}{4}$ millió esete a nemi bajoknak fordul elő és ugyanott egyik keresettebb dermatológus orvos konstatálta, hogy a tőle ismert jobbmódú és gazdag családok fiainak harmadrésze szifilisz. Németországban a nemi betegségek eseteinek számát évente 800.000-re teszik; az egyetemi nagyobb városokban pedig a diákságnak 25%-a szenved nemi bajokban. Hogy a katonaságnál a különböző országokban a dolgok nem állanak ennél sokkal jobban, kiderült az itt könnyebben keresztül vihető vizsgálatokból, amelyeknek számszerinti adatai szintén 10—15% nemi megbetegedésre mutatnak.

Ezekben a számokban azonban leginkább csak az I-ső és II-od fokú megbetegedés esetei foglaltatnak. A késői megbetegedések s azok között különösen az agylágyulás és gerincagysorvadás rendszerint nem is szerepelnek a szifilisznek ilyen statisztikai adataiban.

A szifiliszről a történelmi kutatás kiderítette, hogy ez a betegség az ókorban és a középkorban nem volt ismeretes; legalább semmi-fele bizonyítékát nem találjuk sem Európa, sem Ázsia és Afrika valamelyik kultúrnépénél; ide vonatkozó dokumentumokban a betegségek leírásának semelyike sem illik rá. Az újabb kutatás különben

majdnem kétségtelenné tette, hogy első felfedező útjából hazatérő Columbus hajólegénysége hozta el ezt a bajt Haiti szigetéről Spanyolországba 1493-ban. Sevilleben, a főikikötő városban „indián” betegségnek hívták a szifilisz, csak később nevezték el az olaszok „francia” betegségnek (*morb. gallicus*), mert Itáliába VIII. Károly francia király, hadserege cipelte be. Valóságos járványként pusztított a szifilisz akkor egész Európában majdnem 40 éven keresztül. A betegség ekkor sokkal hevesebb tünetekkel járt, mint ma; sokszor halálos kimenetellel is. Azt kell hinni, hogy a szifilisz mérge akkor sokkal erősebb (virulensebb) volt; vagy pedig föl kell tenni, hogy ma bizonyos fokú általános immunitás enyhíti már a szifilisz tüneteit, mert — mi tagadás benne — alig van közöttünk egy is, akinek valamely ösét az utolsó két évszázadban a szifilisz mérge át ne járta volna. Ezért joggal szólnak a szifilisz kutatói az egész emberiség szifilizációjáról, vagyis bizonyos fokú átöröklött immunitásról, amely szifilisz fertőzés esetén ma a baj szelidebb, enyhébb lefolyását biztosítja. Erre a jelenben is akad néha-néha bizonyíték abban a tapasztalatban, hogy ha a szifilisz olyan területen tör ki, pl. Afrikának valamelyik a civilizációtól még érintetlen szigetén, ahol eddig a szifilisz ismeretlen volt, akkor ez a betegség a régi, vehemens tünetekkel jár. Említésre méltó és tudni való az is, hogy a betegség okozóját, tehát a baj lényegét, évszázadokon át nem ismerték meg. Annyi nyilvánvaló volt, hogy a szifilisz ragadós — *contagiosus* — betegség; de a ragályt magát, a *contagiumot*, nem tudták megtalálni. Csak 1905-ben fedezték azt fel Fritz Schaudin és Erich Hoffmann, valóságos forradalmat okozva ezzel a szifilisz tanában.

Ha most már kérdezzük, hogy mi jelentősége van a szifilisznek a házasság kötésénél, akkor tulajdonképp arra a kérdésre várunk feleletet, hogy gyógyítható-e a szifilisz és mikor mondhatjuk, hogy a gyógyulás bekövetkezett?

A szifilisz gyógyíthatatlansága soká kísértett, különösen a laikusok között, akik a szifilisz rossz és néha igen lassú gyógyulásának okait nem ismerhették. Manapság kétségen kívül áll, hogy a szifilisz gyógyítható. A kénéső (Hg.) már régen bebizonyította specifikus hatását ennél a bajnál; régen, mielőtt Ehrlich szere, a salvarsan talán nem is mint biztosabb, de mint gyorsabban ható gyógyszer az orvosok gyógyító írfai közé került volna. Ezen a bizonyosságon nem ront az, hogy látszólagos gyógyulás után a baj késői következményei évek múlva mégis jelentkeznek. A szifilisz gyógyulása mellett bizonyító erővel bír különösen az, hogy akiben külső jelek nélkül is a szifilisz mérge lappang, újabb fertőzésre (*reinfekcióra*) nem alkalmas, mert a

baj tartama alatt immunizálva van, be van oltva a szifilisz ellen; míglen ha egyszer igazán meggyógyult, immunitása is megszűnik s ha most a ragályozás veszélyének kiteszi magát, újra szifiliszessé válik.

Arra a kérdésre, hogy mikor következett már be a gyógyulás, mikor adhatja meg pl. az orvos a házasságkötésbe való beleegyezését, eddigelé igen nehéz volt a felelet. Időben, a baj eredetétől 4—5 esztendő tartottunk szükségesnek. Most, talán nemsokára, könnyebben lesz megadható a válasz, mert az utolsó 5—6 esztendőben az orvostudomány, amint már említettem, igen nevezetes, a szifilisz tanára szinte forradalmi jellegű fölfedezésekkel gazdagodott. Ezek közül most nem az Ehrlich-tanár új gyógyszerére, a Salvarsan-ra, célozok, hanem Schaudin és Wassermann felfedezéseire. Schaudin 1905-ben találta meg a szifilisz kontagiumát, a betegség okozóját magát, a *spirochaeta pallida* képében, egy nagyon alsórendű mikro-organizmusban, amelyről nem is döntötték még el véglegesen, hogy a baktériumok, tehát a növényvilág közé, vagy a *protozoonok*, tehát az állatvilág közé tartozik-e. Wassermann pedig rájött a szifilisznek a beteg vérének vizsgálata útján való megismerésére.

Ezzel a két fölfedezéssel rendkívüli haladás történt abban az irányban is, hogy megmondhassuk, vajon valaki szifiliszben szenved-e egyáltalában s nemcsak, hogy szenved-e még vagy meggyógyult-e belőle. És ami különösen fontos, ezekkel a segítő eszközökkel most már nemcsak a ragályozás első idejében és a betegség első stádiumában, hanem a másodlagos és harmadfokú elváltozásoknál is és a lappangó időszakban, amikor eddig a legalaposabb orvosi (klinikus) vizsgálattal sem voltunk képesek a kérdést eldönteni, tehát a kétes esetekben is meg tudjuk mondani, hogy a gyógyulás teljes-e vagy sem.

Eddigelé rendszerint 4—5 év után mertük megadni a házasságkötésbe való beleegyezést, de akkor is csak azt mondhattuk, hogy: „a gyógyulás valószínűsége oly nagy, hogy a beteg nyugodt lelkiismerettel gyógyultnak tarthatja magát és becsülettel, tisztességgel köthet házasságot”. Ezentúl talán ennél határozottabb kijelentéseket tehet majd az orvos. Mert tudja, hogy a betegség minden stádiumában, az I., II. és III. fokú alakoknál, sőt átöröklési esetekben is, mindenütt ott van a *Spirochaeta pallida*. Az öröklött szifilisznél újszülött magzatoknak nem csak minden szervében, de még a köldök-zsinórban és magzatlepényben is megtalálták a betegség csíráját. Amíg tehát ezt a csírákat valakinél megtaláljuk vagy a betegségnek ama nyomait, amelyeket a Wassermann-féle vérsavóvizsgálat derít ki, egyéb klinikus jelek nélkül, senkit gyógyultnak nem jelenthetünk ki és orvosi beleegyezésünket a házasságkötéshez nem adhatjuk. A szifilisz jelentősége

a házasságkötés idejére nézve, ezzel ki is van merítve; de felmerül e fontos kérdés másik oldala, hogy milyen következményei vannak a szifilisznek a házasságban, akár annak kötésekor, akár későbbben vitte abba bele az egyik vagy a másik házastárs.

Ilyenkor a betegség egész súlyával először is magára a beteg házastársra nehezedik. Ez a szerencsétlen a szifiliszt, mert undort keltő betegség, lehetőleg titkolja, gyógyítását is titkon végzi; de éppen azért sokszor felületesen és rosszul orvosolja; gyakran el is hanyagolja, néha akarva, sokszor tudatlanságból. Ezzel pedig a betegség terjed, rombolja a szervezetet s nemsokára oly súlyos alakban jelentkezhetik, hogy a beteg házastársat munkájában zavarja, ami a család anyagi károsodásával jár. Ámde e nélkül is a legjobb esetben a gyógyítás költségei magukban is bizonyos anyagi veszteséget jelentenek. Nem irigylésre méltó a beteg házastárs lelki állapota sem e folytonos titkolódzás alatt, mindig rettegve a felfedezéstől. Nemrégiben találkoztam egy férjjel, aki ettől való féltében Amerikából ide jött, hogy otthon el nem titkolható baját alaposan gyógyíttassa.

Nemsokára az egészséges házastárs, rendszerint a feleség, kerül sorra; az is bele esik a bajba, még pedig igen gyakran úgy, hogy sokáig nem is jut ennek tudomására. Nőknél ugyanis a szifilisz első jelei oly rejtett helyeken lehetnek, hogy csak orvosi vizsgálattal fedezhetők fel. Ezért megtörténik, hogy néha a bajt akkor találjuk meg, amikor már másod- és harmadfokú tünetek is jelentkeznek s a kár már igen nehezen vagy csak félig tehető jóvá. Ekkor már rendszerint elkövetkezett ráadásul az is, hogy a feleségben megfogant a gyanú, hogy ez a megbetegedés a másik fél hibájából ered, ami egyszeribe megzavarja a lelki harmóniát és — ha a gyanú bizonyossággá vált — feldúlja a családi boldogságot.

Ennél is nagyobb baj és az egész kérdésben legszomorúbb következmény az, hogy a szülők szifilisz-e átszarmazik az utódokra. Átszarmazhat a megszületett gyermekekre is, pl. szoptatásnál úgy az anyától, mint a dajkától; továbbá csók útján, közösen használt evőeszközök által és egyéb úton-módon. Átszarmazás az utódokra azonban „átöröklést” jelent; az átöröklés az anya közvetítésével történik. A szifilisz mérge, a *spirochaeta*, az anya véréből a méhlepényen keresztül jut a magzatba a terhesség valamely korai vagy későbbi idejében. Az átöröklés e módjának megismerésére csak most jutottunk; az átöröklést magát azonban régen fölismerték az orvosok. Már az első nagy szifilisz-epidémia idejében, amikor ez a baj Európában történt elterjesztése után, a XVI. század elején, csaknem 40 éven át rettenetes módon pusztított, rájöttek az orvosok, hogy

újszülötteken is mutatkoznak ennek az új betegségnek félreismerhetetlen jelei; akkor ezt úgy magyarázták, hogy születés közben, érintkezés útján ragadt rá a magzatra az anya szifilisz. Ez a lehetőség meg is van, ha az anya csak a terhesség vége felé szerezte volna ezt a bajt és a szülés idejében is szenvedne még a szifilisz elsőfokú tüneteiben. Paracelsus (Theophrastus von Hohenheim) a XVI. század első felének leghíresebb német orvosa azonban — aki különben nálunk, Magyarországon is megfordult — már így fogalmazta véleményét a betegség öröklékenységéről: *fit morbus hereditarius et transit a patre ad filium*, vagyis azt vallotta, hogy az apa termékenyítő anyaga, az ondó, közvetíti a magzat szifilisz fertőzését. Kevéssel utóbb már az anya megromlott vérének közvetítő szerepét is tanították. És azóta folyton tartott a vita, hogy a szülők közül melyiknek milyen része van a szifilisz átöröklésében az utódra, amire nézve igen bonyolult hipotéziseket állítottak fel és homályos szabályokat és törvényeket formuláltak. (Colles-Baumés és Próféta törvényei szifilisz magzatok immun anyáiról és szifilisz szülők egészséges magzatairól.) Ezeknek ismertetését és bővebb magyarázatát már meg sem kíséreltem, mert vizsgálati módszereink újabb vívmányai napról-napra igazolják, hogy hamis föltevéseken épültek és most düledezőben vannak. A *Spirochaeta pallida* jelenléte és a Wassermann-féle vérsavóvizsgálat pozitív eredménye minden egyes esetben fölvilágosítja a kérdést és kétségtelenné látszik, hogy az apa is csak az anya vére útján közvetíti a szifilisz az utódokra, nem pedig direkte csírasejtje, az ondószál útján, amelybe a *spirochaeta* bele sem fér. Ez azonban nem zárja ki, hogy a szifilisz mérge a *spirochaeta*, a nemzésnél az ondó nedvében, az ondószálcsa (*spermatozoon*) társaságában jusson a méhbe, ahol rejtve zajlik le a szifilisz első stádiuma; sőt nem lehetetlen, hogy az apa hosszasabban orvosolt szifiliszének enyhült mérge ilyen esetben külső tünetek nélkül fertőzi az anyát s általa a petét. A petének, illetőleg magzatnak egyenes fertőzését azonban az anya fertőztetésének kikerülésével, a szifilisz tanának mai állása mellett alig lehet elképzelni. Az anya fertőzése s ezzel a szifilisz átöröklése a magzatra nemcsak a nemzéssel egyidőben, vagyis korán, a fejlődés kezdetén, hanem később, majdnem a terhesség végén is lehetséges. Konstatálva van, hogy hat hét elegendő, hogy a szifilisz mérge az anya vérén keresztül és a magzatleány vércörén át bejusson a magzatba; tehát az anyának 6 héttel a születés előtt történő infekciója alkalmas, hogy a magzat szifilisszel terheltlen jöjjön a világra. Ezekből következtethető már, hogy aszerint, amint a terhesség más és más idejében következik be a fertőzés, ennek hatása a fejlődő petére, a magzatra, illetve az egész terhességre más

és más lehet. Ámde bizonyos az is, hogy sok, előttünk még ismeretlen körülmény is befolyásolhatja a szifilisz fertőzés megnyilvánulásának fokát az utódokban. Tudjuk, hogy amíg egyik esetben a szifilisz pete már fejlődése legelején, az első hónapokban elpusztul és vetélés következik be, addig máskor a fejlődés előre halad a terhesség fele idején is túl, sőt a terhesség végéig, amikor azután halva születik meg a magzat, a szifilisz kétségtelen tüneteit mutatva bőrén, vagy belső szervein. Ismét máskor a gyermek élve születik, de satnya, magán hordja a szifilisz áruló nyomait és nemsokára el is hal. Ámde életben is maradhat, csak hogy silány is marad minden tekintetben, amíg él: rosszul fejlődik, különösen csontrendszere, fogai mutatják az elkorcsosodás, a leromlás jeleit; később pedig agy- és idegrendszerének abnormitásaiban nyilvánul rettenetes öröksége szülei részéről. Néha a betegség minden jele és tünete nélkül jön a világra szifilisz szülők gyermeke, de hónapok, néha évek múlva mégis megnyilvánul a betegség. Ilyen egymásután egy és ugyanabban a családban is előfordul, úgy hogy 8—10 terhesség után is talán csak 3—4 élő gyermeke születik az anyának s ezek közül 1—2 marad életben. Ezek a tapasztalatok is arra vallanak, hogy az apa vagy anya szifilisz az idők folyamán és gyógyítás folytán is erejéből veszíthet és mind kevesebb hatással van az utódra; de bizonyítja azt is, hogy lappangva milyen sokáig maradhat meg annak testében, akinek vérét egyszer átjárta.

Meg kell még említenem a szifilisz átterjesztésének ama lehetőségét a családban, amely az újszülöttet a szoptató dajka által érheti. Itt a veszedelem egyformán nagy a gyermekre is, a dajkára is. A dajka lappangó szifilisz eddigelé csak kétesen vagy egyáltalában nem volt felismerhető s így néha évek múlva tűnt ki, hogy a gyermekbe dajkája a szifilisz oltotta belé; az újszülöttön pedig néha hetekig-hónapokig nem tör ki a szifilisz valamely tünete; akkor pedig a csecsemő szopásával az emlőbimbón már fertőzhette a dajkát. A vérsavó vizsgálata (Wassermann reakciója) ebben a tekintetben is biztatóbb kilátással kecsegtet. A dajka vérének vizsgálata megóvhat tőle, hogy a reá bízott gyermek a tejjel együtt a szifilisz mérget is szopja. Másfelől azonban a szifilisz gyanúja esetén az újszülött és a szülők vérének vizsgálata megóvhat attól, hogy a dajkát döntsük a szifilisz veszedelmébe. Ebben a tekintetben különben szabály, hogy szifilisz gyermekeket dajkára bízni nem szabad, ha csak a dajka tudatosan nem vállalkoznék reá. Szifilisz gyermekét csak maga az anyja szoptathatja, vagy mesterséges táplálással kell fölnevelnie. Hozzá teszem még, hogy az anyatejben eddig még nem sikerült *spirochaetát* találni. Nem is kell, hogy a tejjel történjék a fertőzés; a szopással sérült emlő-

bimbó szövetnedve is alkalmas reá, amint másfelől a csecsemő nyála az emlőbimbón át fertőzheti a dajkát.

Végül néhány szóval meg kell emlékeznem a szifilisz terápiája újabb vívmányairól is, mert hiszen a gyógyítás gyorsításának kilátása nagyon enyhítheti a szifilisznek a családban okozott rombolását is. Ez a remény valóban a teljesülés felé halad, amióta Ehrlich Pál és Háta hosszadalmas és fáradságos kutatás után az arzénikum egy vegyületében, a dioxydiamidoarsenobenzol vagy salvarsanban (Ehrlich—Hata 606) megtalálta a szifilisz egy újabb, hatalmas, specifikus gyógyszerét, amellyel már az első 1—2 esztendőben több százezer esetet gyógyítottak sikerrel. A gyógyítást pedig az teszi feltűnővé, szinte csodálatossá, hogy kezdeti esetekben a szernek egyetlen befecskendésével mintegy egy csapással sikerül a szifilisz mérgét megsemmisíteni, a testben lévő összes *spirochaetákat* elpusztítani, úgy, hogy Ehrlich már most is joggal *therapia sterilisans magna* névvel illeti ennek a szernek a hatását. A sok ezer eset között van már olyan is, ahol salvarsan befecskendéssel a terhességben meg lett tartva a magzat élete és mentessé lett a magzat öröklött szifiliszétől; olyan is, hol a szoptató anya kapta az infekciót, amitől ő is, csecsemője is gyógyult; sőt olyan is, ahol a szifilisz csecsemő pemphigusa magának a csecsemőnek adott salvarsan-befecskendéstől múlt el teljesen, anélkül, hogy a csecsemőnél a szernek valamely káros hatása mutatkozott volna. Most áttérhetek a nemi betegségek másodikára, a gonorrhoeára. Ez ugyan nem konstitucionális baj, nem vérbaj, mint a szifilisz, mégis ép oly nagy jelentőségű a házasságban, ép oly romboló a családra nézve, mint ez. A gonorrhoea t. i. rendkívül ragályos és úgy szólva csakis genitális érintkezés útján terjed. Ragályossága rendkívül tartós, hónapok, néha évek múlva, amikor a betegségnek már semmi jele, semmi tünete nincs, amikor az illető magát teljesen kigyógyultnak tartja, sőt orvosa is annak jelenti ki és jóhiszeműleg házasságra lép, megfertőzteti ártatlan feleségét. A fertőző csírák ott rejtőztek, ott lappangtak még a nyálkahártya mélyebb redőinek egy zugában, mint hamu alatt a parázs, és most, a házaselet első heteiben kitörve, kiszabadulva és friss, új talajba kerülve, abban kikelnek és ragályozzák az asszonyt, míglen a férjnél talán semmi tünetet sem okoztak újra. A gonorrhoea veszedelme a családra azonban abban csúcsonodik, hogy folyásában azokat a szerveket támadja meg, azoknak zavarhatja működését, amelyek a faj föntartására szolgálnak. A férfinál az ondó-vezetőt, a nőnél a petevezetőt zárja el s ezzel mondhatnám,

szívén találja a házaspár nemzőképességét. A gonorrhoea azonban más veszedelmeket is rejt magában, amelyek néha csak később jelentkeznek, súlyos komplikációk és nehéz utóbajok képében, lényegesen befolyásolva a munkabírást, a keresetet, és hosszú sínlődést okozva, ami mind visszahatással van a családi életre.

Azelőtt a gonorrhoea jelentőségét lekicsinyelték, bár éppen ennek a nemi bajnak ösmerete egészen biztosan követhető visszafelé az őskorba is, tehát elég régen tanulmányozhatták azt. Ámde nem ösmerték még a legújabb időkig a gonorrhoea specifikus természetét; egyszerűen hurutos folyásnak, a nyálkahártya katarrhusának tartották. Nem tudták, hogy sokféle más betegség ennek az utóbaja, tőle ered és az ő révén keletkezik úgy, hogy a gonorrhoea csirái belekerülnek a szervezet mélyebb helyeire, pl. az ízületekbe, a szívbe, a vesébe, az agyhártyákra és ott megtelepedve ezeknek a szerveknek súlyos megbetegedéseit okozzák. A gonorrhoea lényegének a megismerésére az orvosok alig 30 esztendeje jutottak, amikor Neisser 1879-ben megtalálta ennek a betegségnek is a specifikus mérgét, *gonococcus*-nak elnevezett baktériumát. Azóta tudjuk, hogy a gonorrhoea nem az a bár kellemetlen, de különben ártatlannak tartott, katarrhális nyálkahártya-megbetegedés, aminek évszázadokon át tartották, hanem hogy azonfelül számos betegség kútforrása, amely a munkabírást redukálja vagy egészen tönkre teszi, különösen a nőknél. Azóta tudjuk, hogy a gonorrhoea a házasság meddőségének egyik főoka s így a népszaporodás hanyatlásának s ezzel az ország gazdasági gyengülésének is egyik tényezője. Ez a betegség, felfogásom szerint a szifilisznél is erősebben befolyásolja a család jólétét, úgy egészségi, mint gazdasági szempontból. Ha pusztán a kérdés egészségi oldalát nézzük, akkor tapasztalhatjuk, hogy először is a gonorrhoeas férj maga sínyli a bajt, különösen, ha a fertőzés tovaterjedése által másodlagos betegségek, ú. m. a mellékhere lobja, ízületi gyulladások, hólyag- és vesemegbetegedések, vagy éppen szív- és reumatizmus fejlődnek ki. A gonorrhoeas férj azután csakhamar fertőzi feleségét is, akinél a baj akkor válik súlyossá és az egész életre kiható, ha a fertőző csirák, a gonococcusok belejutnak a méh üregébe és a petevezetőbe és ott gyulladást okoznak, ami ezeket a faj szaporodására szükséges szerveket élettani működésükre teljesen alkalmatlanná teszi. A feleség gonorrhoeája azonban akkor is veszedelmes marad, ha csak a terhesség idejében történt a fertőzés, vagy ha fertőzés mellett a fogamzás és terhesség mégis létre jött. A veszedelem most az újszülöttet fenyegeti, mert a születés pillanatában az anyáról átragad a baj gyermekére és pedig annak szemére vagy fülére s ezeken a szerveken oly súlyos gyulladást

okozhat, amely egyfelől a megvakuláshoz vezet, másfelől talán a süketnémaság okozója lehet.

Mindez nem túlzás; statisztikai adatokkal is be van bizonyítva, hogy a gyermektelen házasságok felerésztében a férj hibás; legtöbbször azért, mert elszenvedett gonorrhoeas mellékheregyulladásra folytán azoospermiában szenved, termékenyítő képessége (*Potentia generandi*) nincs. A betegpénztárak volnának a megmondható másfelől, hogy mi sem terheli annyira a pénztárakat, mint „üzleti gyulladásokban” és gonorrhoeas eredetű rheumatismus-ban sínylődök serege. A nőorvosok mindennapi tapasztalata pedig igazolja, hogy a nő gonorrhoeája a legsúlyosabb bajok egyike; utóbajai és következményei nemcsak keresetükben akadályozzák és károsítják a nőt, mert munkabírását leszállítják; nemcsak az élet örömeitől fosztják meg őt, mert fájdalmas voltuk mellett szinte gyógyíthatatlanok, vagy csak életveszélyes műtétek révén orvosolhatók: hanem igen sokszor terméketlenségéhez is vezetnek. Itt is a számok beszélnek. A nő terméketlenségének az oka legalább 50%-ban, némelyek tapasztalatai szerint 70%-ban a gonorrhoea. A vakok számának is legalább 25%-a, valószínűleg azonban több is, a gonorrhoea rovására esik. Ezt a vakságot pedig az édesanya — habár talán ártatlanul és tudtán kívül — közvetítette és az édesapja okozta saját gyermekének!

Még rámutatok arra a különbségre, amely a férfiak társadalmi állása szerint észlelhető a gonorrhoeas fertőzés gyakorisága tekintetében. Itt úgy látszik, fordítva áll a dolog a nőtlen és a nős férfiakra nézve. A nőtlenek közül a jobbmódúak (kereskedők, tiszték, diákok) inkább vannak a fertőzés kockázatának kitéve, mert inkább jutnak érintkezésbe prostituáltakkal; ellenben a közkatonák, a munkás fiatalság kevésbé fertőződik meg, mert ezeknek a vásárolható Vénuszra kevesebb telik. Nős férfiak közül, ha az illegitim szexuális érintkezést keresik, az alsóbb társadalmi viszonyok közt élők rohannak inkább a fertőzés veszélyébe, mint a gazdagok, akik jobban válogathatnak és jobban és gyorsabban is láthatnak hozzá a gyógykezeléshez. Azonban a férfiak közül általában a házasodás idején a jobbmódúak többen vannak, vagy voltak fertőzve, mint a szegényebb osztálybeliek. A nőkre nézve a dolog egészen másképpen áll. A cselédsorban lévő, keresetre szoruló szegény lányok között, 16—20 éves korukban napirenden lévén a szexuális érintkezés, elég nagymértékben meg van a fertőzés lehetősége is; ellenben a műveltebb és jobbmódú vagy éppen előkelő lányoknál ez az eshetőség a legritkább. Ámde házasságban ezek is fertőződnek, ha a férj gyógyulatlanul ment bele a családalapításba.

A férfiak és nők gonorrhoeájának elterjedésére nézve azonban a statisztikai adatok oly feltűnő különbséget mutatnak, hogy az előzőleg elmondottak után azt megérteni még sem lehet. Érthetőbbé csak úgy válik ez a különbség, ha megtudjuk, hogy a nők gonorrhoeája lefolyhat észrevétlenül, úgy, hogy orvosi segítséghez sem folyamodnak, sőt kerülnek is az orvosi vizsgálatot félelem és szégyenkezés miatt. Sok női gonorrhoea tehát egészen kiesik a megfigyelésből és a statisztikából. Magyarázza ezt a különbséget talán az is, hogy a prostituált gonorrhoeas nők mindegyikére tíz tőlük fertőzött férfi is jut. A férjes nőkre nézve még sokkal kedvezőbb a statisztika. Van pl. egy gonorrhoea-statisztika, amely 3000 férfira és 600 nőre vonatkozik; ebben a fertőzött férfiak közül 400, a nők közül csak 80 volt házas és ami még fontosabb, a 400 nős férfi közül csak 26 volt olyan, akit felesége inficiált; a 80 férjes nőt pedig valamennyit a férje inficiálta.

Lehet-e ezek után valakinek kétsége, hogy a nemi betegségeknek a családra desztruktív befolyása van? Lehet-e tehát kétség az iránt, hogy a nemi betegségek ellen a védekezést keresni és a küzdelmet folytatni kell mindenáron és mindenkivel szemben; azzal a talmimorállal szemben is, amely a „jó erkölcs” nevében ellenzi, hogy ezekkel a „szennyes” dolgokkal nyilvánosan foglalkozzunk. Nem szennyes, nem titkolni való dolgok ezek, hanem emberi, életbevágó kérdések. Félre tehát a hazugsággal és képmutatással, amelyből oly sokszor az orvosnak is kijut, amikor köteles diszkrécióból a beteg férjek büntársává lesz a feleséggel szemben. Itt az ideje, hogy megtanítsuk a nőket is, még pedig leánysorban, védekezni az őket fenyegető veszedelmek ellen a házasságban; bátorságot kell nevelni beléjük, hogy merjenek tudakozódni jegyesük egészségi állapota iránt, amelytől saját és leendő gyermekeik jövője függ. Ha ez áll a tuberkolózisra vagy az alkoholizmusra, ép úgy áll a szifiliszre és gonorrhoeára is. Miután pedig az államtól nem kell várni, mert nem lehet bevárni a segítő kezét; miután a törvényhozás az ő intézkedéseivel és paragrafusaival rendszerint, és talán helyesen is, csak akkor jön és jöhet, ha az egyén és társadalom lelkiismeretében e törvények már készek és meg vannak, ha a közvéleményben a dolgok megérttek, ha a „jó erkölcs”-ről való fölfogás már megváltozott, a szexuális vonatkozásokról való ítékezés nemesebb, magasabb szempontokból történik; azért ne is várjunk, hanem a tények ismertetésével, szabad tanítással, felvilágosítással, neveléssel folytassuk a munkát ezen a téren mi magunk, a társadalom. A nemi betegségekről pedig vegyük le a „titkos” jelzőt és a „szégyen” bélyegét. Aki beléjük esett, csak szerencsétlenül járt; baleset,

de nem isten büntetése érte. Ismerjük el, hogy emberi dolog, ami vele történt, mikor ellenállhatatlan ösztönének áldozatul esett és segítsünk rajta. Könnyítsük meg a gyógykezelést, adjunk rá alkalmat, bő alkalmat, különösen az ingyenes rendeléseknél, a poliklinikákon s alkalmazkodjunk itt a munkások időbeosztásához. Mindenesetre gyógyítsunk nyíltan, szabadon és ne rejtegetve, titkon. Gyógyítás közben is tanítsunk, neveljünk. Neveljük főleg a felelősség tudatát a fiatal emberekbe; a morális felelősség tudatát, hogy ragadós betegséget könnyelműen átszármasztani másra ép olyan bűn, mintha orozva, késsel vagy méreggel támadna embertársára; de az anyagi felelősség viselésének tudatát is ébresszük fel az emberekben. Hadd hallják, hogy „fertőzés” miatt épen úgy felelősségre lehet őket vonni és kártérítésre szorítani, mint az „apasági kereset” esetében. Az erre való törekvésről az igazságszolgáltatásban már van is példa, mert megtalálták a létező törvényekben is a hozzávaló fogantyút, a „testi sértés”, a „gondatlanság” és az angoloknál a „kegyetlenség”-ről szóló paragrafusokban.

Ezt a tanítást, fölvilágosítást, nevelést — legmélyebb meggyőződésemből vallom — a fiúknál ép úgy, mint a leányoknál a serdülőkor ama határpontján kell elkezdni, amikor a nemi érettség kezdődik és amikor erre a nevelésre úgyis fogékonyak az ifjak, mert ekkor különben is ideális törekvések ébrednek bennök, amelyek — bár öntudatlanul a szexuális szférában gyökereznek — azon messze túl nőnek és magát a nemi ösztönt jobban és tartósabban fegyelmezik, mint holmi anyagi szempontok vagy tisztán egészségi megfontolások is.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Osztern Salamon Pál: Görög-római kultúra és primitív társadalmak

A görög-római antikvitás tökéletesebb megértéséhez a mai tudományosság nem igen nélkülözheti többé ama újabb tudományokat, melyek történelmi látásunkat jelentékenyen kiegészítették. Összehasonlító archaeológia, szociológia, antropológia olyan perspektívát nyitnak a múltba, mely többet és az eddig látottat is másként láttatja velünk. Vegyük csak sorra ezt a három újkeletű tudományt és jelezzük röviden, mit jelentenek a humanista tudományosságnak: 1. A régebbi klasszikai tudományosság számára csak a görög-római világ „műveltsége” létezett; az antikvitásnak csak azt a részét látta meg, mely a társadalmi evolúció szempontjából fejlettebb, komplikáltabb, vagy ahogyan ma mondják: „magasabb rendű” művelődéstörténeti tényezőt képvisel. S mivelhogy a múlt e körében éppen csak ezt a fokozottabb kulturális értéket ismerte meg, művelődéstörténeti értékeinek összességét hosszú időn át mindennél többre becsülve, „felülmúlhatatlanságáért” az elragadtatásnak szentimentalizmusával „klasszikus”-nak nevezte el. Ezeket a lelkes régi jó időkön kezdünk túl lenni. Tisztábban látunk, mérsékeltebb, de józanabb is az ítéletünk. Az összehasonlító régészet megtanított bennünket arra, hogy a „klasszikus” görög-római antikvitás egy epizód, egy párhuzam, egy nagy tökéletességű analógia csupán a magasabbrendű régi kultúrák körében. Nem egy *genus sui generis* többé az a „klasszikus” ókor. Értékelését módosítanunk kell. Egyéb ősrégi és igen fejlett kultúrákkal összehasonlítva és beleállítva a régi kultúrák kölcsönhatásának ma már földértett folytonosságába, nem abszolút, hanem csak relatív értéke van. 2. A szociológia jelentékeny új anyagot vont a „humanista” kutatás körébe — magából a görög-római antikvitásból. A klasszikai tudományosság nem zárhatja el a görög-római ókort hermetice attól, hogy a vizsgálódást az érdekelje rajta a legerősebben, ami legjobban érdekli az egész vonalon a jelenben. Ez az új tudomány az ókor gazdasági oldalára terelte figyelmünket, birtokába juttatott bennünket ama történelmi anyagnak,* mely által közeledtünk a történeti

* A görög-római ókor gazdasági történetére irányuló kutatások eredményeit legújában M. Besnier foglalta össze *Récents travaux sur l'histoire économique de l'antiquité grecque et romaine* c. a *Journal des Savants*-ban 1910 november hóban (Nouvelle Série. 8e Année, No 11. 501-513 1.) megjelent tanulmányában.

fejlődés ama anyagi motívumaihoz, melyeknek figyelmen kívül hagyása, történeti nézőpontunkat egyoldalúvá, sőt, ma már bizvást mondhatni, túlhaladottá tenné. További, újabb kiinduló pontokat nyert a klasszikus tudományosság, olyanokat, melyek által történeti látóköre még szélesebb alapokra helyezkedett, azon kutatások köréből, melyek az „alacsonyabbrendű”, vagy ahogyan gyakran halljuk: a kevésbé „differenciált”, a primitív társadalmak életviszonyainak felderítésével épen magában a szociológiában olyan nagy jelentőségre tettek szert és amelyek történeti perspektívánkat egy nagy darabbal tágították meg, a történelőtől idők, a prehistória társadalmi viszonyaival. A görög-római antiquitás számára e „differenciátlanabb” társadalmaknak a humanista tudományosságban eddig nagyobbára semmi mondanivalója sem vala. A harmadik új tudománynak, 3. az összehasonlító antropológiának szempontjai alól ma már ép oly kevésbé vonhatja ki magát a klasszikai filológus, mint ahogyan nem vonhatja ki magát alóluk a „fejlettebb” régi kultúrák más köreinek kutatója sem. Az antropológiai iskola szempontjaival, metódusával, frazeológiájával dolgozik ma már a klasszikai filológusok egy tekintélyes sora épen úgy, mint ahogyan azokkal operálni kénytelen az egyiptológus, az assziológus, a védista, az amerikanista, chinológus, az arabista, a hebraista egyaránt. Azt mondtam épen, hogy az etnológiához, az antropológiához nyúl ma a klasszikai filológusok egész sora, csak utánuk említettem fel az antropológiai iskola követőit a kutatás más köreiben. Itt valamit meg kell vallanunk. Azt, hogy a régészeti kutatás többi köre mind már régen adeptusa volt ennek az „új” iskolának, hogy az aegyptológus vagy arabista pld. már évtizedekkel rájött arra, hogy a társadalomnak ama régi körét, mellyel mint aegyptológus, mint arabista, mint védista stb. foglalkozik, teljesebben csak a primitív társadalmakon, vagyis a modern etnológia anyagán, elvein, metódusán keresztül érti meg, míg az úgynevezett „klasszikai filológia”-ban az antropológia tanulmányainak figyelembevételére csak újabban talált követőkre, itt egyelőre még szórványos, rendszertelen, úgy, hogy a régészeti kutatás antropológiai modernizálódása a görög-latin körben, mondhatni, a leglassabban, a leglomhábban megy végbe. Az eleget gáncsolt görög-latin stúdiumok konzervatív „maradiságára” következtetni, avagy fegyvert kovácsolni ebből iskoláink, műveltségünk humanista irányzatának megszorítására, igazságtalanság volna. Ha az összehasonlító antropológia elvei a klasszikai filológiát csak lassabban és csak újabb idők óta penetrálják, annak oka nem abban rejlik, hogy a humanista tudományosság a tudomány újabb vívmányait talán negligálná. Újabb kutatások reá kiható horderejét semmiféle objektív tudományosság nem ismerheti félre. Még kevésbé tehető fel, hogy újabb kutatások eredményeitől valamely tudomány mesterségesen elzárhatná magát általában, hogy a tudományok kölcsönhatásában épen a klasszikai filológia ezt vagy azt a tudományt ignorálhatná. Ha a többi filológiai, illetve régészeti diszciplína korábban ismerte fel az összehasonlító etnológia reá kiható fontosságát, ha kutatásaik egész területét e tudomány tanulságaival közben huzamosabban és áthatóbban vetették be, abban jelentékeny része van ama körülménynek, hogy ama többi

diszciplínának egész anyaga, saját természeténél fogva, a mindennapi antropológiai kutatások anyagához jóval közelebb állott. A jelenségek hasonlóságának szembeötlő volta itt előbb vezetett a modern etnológiai princípiumok alkalmazására, mert itt a vizsgálati anyag jórészt maga sem volt egyéb, mint primitív társadalmi viszonyok többé vagy kevésbé variált analógiája. Ami itt a „fejlettebb” társadalmakra mutatott, arra, ami a primitívek viszonyaival egyharmad összeegyeztethető nem volt, ami az új etnológiai anyaggal ezt az összehasonlítást kevésbé provokálta, a kutatás jóval kisebb részének bizonyult. Megfordítva áll a dolog a humanista tudományosságban, midőn az etnológia tanúságai köszöntének be. Ezt, mint már e sorok bevezetésében mondtuk, eddig huzamosan olyan anyag foglalkoztatta, mely az előrehaladott, a „mi” kultúránk körében helyezkedett el. A klasszikai filológus már megszokta, hogy az ő anyagában mindenütt és mindenbe ezt a „mi” fejlettebb, magasrendű kultúránkat lássa meg. Fogékonyságát e régi kultúra körében aziránt, ami benne nem erre a magasabbrendű kultúrára vall, iskoláznia kellett előbb ama tanulságokon, miket a modern etnológia analógiái egyéb régi kultúrák körében világítottak meg. E tanulságok hatása alatt csakhamar meg kellett éreznie, hogy a görög-latin régiségnek vannak elemei, hogy e régiségnek vannak olyan oldalai is, melyeket a hasonló jelenségek ama nagy köréből, melyet a primitív népek, a többi régi kultúrák és épen a görög-latin antiquitás együttvéve alkotnak meg, kizárni, attól teljesen különválasztva vizsgálni merő lehetetlenség volna. A régészeti kutatás egyéb körei a vizsgálódás akribiáját a görög-latin régiség filológiai vizsgálatának iskolájában tanulták meg. A görög-latin antiquitás kutatása most, viszont, azoknak az iskolájában sajátítja el az antropológiai iskola módszerét. A keleti régiségbe pld. az utóbbi évtizedekben a legmélyebben azok az orientalisták hatoltak be, kik a klasszikai filológia kritikájával, fegyvereivel felvértezve Kelet rejtélyeit az etnológia tanulságaival oldották meg. A görög-római régiség megértését ma pedig ama humanisták közvetítik legjobban, kik eme orientalisták példáján okulva ügyesen kezelik az összehasonlító antropológia módszerét is. Az *Anthropology and the Classics* című gyűjtemény* is egyik tanúsága az antropológiai iskola lassú, de biztos hódító útjának a klasszikai filológiában. Olyan igen számottevő humanisták felolvasásait egyesíti magában, kik alaposan iskoláztak antropológusoknak bizonyulnak. A felolvasásokat Oxfordban az ottani egyetemi antropológiai komité fölszólítására tartották meg, mely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy klasszikai filológusokat az alacsonyabb kultúrák tanulmányozására buzdítson. „E kiváló férfiakról — mondja a felolvasások bevezetésében R. R. Marrett — semmi sem áll távolabb, mint a kettős egyéniségek beteges összefüggéstelensége, . . . mivelhogy pedig épen olyan jó etnológusok, amilyen kiváló humanisták, nem tévesztették szem elől,

* *Anthropology and the Classics*. Six lectures delivered before the University of Oxford. By various authors. Edited by R. R. Marrett. Clarendon Press. London, 1909. (Ugyanez német kiadásban Johann Hoops fordításában Heidelberg, 1911.)

hogyan olyan munkát végezzenek, mely egymásba nyúl tárgyuk mindkét oldaláról, miként az ügyes mérnök . . . ki egy alagút építésénél a hegy mindkét oldaláról foghat hozzá munkájához . . .” Az illusztris férfiú a modern apparátussal dolgozó, etnológilag is művelt filológusról található hasonlatot nem is mondhatott volna! Aki ma foglalkozik a görög-római világgal, az két dolgot bír e világgal. Bírja ennek a hagyományaiban a mi fejlett társadalmi életünk, a mi műveltségünk forrásait; de e világgal birtokában van még valaminek, ami nem a mi világunkhoz áll közelebb, hanem a primitív társadalmak prehisztórikus világához, mely mélyen a mienké alatt áll; meg kell találnia az utat ennek a fosszilis maradványaihoz is.

Az egyes felolvasások mind a két szempontból olyan fontosak és néhol annyira úttörők, hogy egyenkénti és a lehetőség szerint beható ismertetésüket — tekintettel arra, hogy e felolvasások magyar kiadásának reményével alig biztathatjuk magunkat — helyenként ama részletességben sem tartom feleslegesnek, mely az ismertetések szokott keretén túl megy.

I. Az első felolvasás egészen prehisztórikus időkből meríti tárgyát és igen jelentékeny adaléka az európai betűírás történetének. Szerzője A. J. Evans, vezérlő tekintély súlyával bíró kutató kontinensünk prehistóriájában, ki a minoikus kultúra felderítésével, tudvalevőleg új világitásba helyezte Görögország régibb történetét. E. egy régi véleményt dönt le. Eddig azt hittük, hogy görög földön a fönikiai betűírás elterjedése előtt az írásnak semmi más kifejtett rendszere sem létezett. Ilyen föltevés — mondja E. — a képzelő erő teljes hiányára vall. „Látva a világnak mindenfajta primitívjei között összegyűjtött anyagot, mely világos bizonyosságául szolgál annak, hogy az írás fogalma a vadak előtt nem ismeretlen, feltehető-e, hogy egy olyan előrehaladott kultúra, amilyen a Schliemann ásatásai folyamán napvilágra hozott mikenéi, e tekintetben mondjuk, a sziu-indiánok kultúrájának színvonala alatt álljon? A vadak analógiája csakugyan gondolkodóba ejti itt az embert. A kutatásnak pedig egyben termékeny impulzusokat ad. E. meg is jelöli az utat, melyen a kutatás továbbindulva még meglepő eredmények birtokába juthat. Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy ama, minden jobb és újabb művészettörténeti kompendiumból* ismert prehistóriai csontleletek realista karcolatait, melyek Európa több tájékán nagy mennyiségben, különösen a Pireneusokban, Perigord környékén találtattak, az emberi gondolat írásban való megrögzítésének, az írás útján való érintkezésnek, szóval: az írásnak története számára használjuk fel.** Evans piktográfiai

* Wörman: *Geschichte der Kunst* I. Reinach: *Művészet* kis tükre 1—8.

Ezen őskori rajzokról napjainkban különféle magyarázatok kerültek forgalomba. Sokáig az őskori ember szimpla művészi szórakozásából eredők ártották őket. Primitív népek művészi hajlamai egyébként nem ismeretlenek. E. Grosse: *Les débats de l'Art* c. művében együtt vannak az idevonat-

figurákat és jeleket lát bennük, melyeknek a jelentését a gyakori használat egy minimumra redukálta, úgy hogy szerinte „csak alfabetzerűen lehet definiálni őket”. Egyik-másik ilyen karcolat — ezek, között a rénszarvasvadászatot ábrázoló karcolat alkalmasint a legismertebb — E. szerint quasi hieroglifikus híradást tartalmazna, valamely vadászati jelenetről, olyan nyelven, melyet egyelőre nem fejthetünk meg. A teljes emberi vagy állati testet ábrázoló figurák azonban E. e szupponált hieroglifikus rendszerének csak egyik és pedig kezdetlegesebb stádiumát képviselnék csupán. Az őskori ember ennek egy előrehaladottabb fokához is eljutott. A bizonyító anyagot e valóban merésznek tetsző feltevéshez a nagy antropológusnak újabb leletek rendkívül figyelemreméltó tanúságai szolgáltatják. Cartailhac, Capitan, Breuil abbé, valamint a nemrég elhunyt Piette leletei ezek. Nevezettek részben Spanyolországban, részben a francia Pireneusokban (a spanyol Santander melletti altamirai és a francia De Marsoulas melletti barlangokban) polikróm falfestményeket és sziklavéseteket találtak, melyeken az őskori művészet egészen új prespektívában jelenik meg. E leletek érdekességét nem kis mértékben növeli ama körülmény, hogy e falfestmények és karcolatok helyenként egymás fölé rakott rétegeken jelennek meg. Egy-egy ilyen rétegnek az eltávolítása után — akár csak a palimpsesteseket tartalmazó kéziratokon — egy-egy ilyen régibb telerajzolt avagy karcolt réteg került elő. E rétegek a festés és a karcolás fejlődésének különböző fokairól tesznek tanúságot. „Különös érdekességet kölcsönöz e leleteknek ama körülmény, hogy e valóságos sziklapalimpsestesek legalsó rétegein a nagyobb és tökéletesebb kivitelű ábrázolásokkal együtt rövidített figurákból és vonalakból álló jelek is jelennek meg, melyek itt-ott alfabetzerű jelleggel bírnak”. Az egyes rétegeken majd a teljesebb, művészibb kivitelű rajzok látszanak régebbieknek, majd fordítva: az alsóbb, régibb rétegeken vannak a teljesebb alakokat ábrázoló formák, a felsőbb, későbbi rétegeken pedig a festőiebb kivitelű alakok helyett, egész sorokban egymás mellett, a megfelelő teljesebb ábrázolásoknak quasi csak a jelzései fordulnak elő. A prehistóriai archeológusoknak 1906-iki (párisi) kongresszusán Breuil abbé újabban talált sorokat mutatott be, melyeken lovak, ökrök, szarvasok, kecskék fejének rajzai ilyen progresszív módra elfajuló stilizálásban, csak a legszembeötlőbb elemekre redukálva (pl. az egész állati fej helyett két szarv és két szem, későbbi rétegeken ezek helyett azokat összekötő spirális jelek, még későbbi rétegeken csak egy spirális dekoráció, mely szarv- és szem derivátuma gyanánt tűnik elő stb.) fokozatosan egyszerűsítve fordulnak elő. A redukált formák a teljesebbeknek lineáris ekvivalensei. „Reminiscenciáik”-nak nevezi őket E. A nagy kutató, ki a minoikus és a mikenéi maradványok között közben igen fontos hasonló felfede-

kozó ó- és újkori adatok (különösen 124 és kk.). Újabban a Frazer és Hirn által oly pompásan megvilágított szimpatikus mágia eszközeinek tartják őket. Ekként magyarázza e karcolatokat különösen Reinach S. *L'art et la magie* c. tanulmányában (*Cultes et Mythes* I. 125 és kk.). Művészet kistükrében is u. o.

zéseket tett,* megjegyzi, hogy állatfejek rajzainak ugyane rénszarvas-korszakbeli elfajulását egykori krétoi és ciprusi írásjelek is mutatják. E párhuzam annál többet mond, mert e processzusnak egy másik analógiája, az, mely már régen közkincsét képezi a művelt emberiségnek, hasonlóképpen azt a feltevést erősíti meg, hogy e rajzokban a képírás fejlettebb és kevésbé előrehaladott típusával állunk szemben. Hiszen itt önkénytelenül Egyiptom írásos emlékeire gondol az ember! Az ó-egyiptomi démotikus és hieratikus, valamint a hieroglif írásjelek is a fokozatos lineáris elfajulás e viszonyában állnak egymással. Egy ma még ismeretlen nyelven tolmácsolt jelentésük lehetett azonkívül a lineáris alakzatok egy másik részének is, mely nem kevésbé figyelemre méltó. Olyan jelek is akadnak e leleteken, melyekről megépséggel nehéz feltenni, hogy nem alfabet jellegével bírnak. A felolvasáshoz csatolt illusztrációkon is ezt a benyomást teszik az emberre. Láthatunk itt fésű-, sátor-, tetőalakú emberi kezét ábrázoló jeleket, melyek a sémi írásjelek legrégebb típusaira emlékeztetnek. A sémi Sín is fésűalakú, némely sémi írásjel is ház, tető, sövény képének egyszerűsítése, a fönikiai *kaph* (kéz, tenyér) is kézalakú stb. Piette gourdainei leletein pedig ismételtelen is előfordul egy-egy A-ra, vagy fönikiai alef-ra emlékeztető figura, az egyikben egy-egy határozott x-et, a másikban egy-egy L-re, T-re, I-re emlékeztető jelet ismerünk fel. Ugyané Piette az Arize folyó melletti *Mas d'Azil-barlangban* meglapozott, hosszú tojásdadalakú kavicsokon ferrumsuperoxidtól eredő vörös sávokkal megrajzolt formákat talált, melyek E, M, görög Π, δ-t, majd V-t mutatnak. Némely kavicson pedig e betűk kettőzve is láthatók. Nem hiányzanak a görög χ-re, sigmára, tétára, gammára, valamint némely ciprusi jelre emlékeztető jelek sem. Piette, aki e leleteket mindjárt felfedezésükkor nem épen indokolatlan bizottsággal írásjelek (*écritures de l'âge glyptique*) gyanánt mutatta be, nem tartotta lehetetlennek, hogy e jelek némelyike számjeleket ábrázol. Piette merész feltevésével szemben, ki eme „írásképekben” szótagokat is jelölő betűket, a görög és fönikiai betűknek őseit, a Mas d'Azil barlangban pedig valami tanterem-félét (!) látott meg, melyben a pleistocén-korszak emberei „írni, olvasni, számolni” (!) tanultak meg, Evans bölcs mérsékletre int. Hangsúlyozza, hogy Piettet ilyen messzire követni lehetetlen. Messzemenő találgatások helyett a kutatást pozitívabb medrek közé szorítva E. megjelöli a feladatokat, melyek e téren megoldásra várnak. Concedálja, hogy a pleistocén korban fönikiai-görög írásjeleknek quasi preexistenciájáról szó lehet. „Csodálatos tényleg, hogy az emberiség művészetének letelején olyan elemi alapzatokat teremtett meg, melyeket a legtokéletesebb alfabétszisztémák egyszerűen megismételtek. Az előrehaladott írás elemei már megvoltak, de még nem jött el az idő, mely értéküket felismerte volna. Egész áonok kellett ahhoz, hogy a civilizált emberiség egy sokkal művészebb képírás folytonos elcsenevezésedése és sablonizálódása következtében, ezekhez a szegényes elemekhez térjen vissza és hogy az irodalom szülessék meg...” *Scripta Minoa* címen tárgyi vonatkozásban egy közelebb megjelenő

zéseket tett,* megjegyzi, hogy állatfejek rajzainak ugyane rénszarvas-korszakbeli elfajulását egykori krétai és ciprusi írásjelek is mutatják. E párhuzam annál többet mond, mert e processzusnak egy másik analógiája, az, mely már régen közkincsét képezi a művelt emberiségnek, hasonlóképpen azt a feltevést erősíti meg, hogy e rajzokban a képírás fejlettebb és kevésbé előrehaladott típusával állunk szemben. Hiszen itt önkénytelenül Egyiptom írásos emlékeire gondol az ember! Az ó-egyiptomi démotikus és hieratikus, valamint a hieroglif írásjelek is a fokozatos lineáris elfajulás e viszonyában állnak egymással. Egy ma még ismeretlen nyelven tolmácsolt jelentésük lehetett azonkívül a lineáris alakzatok egy másik részének is, mely nem kevésbé figyelemre méltó. Olyan jelek is akadnak e leleteken, melyekről megépséggel nehéz feltenni, hogy nem alfabet jellegével bírnak. A felolvasáshoz csatolt illusztrációkon is ezt a benyomást teszik az emberre. Láthatunk itt fésű-, sátor-, tetőalakú emberi kezét ábrázoló jeleket, melyek a sémi írásjelek legrégebb típusaira emlékeztetnek. A sémi Sín is fésűalakú, némely sémi írásjel is ház, tető, sövény képének egyszerűsítése, a fönikiai *kaph* (kéz, tenyér) is kézalakú stb. Piette gourdainei leletein pedig ismételtelen is előfordul egy-egy A-ra, vagy fönikiai alef-ra emlékeztető figura, az egyikben egy-egy határozott x-et, a másikban egy-egy L-re, T-re, I-re emlékeztető jelet ismerünk fel. Ugyané Piette az Arize folyó melletti *Mas d'Azil-barlangban* meglapozott, hosszú tojásdadalakú kavicsokon ferrumsuperoxidtól eredő vörös sávokkal megrajzolt formákat talált, melyek E, M, görög Π, δ-t, majd V-t mutatnak. Némely kavicscon pedig e betűk kettőzve is láthatók. Nem hiányzanak a görög χ-re, sigmára, tétára, gammára, valamint némely ciprusi jelre emlékeztető jelek sem. Piette, aki e leleteket mindjárt felfedezésükkor nem épen indokolatlan bizottsággal írásjelek (*écritures de l'âge glyptique*) gyanánt mutatta be, nem tartotta lehetetlennek, hogy e jelek némelyike számjeleket ábrázol. Piette merész feltevésével szemben, ki eme „írásképekben” szótagokat is jelölő betűket, a görög és fönikiai betűknek őseit, a Mas d'Azil barlangban pedig valami tanterem-félét (!?) látott meg, melyben a pleistocén-korszak emberei „írni, olvasni, számolni” (!?) tanultak meg, Evans bölcs mérsékletre int. Hangsúlyozza, hogy Piettet ilyen messzire követni lehetetlen. Messzemenő találgatások helyett a kutatást pozitívabb medrek közé szorítva E. megjelöli a feladatokat, melyek e téren megoldásra várnak. Concedálja, hogy a pleistocén korban fönikiai-görög írásjeleknek quasi preexistenciájáról szó lehet. „Csodálatos tényleg, hogy az emberiség művészetének letelején olyan elemi alapzatokat teremtett meg, melyeket a legtokéletesebb alfabétszisztémák egyszerűen megismételtek. Az előrehaladott írás elemei már megvoltak, de még nem jött el az idő, mely értéküket felismerte volna. Egész áonok kellett ahhoz, hogy a civilizált emberiség egy sokkal művészebb képírás folytonos elcsenevezésedése és sablonizálódása következtében, ezekhez a szegényes elemekhez térjen vissza és hogy az irodalom szülessék meg . . . .”

* *Scripta Minoa* címen tárgyi vonatkozásban egy közelebb megjelenő művét, helyezi kilátásba. Az értékes mű közben már meg is jelent. Dr. O.

utóbbi idők már vagy nem értettek meg, vagy a civilizáltabb idők gyökeresen megváltozott viszonyaihoz, megfinomult erkölcsiéhez és a későbbi redakciók által *unus color*-ra szabott tónushoz többé nem illettek. Homeros, L. szerint, azt a görög népet énekelte meg, mely a régi minoikus kultúra tájain élt és ebből sokat őrzött meg, másfelől azonban már a bronzkor egy sajátos formájához is eljutott. Egy szubminoikus korszak görögjeinek nevezi őket L. Ennek a kornak survival-jait, kutatja fel. A hűbérviszonyon alapuló görög társadalom ama rajza, melyet Homeros mutat, L. szerint történelmi dokumentumai egy korszaknak, mely az ión kolonisták társadalmi viszonyainál sokkal régiebb. Bizonyítékai közül itt csak az antropológiai szempontból legjellegzetesebbeket ragadom ki. A vas az Odyssea-ban edények készítésére szolgál, fegyverek készítésére még nem használják. Jellemző pl., hogy Homerosnál a fegyver szinonimája nem „vas”, hanem „bronz”. A vas viszont egyéb eszközök metallikus szinonimájául szolgál. Az emberek „bronzal” találják el a hősök, fákat azonban „vassal” döntenek le. L. a kultúra egy jellegzetes stádiumát jelöli meg, melyben „a még tökéletlenül gyártott vas iránt bizonyos bizalmatlanság nyilatkozik meg a tökéletesebben fabrikált bronzal szemben”. L. igen érdekes palesztínai leleteket említ fel, melyek ugyanezt mutatják. A prehistóriai görögség gondolkodásának ama csapadékai sem érdekelének, melyeket a történelmi görögség mitológiai maradványai őriztek meg. Ezeknek a moráljára a primitív társadalmi viszonyok helyenkint igen jellemzők. Az Ilias-ban pl. Homeros publikumának érzése és a költő is Achilles mellé áll, midőn azt állítja, hogy a hazugságot úgy gyűlöli, mint a pokol kapuit. „A költői anyag, úgy amint adva van, Odysseusnak mégse engedi meg, hogy a hamisságot ép úgy vesse meg.* Maga Athenae, az Olympus legerkölcösebb lakója éppen ravasz csalafintaságáért dicséri meg”, mondja L. Vagyis a trójai ciklus erkölcsi világa a primitívek fokán áll még, melynek életviszonyai között ravaszság, rászedés, csel és csalás erényekké magasztosulnak.* L. Homeroszt éppen nem tartja az antropológiai kutatás gazdag forrásának. Homeros költeményei L. szerint egy archaikus civilizáció rövid korszakának gyöngyei, melyek a görögök lovagkorában egy arisztokratikus miliő számára íródtak meg és amelyekben egy fejlettebb, finomabb ízlés, egy megtisztult tónus a primitív társadalmi állapotokra emlékeztető diszkrepanciákat lehetőleg mellőzte.

III. A Homeroson kívüli görög epikus tradíciót vizsgálja ugyané szempontból Murray, az éposz-kutatásnak egy másik angol mestere.

* Csel és csalás abban a társadalomban sem diffamálók, melyben a primitív társadalmak egyik jellegzetes párhuzama maradt reánk: az arab társadalomban, melyben Mohammed és a Korán születtek meg. Kitérítőleg mondja még Alláhról is a Korán, hogy a cselvetésben mindenkinél külön (Allah chejru-l-mákirín) Szúra VIII. ája 30. és passim a Koránban. Még a római jog *dolus bonus* és *dolus malus*t különböztet meg. L. Bevezetés a Korán etikájába c. tanulmányomat (1902) 18. old. és kk., hol ezek részletesen rámutattam; 1. újabban Goldziher *Vorlesungen über den Islam*, 1910. 23. és jegyzetek 31, 32. old.

Primitív maradványokat őriztek meg Hesiodos, a Panathenaiákon nem kanonizált és ezért elhanyagolt eposzok, az orfikus irodalom, a tragédia egy jelentékeny része, és különösen ama hagyományok, melyeket Pausanias hagyott reánk, amelyek Frazer hatalmas Pausanias-kiadása és kommentárja által valóságos kincseshányóivá lettek mindez ideirányuló kutatásnak. Fontosak idevonatkozólag a patológiában Clemens és Eusebius feljegyzései is. Az a primitív anyag, mely az antropológiai elemek e rétegében maradtak reánk, elegendő többek között ma már annak a minden kétséget kizáró megállapítására, hogy Hesiodos a régiebb és nem Homeros. Homeros egy tetemesen előrehaladottabb társadalom atmoszféráját árulja el. Érdekesen mutat azután rá M. arra, hogy eme primitív anyag jelentékeny része milyen frappáns analógiát mutat a prehistóriai Krétával. (Itt is, ott is anikónikus kultuszok, kövek, állatok, oszlopok, uránikus madarak, egy istenanya, emberáldozatok, isteni ökör stb.). „Mintha összekötő hidakat látnék, mondja M. Kréta és Hesiodos, Eumelos vagy Pausanias között, de mintha Kréta és Homeros között egy áthidalhatatlan űr tátongna s mintha úgy látnám, hogy Krétától Homeroshoz helyenkint semmilyen híd sem vezet át. Rendkívül figyelemreméltók e tanulmányban az „alacsonyabb kultúrák” ama nyomai, melyeket M. a pre-hellén mítosz hagyományaiban más primitívek köréből vett analógiák segítségével derít fel. A Dionysios-mítoszok pl. Eumelosnál szembeötlő párhuzamai ama titkos társaságoknak, melyek az aruntáknál, az indiánoknál, a Bismarck-szigeteken, vagy akár a nyugat-afrikai Mendiország Bundu-nevű lakói között majdnem ugyanazon furcsa dolgokat viszik véghez, mint a történelmi görögök ősei a pre-hellén mítoszban. Csupán a misztériumok főhőseinek a nevei mások — a görögöknél Demeternek vagy Dionysiosnak hívják, a vadaknál Dukduk, Egbo, Mumbo és más nevek hallgat — a misztérium miliője, mellékkörülményei, totemikus és szimpatikus mágiára emlékeztető ceremóniái szinte ugyanazok. A misztérium hőse távoli tengerekről jő (Dukduk, Dionysios). Érkezését fantasztikus apparátussal jelzik (a vadaknál fül-süketítő dobpergés és kiáltás, a görög misztériumban a híres Rhombos). A vadaknál nők a misztériumból ki vannak zárva, a görögöknél Lykurgos a bacchikus szenvedélytől elragadott nőket „visszatartja” (Antigne 965.) A fikció a görög misztériumban és a vadakéban egyaránt, hogy a szövetségbe felvett tagok meghalnak és új életre kelnek. Dukdukot, Jumbot ilyenkor egy-egy törzsbeli ember ábrázolja. A görög rituáléban Dionysios is alkalmasint egy-egy hasonlóképen maszkírozott ember képviselte. (Ugyanez az egyiptomi kultuszban is. A feltevés Frazer és Reinach dolgozataiból eléggé ismeretes!) A görög misztériumok is titkos társaságokkal voltak összeforrvá és az őskor hellénjeinél e titkos társaságok, a megfigyelések egész serege valószínűsíti ezt a feltevést, épen olyan jelentékeny tényezők lehettek, amilyenek ma is egyes vad törzseknél. A görög mítosz nem egy kannibális lakomája (pl. Thyestes ebédje, a kannibális lakoma után „farkassá” átváltozó Atreus, Zeus-Lykaios rítusa stb.) ma nyugatafrikai vadak titkos társaságaira emlékeztetnek, melyeken leopárdoknak maszkírozott emberek, vagy „oroszlánemberek” egy-egy idegent jelölnek ki, akit

ebédre hívnak meg és akinek ezen az ebéden, tudtán kívül, emberhúst kell ennie. Az ebéd befejeztével pedig megmutatják a vendégnek az evégből leölt ember hullamaradványait (Thyestes). A közös étkezésnek (Robertson-Smith* által kellő világításba helyezett) misztikus jelentősége révén a vendég ebéd végeztével maga is „leopárddá”, „oroszlánná” változik át. Az összehasonlító antropológia igen értékes adalékait találjuk e felolvasás ama részeiben, melyekben M. a görög hagyományok e rétegében, primitív analógiák segítségével, a „király” eredeti fogalmát határozza meg. Ezen analógiák bizonyossága szerint a prehistóriai „király” fogalma egészen más szociológiai vonatkozásokon épül fel, mint ahogyan régebben gondolták. Azoknak, kik Frazer *Golden-Bough*-jának köteteit, vagy e hatalmas műnek *New Researches into the origin and developpement of the Kingsip* címen nem régen kiadott egykötetes foglatátját valaha lapozgatták, ma már kétségtelen, hogy eme primitív „király” nem afféle „istenített” ember, mint annakelőtte hitték. A király, a királyság fogalma az isten fogalmánál is régibb. A társadalmi fejlődés elején a király eredetileg csak egy kuruzsló, afféle *Medizinmann*, kit népének hite, akárcsak a mai vadaké, ama erővel és képességekkel ruház fel, melyeket előrehaladottabb társadalmak későbbben istenekre utalnak át. Mai tudásunk szerint a „király” pre-deisztikus fogalom tehát. A legrégebb *βασιλεύς* is isteni erők birtokában van, olyan M a n â-qualitásokkal van felruházva — esőt csinál, jövendőt mond, zsákmányt varázsol elő, életet idéz elő, és halált okoz, szuggesztív fellépésével és hókusz-pókuszával az életnek olyan erőforrásává lesz, mely nélkül sem a klán, sem a természet nem exisztálhat, stb. — akárcsak valamely afrikai, indián, vagy ausztráliai „király”, Θεός (isten eredeti alakja Θεός) mint *neutrum* ősi időkben mágiát, mint *masculinum* ilyen *Medizinmann*t, nem „istent” jelentett! Később, az „égi istenek” korában ezek theoi-k, a királyok tért vesztenek. Az „égi” istenek megbüntetik őket, „elátkoztatnak”, mint az „esőcsináló” Sal-moneus, vagy az „istenek” közé „emeltetnek”, mint Romulus, Numa, Aeneas, Latinus stb. Még Cézárt is Juppiter gyanánt, Caligulát pedig Juppiter Latiaris gyanánt tiszteli a római plebs. Fel-felújuló reminisz-cenciái ama ősi kornak, hol a király-isten a későbbi „égi” istenek nimbuszával bírt. Méltóságához nem választás vagy öröklés útján jut ez a *Medizinmann-király*. Frazer megmutatta nekünk, hogy pályáját mennyi vér jelöli meg. Az isten-királyt élte derekán, férfiaságának viruló teljében párviadalban utódja úgy öli meg. Ennek az a célja, hogy a leölt király mánái, eredeti hathatóságukban, betegségtől, öregségtől meg nem csökkentve, úgy szálljanak át őreá. Az élő „király”-t ezért örökké halálos veszedelem fenyegeti. Mindig jöhet valaki, aki életére tör és akivel birokra kell kelnie. Uralkodása, egész élete a trón „váromá-nyosa” előli állandó rettegésben telik el. Az ősi király e típusára mutat rá M. a görög mítosz némely hagyományaiban, jelöl annak, hogy a legrégebb görög király is csak ennek a primitív körben állandó típusnak egyik variációja lehetett. Ama rettenetes óriások,

* Alapvetők idevonatkozólag a nagy orientalistának *Lectures on the religion of Semites* (2, kiadás London, 1894.) c. kiadott felolvasásai.

kik a görög regékben minden jött-ment jövevényvel birokra kelni „kénytelenek”, ezeket azután kegyetlenül lefejezik, vagy ama jövevények, kik a görög mítoszban a királyokat legyőzve a trónjukra ülnek (ilyenek: Phorbos, Oinomaos és Pelops, Prokrustes, Prokrustes ágya!) párhuzamai ama törzsfőnököknek, kiknek a sátorbejáratát Afrikában és egyebütt ma is rudakra akasztott emberfejek jelölik meg. Hesiodosnál is Uranos „fél” utódjaitól (későbbi konvenció az örökölhető királyság hatása alatt a király utódjává a király fiát teszi meg!). De Kronosz legyőzi és megcsonkítja atyját. Kronosz is fél saját gyermekeitől, őt meg végül Zeusz „kötözi meg” ... Még Zeusz is fél, mikor óvatosságból lenyeli Métiszt (1. a mitológiai kompendiumokat).

IV. Hézagpótlók az antropológiai és a klasszika-filológiai irodalomban egyaránt Jevons adalékai a graco-itáliai mágiáról, amelyről eddig meglehetősen tájékozatlanok voltunk. Egyoldalú nyelvész kutatás, egyfelől, egy fontos antropológiai ténykérdésből szókérdést csinált (mágia perzsa eredetű szó, minthogy a graco-italoknak eredeti szavuk mágiára nincsen, mágiáról tehát a görögöknél csak a perzsa relációk idejétől kezdve, vagyis Krisztus előtt 480. után lehet szó!!) a közben felgyülemlett óriási anyagot a modernebb kutatás pedig, másfelől nem vette figyelembe. Már pedig primitív analógiák nemcsak arra mutatnak, hogy mágiát jelölő általános kifejezése a mágiával nagyon is élő akárhány primitív népnek sincsen, hanem arra is engednek következtetni, hogy a mágia formái görögöknél, rómaiaknál épen olyanok lehettek, amilyenek a primitív társadalmakban. Jevons párhuzamaiból egyet-kettőt, középiskolai tanáraink mindennapi penzumának elmélyítésére, hadd említsek fel. Nyelvi és egyéb bizonyítékaink vannak rá pl., hogy sémitáknál és indogermánoknál a beszéd és az ének fogalma eredetileg a varázslat és a kuruzslás, a primitív népek medizinnmannjainak ténykedése körében mozgott. A költő eredetileg „kuruzsló”, a költemény, az „ének” ritmusa, eredetileg a kuruzsló varázslatának egyik mozzanata volt.* *Fari-t* (beszélni) *fascinari*, *cantare-t* (énekelni), *incantare* (ráolvasni), a görög *βασιλῆα-t* *βάζα*, *γοητεύω-t* *γοός* világítja meg; *carmen* eredetileg *casmen* volt (innen a francia: *charme* = báj, bűbáj) és nem éneket jelentett, hanem éneklő modorban véghezvitt mormogást, mely ígézetre, ráolvasásra szolgált. *Odysseia* XIX. 457-ben *ἐπαιδ* jelentése ilyen mágikus értelemben egészen világos még. Maga *ἐπάδειν*, *ἐπαιδῆ*, mágikus ének értelmében gyakori még a görög drámaíróknál is. Az *Avesztának* külön szava van arra a gyógykezelésre, mely énekekkel történik: *Máthrô-baésaza*. Az *Avesztában* *Vimaday* bölcsességet jelent, olyat, melynél fogva az ember inkantációval gyógyítani képes. A latin *mederi*, a *medicus*, a *medicina* rokona ennek az avesztai kifejezésnek. A görög *Medea* név is eredetileg ilyen értelemben okos asszonyt, „*sage femme*”-t jelent. A görög *ιατρός* kúrái eredetileg inkantációk voltak, *ἰράμμακον* varázslatot jelentett stb. E mágikus éneklés emlékét itt-ott ókori irodalmi hagyatékok is megőrizték.

* Idevonatkozó ismereteinket mesterien foglalta össze Edmund Doutté *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord* (Aiger, 1909) című, rendkívül tanulságos művének bevezetésében.

Jevons gondos összeállításában tanulságosan egészítik ki ama ismereteinket, melyekre eddig, más úton, az etimológia útján tettünk szert. Különösen gyakoriak ezek a kifejezések az újabban talált papiruszokban (*στεναγμός, σπριγμός* megfelelnek a latin szókban található *murmur magicus, magicum susurramen, carmina murmurata*-nak stb.). Egy másik primitív párhuzam: A primitíveknél egy ember és képmása (rajza, szobra stb.) között, tudvalevőleg, misztikus, benső viszony áll fenn. A mágikus gyakorlat szempontjából a kettő identikus egymással. Azonosításukon alapszik a mágikus praxis mozzanatainak egész sora. Kezdetleges fokon álló társadalmakban azonban nemcsak dolog és a dolog képe, hanem a dolog és a dolog neve is, tehát pl. az ember és az ember neve, vagy egy isten és az isten neve, egy állat és az állat neve (a totem neve!) stb. épen ilyen elválaszthatatlanok egymástól. A név és a nevet viselő valaki vagy valami quasi fizikailag is azonosak egymással. Név, fogalom és a fogalom tartalma identikusak egymással, a kezdetleges ember nem absztrahálja őket egymástól. A legkülönfélébb kultuszokban ezzel függ össze az istenség nevének, vagy bizonyos neveinek titokban tartása; királyok, városok igazi, erfedeti nevét egyes kultuszokban csak beavatottak tudják. Profán használatra más nevek vannak használatban.* Elég tehát, ha a Medizinnmann alkalomadtán a nevet ejti hatalmába, ezzel a név viselője ki van szolgáltatva varázslata mindenhatóságának. Jevons ezeket az adatokat is szépen összegyűjtötte görög és latin hagyományokban. Gyűjteményében különösen lekötik figyelmünket ama ólomtabletták, melyek egy-egy görög nevet őriztek meg és pedig úgy, hogy a tablettákra karcolt név egy-egy szeggel van keresztül szúrva. Némelyik tablettán a név, illetve a szeg alatt még ez a felírás látható: *Καταδῦ*. Egyiken az is ott van, hogy *ὄνομα Καταδα* „a nevét szögezem le”. Azzal a *Καταδέσς*-sel (a rómaiaknál *defixio*-val) van itt dolgunk, melyet az ókori görög és római babona elég hathatósan tartotta arra, hogy az ember ellenségének képe mására vagy valami másra ráírt neve birtokában magának, ellenségének ártasson vele. Az ilyen tablettákat akárhány esetben kiszáradt kutak fenekén találták. Rendszerint vízbe dobták őket, nehogy annak a kezébe kerüljenek, akinek ártani akartak velük; egy ellenvarázslat megsemmisítheti hatásukat... Fowler rámutat arra, hogy ugyanezt teszi ellensége nevével a keletjávai maláji, az ausztráliai néger és az Odsibway-indián is ellenségét ártalmatlanná.

* Igen tanulságosak idevonatkozólag a sémi kultuszok némely példái. A Pentateuch egy helyén *mí šemō* áll *má šemō* helyett, „ki a neve” „mi a neve” helyett. A névre utaló *pronomen interrogativum* személyre mutat, név es a vonatkozásban levő személy identikusak egymással. L. Nöldeke *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft* 1911. I. 142. Hasonló jelenségekre kutattam rá a délarab kultuszban *A Korán és a délarab feliratok* címen a Filológiai Társaságban bemutatott dolgozatomban. (1908. Sajtó alatt.) Ugyanitt sok párhuzamot említettem fel. A Korán egy helyen így kiált fel: „Talán ismersz valakit, akinek Alláhhoz hasonló neve van?” Súra IX: 66, hol a an azt akarja mondani, hogy Alláhn kívül nincsen más isten. Isten helyett isten nevei.

teheti eképpen, minden isteni beavatkozás nélkül, csupán a varázslat dinamikus erejével. A keresztülszúrt nevet a vad ember is a tűzbe vagy vízbe hajítja, mint a régi római vagy görög ember.

V. J. L. Myres esszéje is új utakon jár s az ókori klasszikusok antropológiai megismerésének nem kevésbé fontos adaléka. A műnek ez a fejezete egyben lényeges kiegészítése az antropológia régibb történetének általában. M. rámutat ama princípiumokra, melyek amellet tesznek tanúságot, hogy már a régi görög gondolkodás történetében is szó lehet az antropológia tudományáról a szónak szinte egészen modern értelmében. A fősúlyt közben Herodotosra helyezi, az ókor ama írójára, kinek följegyzéseiben az ókor antropológiai anyagának egyik legfontosabb része maradt reánk. Érdekesen fejtegeti, hogy Herodotos kortársai és a görög filozófiában antropológiai elődei szempontjaikban, felfogásukban az antropológia egy kialakuló tudományának az útján meddig jutottak el. A görög „felvilágosodás korszakát” ez az esszé egy eddig ismeretlenül maradt oldaláról mutatja be; a nagy hellén korszak gondolkodásának ama antropológiai bázisait jelöli meg, melyeknek ismerete, igen sok dologban, lényeges, új kiindulópontokat fog még szolgáltatni a nagyszerű korszak gondolkodásának megismeréséhez. Eme bázisokat egész terjedelmükben egyébként e dolgozatban sem ismerjük meg. Kifejtésük még a hivatott szakemberre vár, ki a görög gondolkodás fénykorának teljesebb ismeretét általuk új alapokra helyezheti. M. úgy találja, hogy Herodotos az első író, kinek a megfigyeléseiben az etnológiai kritériumoknak egy már „jól átgondolt szisztémájával” van dolgunk. Sok példa mutatja, hogy, a nagy görög író némely analíziséhez a modern etnológiának „semmi hozzátenni valója sincsen”. Rendkívül tanulságosak ama fejtegetései, amelyeket ezen összefüggésben az ión racionalizmus pompás képviselőjének Hippokrates-nek szentel, valamint azok, melyekben kimutatja, hogy ama korszaknak a távoli századokba elhúzódo *φύοις-ῥέοις* (*νόμος*)-vitáját a görögöknek más népek és országokról szerzett ismeretkörének folytonos kiszélesedése következtében, épen Herodotosnál is milyen modern etnológiai szempontok töltötték meg.

VI. Az utolsó, nem kevésbé értékes tanulmány a tekintélyes kötetben W. W. Fowler dolgozata a római lusztrumról. Fowler e tanulmányban a rituális purifikációk ősi képzeteit deríti fel, melyek Róma legősibb hagyományaiból visszamaradnak az itáliai népek nyilvános és privát kultuszában. Míg pl. februáré, februatio Fowler szerint egy pre-animisztikus korszakra mennek vissza, melyben a tisztátlanságot materiális, miazmatikusoknak gondolt kontágiumok (hulla, vér, szóval: tabu-dolgok) idézik elő, addig lustrare, lustratio későbbi eredetűek. Ezek már szellemektől eredő tisztátalan állapotoktól való tisztulást jelentenek. A februációt még mágikus eszközök, a lusztrációt már áldozat és imádság közvetítik. Az itáliai őstörténeti kutatásban eddig még nem, eléggé méltányolt archeológiai bizonyítékok amellet szólnak, hogy Itália eredetileg egész kiterjedésében tölgyfaerdőktől borított terület volt.* Ama legrégebb telepések, kik a civilizáció hajnalán Itáliában

* Frazer *Golden Bough* II. u. a. New Researches stb. 114. és kk.

helységekben tömörültek össze és mezőgazdaságot űztek, ezekben az erdőkben előbb tisztásokat hasítottak ki. Ez azonban összeütközésbe hozta őket az erdő fáinak, szikláinak, vadainak, forrásainak szellemeivel. „Ellenséges” szellemek a primitív embert arra készítik, hogy házatájéka és a szellemek lakóhelyei között határvonalat szabjon, preventív eszközökre van szüksége, melyekkel szántóföldje, faluja, tisztása határát ama szellemeknek tilossá és ezzel szentté teszi. A lustrum, amint Fowler kimutatja, eredetileg processziókat jelent, melyeken Itália legrégebbi telepesei a civilizáció hajnalán szántóföldjeiket vagy lakóhelyeiket járták körül, a *suovetauriliá*-k pedig olyan apotreptikus áldozatok, melyeknek jótékony hatásával e processziók alkalmával az „ellenséges” szellemek kárttevő hatása alól mindenüket kivonták. Ezekből az apotreptikus processziókból származnak ama további hasonló kultuszmozzanatok is, melyekkel egyebütt is találkozunk a rómaiak életében. Hasonló preventív eljárást legközelebről a hadi élet körülményei kívánják meg. A census, melynek eredetileg tisztán hadi jelentősége volt, karöltve járt a lustrummal. Census alkalmával a lustrum abban állt, hogy a hadsereget ilyen processziókban körülvett áldozatokkal immunizálták az ellenség ártalmai ellen. A szó később elveszti ezt a purifikáló, cerimoniális jelentését. Cicero korában már csak közönségesen hadiszemlét jelent, a szónak egészen profán értelmében. Fowler azt hiszi, hogy e lusztrációk beleolvadtak az egyház processzióiba. Kérdéses azonban, vajon a lusztrációk, mint a pogány kultusz egyik része, divatban voltak-e még a kezdődő kereszténység korában. Alig gondolnám. Ma már pontosan ismerjük a pogány kultusz ama mozzanatait, melyek a kereszténység processzióiban szívódtak fel. Ez azonban már nem tartozik ide.

Szende Pál: A német ipar és kereskedelem közterhei

A földbirtokos-osztály, különösen a nagybirtokosság, magát állandóan az „államfentartó” jelzővel illeti meg. Amikor arról van szó, hogy a tömegekre súlyosan nehezedő vámpolitikai rendszer fentartassék-e, amikor a haladás hívei a választói jog és közigazgatási szervezet demokratikus irányú reformját sürgetik, a földbirtokosok mindig azzal érvelnek, hogy a jelenlegi rendszer megbolygatása ártalmára lenne az államfentartó elemeknek. Érdekes feladat tehát megvizsgálni azt, hogy csakugyan a földesúri osztály tartja-e fenn az államot, vajon tényleg oly nagy-e az ő áldozatkészségük, mely indokoltá teszi kivételes jogállásukat.

Németországban néhány évvel ezelőtt alakult meg a *Hansabund*, mely az ipari-kereskedelmi érdekek védelmét és az agrár demagógia elleni küzdelmet írta zászlajára. Tevékenységének legfőbb tárgya: felvilágosítani a közvéleményt, mennyi igazság rejlik az agrárius jelszavak mögött. E felderítő tényt szolgálja legújabb kiadványa is (*Die öffentlich-rechtlichen Belastungen von Gewerbe, Handel und Industrie*), mely részletes számadások alapján akarja megállapítani, hogy a Német-birodalom és a szövetséges államok terheiből mennyit visel a mezőgazdaság és mennyit a többi társadalmi osztályok?

Az 1907. évi német foglalkozási statisztika szerint, a mezőgazdaság körébe a lakosságnak 27,41%-a, a többi foglalkozási ágak körébe 72,59%-a tartozik. A matematika nyers szabályai szerint az államot ennek a többségnek kellene fentartani. Ha tehát a német junkerség magáról azt állítja, hogy „államfentartó” elem, úgy a hazafiúi áldozatkészségnek valóban csodálatraméltó példájával állunk szemben, mert legalább háromszor annyi terhet kell magára vállalnia, mint amennyi a lakossági arányszám szerint reá esnék. Ezt az áldozatkészséget akarja megvilágítani a *Hansabund*.

Az emlékirat mindenekelőtt rámutat arra a tényre, hogy míg Angliában az egyenes adók az állami költségvetés keretében egyre nagyobb szerephez jutnak, addig Németországban a fogyasztási adók és vámok túlsúlya évről-évre erősebb. Angliában 1875-ben az adóbevétel 80.6%-a fogyasztási adókból és vámokból került ki, és csak 19.4% folyt be egyenes adókból. 1908-ban az arány már 55,1% : 44,9%. Sőt Franciaországban is az arány

1875-ben	75,0%	25,0%
1908-ban	71,0%	29,0%

Németországban ellenben a birodalmat és a szövetséges államokat együttvéve az arány 1881-ben 64,4% : 35,6% 1908-ban 69,8% : 30,2%, tehát az állami bevételekhez egyre nagyobb arányban járulnak azok a népelemek, melyektől az agrárizmus minden államfentartó jelleget megtagad. A birodalmi költségvetés 1910-ben 2666.560 millió márka összbevételt tüntet fel. Ebből 1441.509 millió márka esik vámokra, fogyasztási adókra és különböző illetékekre. Ezek közül tisztán kereskedelmi természetű adózások az értékpapírok után fizetett bélyegilletékek (kivéve a zálogleveleket) a váltó- és csekk- bélyeg, a tőzsdeadó, a tantiemeadó, az üzleti forgalomban alkalmazott motorok után fizetett illeték. Ezen adókból folyó évi bevétel 96 millió márka. Az ingatlan-átruházási illeték jövedelméből 8 millió márka esik a földbirtokra, 17¹/₂ millió márka városi és ipari telkekre. A statisztikai illeték címén az ipari kiviteli cikkek után 1 millió 200 ezer márka, mezőgazdaságiak után 200 ezer márka az évi bevétel. A sorsjátéki bevételekből, a vasúti fuvarlevelek és menetjegyek eladásából eredő jövedelmet az emlékirat a mezőgazdaságra nézve rendkívül kedvező módon a lakosság arányszáma szerint osztja meg. Ily alapon a fenti bevételi forrásokból eredő 75,5 márka jövedelemhez a mezőgazdasági lakosság 21,6 millió márkával, a többi társadalmi osztály pedig 53,9 millió márkával járul. Az eddig említett adózásoknál tehát a mezőgazdaság összes részesedése 29,8 millió márka, az ipari és kereskedelmi lakosságé ellenben 178,6 millió márka.

A vámokból és fogyasztási adókból eredő bevételeket az emlékirat bonyolult számítások segítségével osztja meg. E számítások alapjául szolgáltak: az 1909-ben eszközölt birodalmi statisztikai felvételek, a különböző városi statisztikai hivatalok és közigazdasági írók által közrebocsátott és feldolgozott ú. n. háztartási statisztikák. Mindezek alapján az emlékirat arra a következtetésre jut, hogy a városi lakoságnál 1000 márka évi jövedelmű háztartásoknál az átlagos vám- és adóteher (hús után 6.1 márka, gabonaneműek után 18 márka, cukor

után 3,2 márka) összesen 27,3 márkát tesz ki. 2500 márkán felüli jövedelmeknél az átlagos megterhelés (hús után 23 márka, gabonaművek után 58,25 márka, cukor után 11,25 márka) összesen 92,50 márka. Ehhez hozzászámítandó a kávévám 8.80 márkával, a fűszerekre és teára vetett vám 0,50 márkával. A petróleumadó 0,5 márkát tesz ki a söradó pedig, a községi pótlékokat hozzászámítva, 12 márkát. Mindent összevéve a munkás-, illetőleg kisiparos- és hivatalnokháztartás 1000 márkán aluli jövedelem esetén 50 márkát, 2500 márkán felül die 120 márka fogyasztási adót és vámot fizet átlagban.

E magas számokkal szemben a mezőgazdasági lakosság hozzájárulása a fogyasztási adókhoz és vámokhoz összehasonlíthatlanul alacsonyabb. Az emlékirat idevonatkozó számításai a Schmoller és Sering gyűjteményben, valamint a mezőgazdasági testületek kiadványaiban közzétett adatokon alapulnak. Mindenekelőtt tekintetbe kell venni, hogy a mezőgazdasági munkások és cselédek készpénzjövedelme lényegesen alacsonyabb, mint az átlagos ipari munkásé. Ugyanez áll oly kiscgazdákra is, kik mellékjövedelem szerzése céljából idegen birtokon munkát vállalnak. A mezőgazdasági lakosság továbbá jelentékeny részben saját gazdaságában állítja elő, vagy pedig cseléd-, illetőleg munkabér fejében természetben kapja azon élelmiszereket, melyeket az ipari-kereskedelmi lakosság készpénzben kénytelen megvásárolni. (Gabonaművek (liszt, kenyér), hús (állattartás), tej, vaj, tojás, hüvelyesek, főzelék, burgonya, gyümölcs stb.). Azon élelmiszerek beszerzése, amelyeket a mezőgazdasági lakosság a saját gazdaságában állít elő, vagy pedig a munkásoknak és cselédeknek természetben jár ki, Heiser-Hartung mezőgazdasági író szerint a városokban 944 márkába kerül. (E számítás 1902-re vonatkozik, azóta az árak lényegesen emelkedtek.) De ami a legfontosabb, a falusi lakosság sokkal kevesebbet fogyaszt, mint a városi, mert igényei és életmódjának színvonala alacsonyabbak. A 90-es évek végén tett számítás szerint Németországban a húsfogyasztás fejenként 40 kg-ot tett ki. Ellenben Dyhrenfurt agrár író számítása szerint a mezőgazdasági lakosság körében a fejenkénti átlag csak $2\frac{1}{2}$ kg. Heiser-Hartung számításai alapján megállapítja az emlékirat, hogy egy kedvező helyzetben lévő munkáscsalád 2,5 márkát fizet évente fogyasztási adókra és vámokra. Hozzáveendő még, hogy Németországban ép úgy, mint nálunk, némely fogyasztási adó alacsonyabb a falun, mint a városban.

A végeredmény a következő: Egy négy tagból álló családnál 90 márka átlagos adóterhet véve alapul, a nem mezőgazdasági lakosságra a fogyasztási adókból és vámokból 990 millió márka jut. A dohányadóból és vámokból 114 millió márka jövedelme van a német kincstárnak. Hivatalos adatok kapcsán eszközölt számítások alapján egy-egy háztartásra 21 márka évi kiadás esik. Ezen a címen a kereskedelem és ipar megterhelése 85 millió márka. A nem mezőgazdasági

lakosság fizeti a tisztán			
kereskedelmi adókat	1786	millió	M.
Dohányadó és vám	85.0	„	„
Egyéb fogyasztási adók és vámok	990.0	„	„
Összesen	1253.6	millió	M.

Ezzel szemben a mezőgazdasági lakosság részesedése a következő: ingatlan átíratási és egyéb illetékek 21,60 millió márka, dohányadó és vám 29 millió márka. Fogyasztási adók és vámok fejében fizetnek a kisgazdák és mezőgazdasági munkások 2,5 márkát számítva fejenként és háztartásonként évi 36 milliót. A közép- és nagybirtokosok fogyasztási adó- és vámkiadásai bőven számítva évi 20 millió márkára rúghatnak. A mezőgazdasági lakosság adóterhe tehát összesen 106,6 millió márka. Az 1441 millió márka bevételi főösszezből még fennmaradó 81,3 millió márkára nézve nem sikerült az egyes foglalkozási osztályok arányszámát megállapítani.

A birodalom összes közvetett adóbevételeiből az ipari és kereskedelmi lakosságra esik 87%, a mezőgazdaságra 7,35%, 5,65%-nál a megosztási arányt nem lehetett kimutatni. A német szövetséges államok 1909-ben egyenes adókból 666 millió márkát, fogyasztási adókból 83,7 millió márkát, különböző illetékekből 95,1 millió márkát, örökségi és ajándékozási adókból 17,3 millió márkát, összesen 862,0 millió márkát vettek be. Az egyenes adóbevételből 69,7 millió márka olyan természetű, melyet tisztán az ipari és kereskedelmi lakosság fizet (iparadó, lakbéradó, üzletforgalmi adó stb.). A jövedelmi adó tekintetében az emlékirat részletes számítások alapján megállapítja, hogy 486,6 millió márka összbevételből 90%, azaz 437,94 millió márka esik ipari és kereskedelmi lakosságra és a szabad foglalkozásokra, a tőkekamat és a kiegészítő vagyoadóból pedig 80%, 69,04 millió. Végösszeg: 596,98 millió márka. A mezőgazdasági lakosság ezzel szemben fizet 48,66 millió márka jövedelmi adót, 15,26 millió márka tőke- és vagyoadót és 0,9 millió márka külön mezőgazdasági adót. Ha ehhez hozzászámítjuk a földadó teljes összegét: 43,3 milliót, az épületadóból 0,9 milliót, a mezőgazdasági lakosság egyenes adóterhe 109,02 millió márka. Az egyéb illetékeket és adókat a népességi arányszám szerint megosztva, ezekből 22,22 millió esik a mezőgazdasági lakosságra, 61,48 millió a többi társadalmi osztályokra.

Mindezeket tekintetbe véve, a mezőgazdaság a szövetséges államok pénzügyi bevételeéhez 17%-al járul a többi társadalmi osztályok 83%-ával szemben.

Az államföntartó nagybirtok évi 20 millióval járul hozzá a német birodalom 1,5 milliárd márka fogyasztási adóbevételeihez. De ha a költségvetés kiadási oldalát vennők vizsgálat alá, azonnal kitűnnék, hogy az oroszlánrész a nagybirtoknak és szövetséges társainak javára esik. Az emlékirat részletesen felsorolja a nagybirtok részére juttatott speciális adókedvezményeket. Ezek közül megemlítendő, hogy a mező- és erdőgazdaság minden tagállamban mentes a kereseti adóktól és amennyiben földadó alá esik, ott is az adó csak a földjáradékot éri, nem pedig a mezőgazdaságból eredő tényleges jövedelmet. A földadó kataszter teljesen elavult. Poroszországban a múlt század 60-as éveiben, Bajorországban pedig az 1830 körüli évek adatai szerint készült. Az 1906. évi birodalmi örökösödési adótörvény, továbbá az 1909. évi porosz vagyoadó-novella szerint az adó megállapításánál nem a föld tényleges értéke, hanem a kataszter alapján kiszámított hozadéki érték az

irányadó. Több államban a földbirtok átruházási illetéke csekélyebb mint a városi telkeké. A fogyasztási adók körében a nagybirtok nagyszámú kedvezményt, *Liebesgaben* élvez, amelyek nem csak az illető adók eredményét csökkentik, hanem az állami háztartás kiadási oldalát rendkívül megterhelik. Lényegesebben kisebbek továbbá a földbirtoknak szociálpolitikai terhei is.

A földbirtok adóterhe az utóbbi évtizedben alig emelkedett, sok tekintetben csökkent, a többi osztályok megterhelése pedig egyre fokozódott. A *Hansabund* 304 nagyobb ipari vállalatra nézve készített részletes számadásokat és ezekből kitűnik, hogy az 1900—1909 közötti időben e vállalatok adója az általuk fizetett osztalék 21,77%-áról 38,77%-ra emelkedett. A munkásság által fizetett fogyasztási adók összege az utolsó 10 évben megkétszereződött.

A német junkerség azon a címen is igényli az államföntartó jelzöt, mivel a hadsereg túlnyomó része a mezőgazdasági lakosság köréből kerül ki. Georg Gothein *Agrarpolitisches Handbuch* című tavalyl megjelent kitűnő könyvében ezt az állítást valódi értékére redukálta. Az 1906 december 1-én felvett statisztika szerint a német hadsereg legénységi állományának 35,35%-a származott a mezőgazdaság körébe tartozó szülőktől, 64,65%. Pedig a többi társadalmi osztályokból. A mezőgazdaság tényleg 34%-al több katonát szolgáltatott, mint amennyi az országos arány szerint reája esnék. Ez természetes dolog, mint-hogy a mezőgazdasági tevékenység sokkal egészségesebb és a testi fejlődést előmozdítóbb foglalkozás, mint a gyári munka s ezért a katonai szolgálatra való alkalmasság a falusi lakoságnál inkább megtalálható. Mindazonáltal a német hadseregnek harmadrészét már most e hátrány dacára is a városi lakosság szolgáltatja.

Egészen más képet nyerünk, ha azt vizsgáljuk, hogy a tisztli állások betöltése körül melyik osztály részesül előnyben. A hadnagyok 29%-a, az őrnagyok 49%-a, a vezérőrnagyok 70%-a és a magasabb-rangú tábornokok 94,1%-a a nemesség köréből kerül ki. Ugyanez az arány található fel a diplomácia és polgári szolgálat körében, 12 tartományi elnök közül valamennyi a nemesség köréből kerül ki. 23 nemes kormányhatósági elnökkel 13 polgári származású állt szemben. 29 követ és meghatalmazott miniszter közül csak öt volt polgári származású, ezek is tengerentúli kisebb államokban működtek, a hová a nemesség nem szívesen megy. Egyes vidékeken, mint az ostelbai tartományban, Pomerániában egyáltalában alig van polgári származású közigazgatási főtisztviselő. Mint Gothein megjegyzi, a szolgálati és állomáshely tekintetében is megnyilvánul ez az osztálykülönbség, a nemességhez tartozó tisztik és főhivatalnokok túlnyomóan nagyobb városokban állomásoznak, míg a polgári származásúak a kis vidéki helyekre kerülnek. Gothein körülbelül 15 ezerre teszi azok számát, akik az állami élet minden előnyében és kiváltságaiban részesülnek, a 64 millió némethez képest elenyészően csekély szám.

Rendkívül hálás feladat lenne ugyan ilyen számításokat Magyarországra nézve is megejteni. A rendelkezésünkre álló hely korlátolt volta miatt erről most le kell mondanunk. Csak épen az összehasonlítás kedvéért rögzítünk meg néhány adatot. Nálunk minden adó nagyarányú

bevételi emelkedést mutat, csupán a földadó mozdulatlan 40 év óta, sőt úgyszólván az egyedüli adó adórendszerünkben, melyet fönnállása óta leszállítottak. Adókulcsa eredetileg 29%-a volt, azután 25,5%-ra, 1909-ben pedig 20%-ra szállott le. A földadó kontingentálva van, abból az állam 74 millió koronánál többet be nem vehet, s a zárszámadási eredmény mindig alul maradt a kontingensen.

Ezzel szemben az összes egyenes adók hozadéka óriási mértékben emelkedett. A kereseti adóból befolyt 1883-ban 32 millió K, 1912-ben (kölségvetési előirányzat) 51 millió K, emelkedés 60%. A részvénytársulati adó eredménye 1878-ban 4 millió K, 1912-ben 15 millió K, emelkedés 275%. A tőkekamat- és járadékadó eredménye 1878-ban 3 millió K, 1912-ben 18 millió K, emelkedés 500%. A vasúti szállítás után fizetendő adó eredménye 1878-ban 4,5 millió K, 1912-ben 37,5 millió K, az emelkedés több mint 700%. A földadó, mely a múlt század ötvenes éveiben az egyenes adóknak kétharmadát, a 80-as évek elején pedig 40%-át tette ki, ma már azoknak csak 25%-a.

Még szembeötlőbb a fogyasztási adók rendkívüli emelkedése. A szeszádo hozadéka 1878-ban 12 millió K, 1912-ben 130 millió K, az emelkedés kb. 1000%. A söradó eredménye 1878-ban 2 millió K, 1912-ben 32 millió K, emelkedés kb. 1500%. A cukoradóé 1878-ban 2 millió K, 1912-ben 55 millió K, az emelkedés 2700%. A petróleum-adó hozadéka 1883-ban 3 millió K, ma 16 millió K, az emelkedés 430%. A bélyegek, illetékek és díjak 1878-ban 22 millió koronát hoztak, 1912-ben 143 millió koronát, az emelkedés 550%. A közös vámjövedék tiszta jövedelme 1875-ben 20 millió koronát, 1912-ben pedig kb. 180 millió koronát tett ki, az emelkedés 800%.

Egyenes adók címén az 1912 évi állami költségvetés 287 millió koronát irányoz elő. Fogyasztási adókból a bevétel 266 millió korona, a különböző egyedárúságokból 225 millió korona, a két tétel összesen 491 millió korona. Díjak, illetékek és bélyegek címén a bevétel 143 millió korona. Az egyenes adók 287 millió korona összegével szemben a közvetett adók 634 millió korona bevételt hoznak. Ehhez még hozzászámítandó a közös vámjövedék 182 millió koronára előirányzott hozadékból a quóta szerinti rész: 72 millió korona. Ezt hozzáadva az összádobevételhez (921+72) kapunk 993 millió koronát, melyben az egyenes és közvetett adók aránya 28,9% : 71,1%. Ha a tulajdonképpen illeték jellegével bíró vasúti szállítási adót is ide számítjuk, akkor az egyenes adók 250 millió korona összegével szemben 743 millió korona közvetett adóbevétel áll. Végül meg kell említenünk, hogy a költségvetés legnagyobb bevételi tételét az államvasutak szolgáltatják, 1912-ben 427 millió korona, már pedig a személyforgalom hozadékból 83% a III. osztályú utasokra, a teherforgalomból pedig 90% a tömegfogyasztás céljaira szolgáló árúkra esik.

A nagybirtokosok lélektana egyforma Német- és Magyarországon. Az ő államföntartó címük és jellegük valósággal *lucus a non lucendo*. Azért nevezik magukat államföntartó elemnek, mert őket tartja fenn az állam.

Kernstok Károly: A művész társadalmi szerepe

Az esztétikai értéket termelő ember, vagy mondjuk a művész szerepe, termelésének szükségessége, haszontalansága egyike azoknak a kérdéseknek, melyek gyakran, különösen olyankor vetődnek fel, mikor egy-egy szezon végén temérdek kép és szobor végignézése után, a telítettség érzésével megyünk el egy kiállítási helyiség előtt, ki a szabadba, hogy a föld, a fény, a tér közvetítés nélküli, ösztönös örömét érezzük.

Minék az a sok kép, minék az a sok művész, hova lesz az a sok kép, miből él a művész?

Tulajdonképpen hogyan is helyeződik el a társadalom különböző osztályaiba az esztétikai értéket termelő ember?

Mindazok, kik már érezték az esztétikai erő hatását, e hatás szükségét ismételten felismerik, megkívánják, s a művészt bár képzeletükben termelése szükségességét nem mindig ismerik el, mégis különösen olyankor, ha a természet valami jelensége, effektusa előtt vannak, azzal kapcsolatba hozzák, a jelenség s maguk közé helyezik s olyan képességek birtokosát látják benne, ki közvetíteni, rögzíteni tud s az emóció megismétlésére ezáltal nekik alkalmat adhat.

Ezt a közvetítést az élet s a természet különböző jelensége között már a legősibb, vagy mondjuk az ember legkezdetlegesebb korszakában ösmerték s gyakorolták. A busman gazellája, melyet fészke közelében köre mázol (etnográfiai múzeum, Paris) vagy a Dordogne megyei barlangember elefántcsontba faragott torzója (antropológiai múzeum, Paris), iramszarvas-agancsba vésett reliefje mutatja a legkezdetlegesebb korszakában élő embernek szükségét, hogy megrögzítse azokat a képzeteket, melyeket a természettől s az élet különböző reája ható jelenségétől kap. A mulandónak állandó szemlélhetése, legyen az egy vadászesemény, egy zsákmányolt vagy zsákmányra megvályott szarvas reliefje, vagy asszonyának árnyképe, izgalmat, kielégülést, vágyat ébresztett benne, amely képzetek a szemléléskor a megtörténtnek százszoros újraélését váltják ki s megindítják azt az érzelmi vagy gondolkodási folyamatot, amely a mai embernél keletkezik, ha egy ilyen megrögzített jelenségben a kifejezésnek gazdagságát, változatosságát fedezi fel, nyilvánuljon az egy másképpen felfogott formában, egy színharmóniában, egy mozgási akcióban, vagy ritmusban.. S az agancsba vésett szarvas képe szemléléskor vajon milyen mitikussá, nagyszerűvé fokozta képzeletében az esetleg egészen egyszerű vadhajszát, vagy asszonya árnyprofilja láttán, mennyi elmúlt gyönyörűség állandósult, mennyi új vágy csírázott ki. S ebben a vágyban már nem a húsevő ösztöne, vagy az állat parzasi vágya fejeződött ki, pillanatnyi szükségével, de az örömet s vágyakat feldolgozó s a formába állandósított élmény ismételten való átélhetésének öröme, s az alkotni tudás gyönyörűsége. Ez a formába feldolgozott képzet már az ősembernél is

esztétikai értéket alkotó erő volt, aki pedig megtudta csinálni s azt embertársaival is érzékeltette, művész volt s társaival szemben ugyanazt a szociális funkciót végezte, mint a mai művész, ki a sokkal komplikáltabb szükségletet, sokkal komplikáltabb változatban elégíti ki, vagy legalább is kell, hogy kielégítse.

Ennek a különös szociális funkciónak elismerése különös szociális elbánásban nyilvánult. Valamelyik tibeti utazót rablók támadtak meg, holmija között vad jakkok és lovak fényképeit fedezték fel. Mikor ezeket a képeket felismerték s még róluk vázlatot is készített, megszelídültek, a holmit nem vitték el, de még tejet és élelmicikket kínáltak barátságuk jeléül. Parisban éltem át 1896-ban. Az erődítmény környéki apacstanyákat jártuk P. Gy. óriás erejű írónkkal. P. *en apache casquette*-tan s övvel. Betévedtünk egy füstös, földalatti odúba, hol beteg hangon énekelt egy leány s szentimentálisán hallgatta a többi. Az apacsokat P. jötte, a nagy, erős konkurrens bántotta s kezdtek ellenségeskedni, én szorultságomban elővettem egy levéldarabot s a legmarconább apacsot próbáltam lerajzolni, egyszerre megszelídült, pózba vágta magát, a többi körül állt s mikor valahogy felismerték, nagyot röhögtek, megitták italunkat s nyugodtan megtűrték.

De nézzük a művészettermelő embernek szerepét a történelemben.

Az ősi Egyiptomban a művész rabszolga volt. Rabszolga építette a tébai templomot; a piramisokat az tervezte, rabszolga-művész faragta a nagy szfinxet, mind azt a rengeteg műtárgyat, művészileg kiképzett használati tárgyat, melyekkel Egyiptomon kívül is a világ minden múzeuma tele van. Rabszolga festette a fáraót s az isteneket: Ptahot, Osirist, Isist. Legalacsonyabb szociális elhelyezkedésük volt ezeknek a művészeknek, pedig a legmagasabb szociális funkciót végezték. Egyiptom papi állam volt, a fáraók is papjaik által kormányoztak s bár a papok a legmagasabb társadalmi állásban éltek, mégis a rabszolga-művész parazitái voltak. Ebben a szynbiozisban a művész termelt, a pap fogyasztott. A művész fantáziájával, formáival, színeivel, egyszóval alkotásaival az alázat, a rémület legmegsemmisítőbb hatását szuggérálta nézőinek, mikor az uralkodó osztály személyeit és képzelti tárgyait emberfölötti nagyságban, halálos merevségben, vagy Osirist ábrázolta a túlvilági bírókkal, előttük a mindig megtört, lesújtott halottal, a vádlottal. Az utolsó ítélet nagyszerűen fegyelmezett, de kellett, hogy a művész azt mindenki számára érzékeltesse, megörökítse. Ezzel a művészek által kiváltott esztétikai erővel tudták a tételes erkölcsant a néppel elfogadtatni, tudták a népet a gondolkodás nélküli alázatosságban tartani s uralmukat biztosítani.

Sőt a művészek által teremtett esztétikai értékek, a szociális alakulás megszűntével az alakulásnak állandó kultúréletet adtak. Budhizmus, hellenizmus, kereszténység. A budhaszobroknak, tanagráknak, a Szűz Mária képeknek nagy szocializáló erejük

van. A talmudi judaizmus bukása, vagy a képromboló izlam züllése vajon nem az esztétikai nagy társító erő kikapcsolása miatt történt-e meg?

Nem volna nehéz, de túlságosan részletező lenne, ha ki akarnám mutatni, hogy a viszony esztétikai értéket alkotó erő s tételes erkölcsstan között ugyanaz maradt az idők folyamán át majdnem a mai napig. Épen ilyen maradt a viszony a művész és a pap között, az egyik még mindig lent volt a szociális létra alsó fokán, a másik a legtetején érintkezett az istennel. A változás, mely ezt árviszonyt egy kissé átértékelte, szintén történeti jelenség; beállott mindig akkor, ha a vallások kényszerítő hatása, ereje gyöngült. De míg az idők folyamán egy ilyen spekulatív erkölcsstant felváltotta egy másik, az előbbeni történet újra megismétlődött. Csak legújabban kezd nagy változás beállni. A tételes erkölcsstan kezdi lassanként, igaz, hogy nagyon lassan kényszerítő erejét veszíteni. A nagy erő, az a nagy bűvész, ki ezt az ellendítést eszközli, tudjuk, az a kísérleti természettudomány. Vannak ma már nemcsak egyesek, de csoportok, sőt szociális alakulások, melyek felszabadultak a tételes erkölcsstan lenyűgöző hatása alól, de úgy az egyednek, mint az ilyen alakulás kollektív pszichéjének metafizikai szükségletei kielégülést kívánnak. S ép úgy, mint az évezredekén át, tudatban vagy azon alul a művészet tudta ezeket a szükségleteket kielégíteni, épen úgy van napjainkban s lesz a jövőben is. A kísérleti természettudomány, mely a keletkezés s a halál nagy jelenségét a kísérleti módszerrel kutatja, alkalmatlanná fogja ezt a két kérdést tenni túl világi fantáziákra. S a művészetnek akkor nagyszerű szociális szerepe lesz s a művész nem mint a hierarchia rabszolgája fogja munkáját végezni, hanem teljes önállóságban s teljes szuverenitással. Hogy ez az új hatáskör új feladatot, meggazdagodott kifejezési nyelvet fog eredményezni, valószínű. A legújabb művészi forradalmak, kísérletek ennek előjelei. Nem tudnám meghatározni hovafejlődését, de minden sikerült, sőt sikertelen kísérlet egy-egy lépcsőfokát teszi le, egy-egy adatot ad a kialakuláshoz. Ezek a megjelenésükkor forradalmian jelentkező eredmények természetesen leginkább azoknál váltják ki a legerősebb ellenszenvet, kik a tételes erkölcsstannak s ezzel összefüggő minden jelenségnek hivatalos őrei.

Megfigyelendő tény, hogy napjainkban, úgy mint a történeti teokratikus államokban a pap, a szociális életet irányító államférfiak foglalkoznak művészeti kérdésekkel, egyelőre mecénási szükséglet nélkül, kritikával s tárgyi ösmeret nélkül, a termelés esztétikai irányításával a szociális kihasználás helyett. Viszont igaz az, hogy az esztétikai irány nem alkalmas arra, hogy a ma uralkodó államférfiak ideológiáját szolgálja. A művészetben rejlő szociális erő kihasználása pedig mindaddig államférfiúi bölcsesség jele, míg valamely szociális alakulást egy központi szerv irányít. Ez a központi szerv nálunk is kezdi felis-

merni azt az óriási szociális erőt; valószínűleg az egyház régebben elért sikerein okulva. A tételes erkölcs tan oszta-ly-nacionalizmussal kombinálva a művészi erőt bizonyos etnikai jelenségek feldolgozására irányítja, hogy a szalmafödeles ház s a gatyá ábrázolásával szolidaritást ébresszen azokban, kik a társulás határait nagyon korlátoltan látják s az emberiség nagy szolidaritásáról még nincs sejtelmük.

Ezeknek a tömegeknek a leigázására, gondolattágulásuk visszatartására minden esztétikai erőt ilyen nemzeti művészet termelésére akarnak fogni. S előttük minden nemzeti, legyen az barokk vagy gótikus, csak megszokott forma nyelven beszéljen s csak ne legyen új szociális vagy etikai eszmének hirdetője. Különb is a nemzetinek hirdetett művészetek, ha egy kicsit messzibb perspektívából nézzük őket, elvesztik ezt a jellegüket s a miletoszi nőtől Cesanne-ig, különböző korszakokra osztott nagy európai, vagy árja-művészetet ösmerünk föl. Az a kis antropológiai különbség, amely egy tiszamenti koponya s egy biscayai között van, nem teremt a művészi termelésben határvonalat, nem pedig azért, mert a művészi tradíciók, az ösmeretek s az eszmei légkör azonosak. Más t teremteni pedig azok, kik céljaiknak ezeket az esztétikai erőket kiakarnák használni, nem tudnak s így nem lesz lehető az sem, hogy a művésznek ezzel a lélekporkoláb szerepével önön rabszolgaságát elősegítsék.

A sok képnek és sok művésznek pedig szerepe tegnap ugyanaz a biológiai volt, mint a fenyőfa polenjeé. Sokat, fölőset termelni, hogy a véletlen segítségével mindenütt termékenyit-hessen.

A termelés idővel más fajta lesz, gazdaságosabb, mivel nem a véletlen, de tervszerinti, mindenki szükségletét kielégítő esztétikus templomok, középületek lesznek s a szociális életben változott szerepe a művészetnek változtatni fogja a művész szociális elhelyezkedését is. Legrégibb időben mükedvelő, majd rabszolga, lett céhbeli, volt grand seigneur (Rubens, Rafael stb.) végre bohém, társadalmon kívüli lény.

De a jövőben, mikor a művész az ő esztétikai értéket alkotó erejével minden közvetítés nélkül fogja a terheltség mentes lélek szükségletét kielégíteni, ő nem lesz többé a papság vagy mások zsoldosa, de papja lesz az esztétikának, mely a tételes erkölcsöt helyettesíti s a művész lesz a szociális létra legmagasabb fokán, hol ha nem is fog az istenekkel tárgyalni, de irányítani fogja a tömegeknek lelkét. Munkája lesz az a napsugár, mely a társadalom nagy, szürke erdejébe ha be-behatol, oda fényt, árnyékot, mélységet és ragyogást visz be.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Külföldi szemle (Nagybritánia, Francia-, Olasz- és Németország)

Az angol kabinet a bukásáról keringő híreket szolidaritásának tüntető hangsúlyozásával kívánja megcáfolni. A kabinet nőszavazatot kívánó tagjai most már nem sajnálják le a nagygyűléseken a kor-szellemet meg nem értő minisztertársaikat és vitézkedéseikkel fel-hagytak. Úgy látszik, a *home rule* kezelésében *modus vivendi*-t találtak. A nagyobb hatás kedvéért a *home rule* általános rendelkezéseiről a leplet a belügyminiszter az unionista ír megye székhelyén rántotta le. De ezt a tervezetet is elérte a közvetítő indítványok sorsa; az írek nyomban tudomására adták a kormánynak, hogy megalkuvásról szó sem lehet. A bátor miniszternek pedig a nagygyűlésről valósággal szöknie kellett, vendéglátóit pedig a tömeg inzultálta.

Ez a beszéd nem mondott kevesebbet, mint hogy az ír szigeten továbbra is az angol képviselőház marad az úr, mert a király vétó-joga Írországbán nem lesz formalitás, hanem e jogot az angol parla-menttől függő mindenkori angol kormány gyakorolni fogja, mihelyt arra kerül a sor. Az iniciatívát magát sem kell féltetni, mert meg-felelő szervezetű szenátus lesz, melynek nem szuszpanzív vétójoga lesz csupán, mint a lordok házában, hanem a törvényhozásban aktív szerepe. Végül ez a képviselőház inkább lesz a kisebbségek, mint a többségek képviselője. Mindezek tetejébe egyes alapintézményekhez az ír parlament nem fog nyúlhatni, a pénzügyi felségjog pedig természetesen a birodalmi képviselőházat illeti majd meg és a közigazgatásra is lesz gondja a birodalmi kormánynak.

Churchill kísérletének pendantja volt a pénzügyminiszteré, aki az unionista London citybe ment a kormány pénzügyi politikáját meg-védelmeszni, jól kiválasztott napon és jól megválasztott helyiségben. Ez a beszéd az unionista vezér támadására lett volna felelet. Termé-szetesen nem maradt válasz nélkül. A vita egyetlen eredménye csak az volt, hogy mindkét fél bebizonyította a másik számadatairól, hogy hamisak és rosszhiszeműen vannak összeállítva.

A kormány kevésbé vállalkozó szellemű tagjai pedig a *home rule* és egyéb kormányjavaslatok elméleti igazolásával szolgáltak a publikumnak. A *home rule* melletti agitációból el kellett ejteni, hogy az angol nép többé nem fog ráfizetni az ír közigazgatásra, ami pedig

olyan szépen és közvetlenül beszélt. El kellett ejteni, mert a kormány kénytelen volt a legnagyobb autonómia mellett is a birodalmi kincstár terhére kötelezettségeket vállalni, illetve fentartani. Így a földparcellázás költségeit, sőt a birodalmi biztosítás és aggkori nyugdíj költségeit is. Kellett, mert ezekre az ír államkasszából nem tellenek. A pénzügyi terheket mindig birodalmi, világuralmi illúziókkal teszik elviselhetővé és elfogadhatóvá. A kabinet is ehhez folyamodott és az ír autonómiában az angol parlament tényleges birodalmi parlamentté alakulásához vezető első lépést akar láttatni. A másik érv, hogy az angol parlament túl van terhelve munkával, könnyíteni kell. Ezek igen szelíd érvek az unionisták hatásos anti *home rule*-os agitációja ellen.

A kormány is érzi ezt és más téren akarja pótolni agitációja fogyatékosságát. Kényszerűségében a birodalmi biztosításhoz, egy már megszavazott törvényhez folyamodik. A liberális párt, ha már lenyelte a békát, most legalább büszke akar erre lenni. A biztosításból, melyet tárgyalása alatt pártközi intézménynek hirdettek, most a liberális rezsim és a párt diadalmi jelvénye lett. És noha a törvény már el van fogadva, a pénzügyminiszter országos liberális agitációt indított meg érdekében. Hogy ehhez folyamodnak, ez is mutatja a teljes kimerülést.

Az ülészak programja azon intézkedések foglalataja, melyek a mostani országgyűlésen a lordok háza vitája ellenére is megvalósíthatók. Minden a kormányt támogató párt kapott tehát valamit. Egyelőre csak címekeket tartalmazott a trónbeszéd, mert a konkrét intézkedéseket, mik a címeke alatt történni fognak, maga a kabinet sem tudja még. Egységes birodalmi állampolgárság, a szakszervezetek politikai akciójának liberális megszorításokkal való visszaállítása, választóreform, *home rule*, stb.

Az ellenzék a kormány ellen minden elem egyesítésére egységes alapot keresett. Ez nem lehetett más, mint a vegyes kormányprogram elhalasztása, elnapolása, mert a kormányt támogató csoportok nagy része nincs azok mindegyikével megelégedve. Az ellenzék tehát követelte, hogy a kormány váltsa be ígétét a lordok háza reformja tekintetében. Minthogy e reform nem a régi jogokba visszaiktatást, hanem ép a születési arisztokrácia e házának helyébe egy kevésbé exkluzív testülettel való helyettesítést jelenti, a közjogi radikalizmus terén a konzervatívok megint megelőzik a radikálisokat. Tényleg a lordok háza bármely más demokratikusabb összetétele, mint a mai, most, hogy a kormány annak méregfogát kihúzta és többé nem véd gát a radikalizmus ellen, jobban biztosítaná a konzervatív érdekeket. Egy félénk testület helyébe erősebb lépne.

A fenyegető szénbányász-sztrájk szintén veszedelmes helyzetet teremtett a kormánynak. Erőszakos fellépés most már a koalícióból amúgy is kifelé húzó *Labour party* kiválását jelentené. Maga a miniszterelnök sietett beavatkozni a munkaadók és munkások vitájába és minden erejével azon van, hogy a sztrájk kitörését legalább elhalássa. A kabinet harmadik része, mindazok, akik valamely irányban exponálták magukat és pedig a komoly népszerűséget veszélyeztetően, most a gazdasági béke helyreállításán fáradoznak.

Franciaországban a kapacitások kabinetje első sorban a választó-reform, az arányos képviselet megvalósításához látott. Ezen reformnak a radikális- és radikális szocialista-pártok többsége a legnagyobb ellensége, így napirenden, hivatalos programként szereplése azon frakcióknak a hatalomból kibukását jelenti, hiába van Bourgeois a kabinetben. A radikális- és radikális szocialista-párt kétségbeesett erőlködése egy kis egyházpolitikát csúsztatni a választóreform helyébe és még egyszer agyonütni a halottat, kudarcot vallott. Minden bizalom ismét a szenátusban van, melyet mintegy 16 éve ép a radikális csoportok akartak agyonütni. Egy választóreform után csak szenátusreform következhetik a közjogi kérdések sorrendjében és a kilencéves mandátummal, a kényelmes választásokkal a szenátorok igen meg vannak elégedve. Még csak egy nyomorult kis reformot, hogy a titkosság nagyobb mérvben biztosíthatnák, sem akarnak megszavazni és a képviselőház és szenátus évek óta azon vitatkozik, elég-e a borítékos szavazás (a szenátusnak elég) vagy pedig szükséges-e az isoloir is. Az arányos képviseletnél a szenátusz sokkal érdekesebb és több „tudományos” kérdést tanulmányozhat éveken át és a francia szenátusnak akadémiai ambíciói vannak, a kérdéseket mindig évekig tanulmányozza és kötetes tudományos értekezésekkel szolgál. Itt bő alkalom fog kínálkozni a tudomány-szomj kielégítésére, ami olyan szépen fel tud tartani minden reformot. A választóreform képviselőházi ellenzéke tehát csak a vitás anyag összehordására szorítkozik.

Egyéb kérdés alig izgatja most a kedélyeket. A szervező zseni, Millerand hadügyminisztériumba kerülve, most a hadi igazgatását szervezi a munkás szervezetek után. A központi vezetés egységesítéséről azonnal gondoskodott is. A volt kormányelnök, aki annak idejében még diktatúrával fenyegette meg Franciaországot, Briand most miniszteralelnöki új állást tölt be, hogy a kormány nevében szóno-koltathassák.

Szociálpolitikai téren a munkaidő maximumának szabályozása foglalkoztatta nagyobb mértékben a képviselőházat. Azonnal előkerült két hivatalos statisztika, melynek egyike megállapította, hogy a tíz órai munkaidő már az általános praxis, a másik ennek ellenkezőjét. A produktivitás és munkaidő viszonya kérdésében is mindenki azt mondhatta, ami éppen eszébe jutott, így a francia képviselőház elemében érezte magát a vitáknál.

Németországban üres trónbeszédei nyitották meg az ülés-zsakot. Az ok itt is ugyanaz, mint Nagybritanniában, a kormány még nem tudja, milyen irányú munkaképességre számíthat. A kancellár tett egyelőre csak a császár helyett keserű szemrehányásokat a német népnek és a pártoknak, hogy a hatalom, a magas kormány atyai intelmei hiábavalóak voltak, a választásokon nem követték őket és a nacionalista liberális párt, amelynek azonkívül, hogy az erszényében kotorászott, csak az a kifogása a német rezsim ellen, hogy a szent egyenlőség nevében a születési arisztokrácia társadalmi és politikai kiváltságait az ipar, a kereskedelem kiváltságai nem élvezhetik — szintén hajlott a szocialistákkal való szövöttezésre. Ezért, a kormány büntetéképp hangoztatta, minden, de minden téren marad a régiben;

őt a választások nem érdeklik. A nemzeti liberálisok azután az elnök-választásnál vezekeltek, választottjuk oly elnökségben, mely a szélső pártokra támaszkodik, ép oly kevéssé akart résztvenni, mint a centrumé. Sikerült rendezni a látványosságok kedvelőinek egy történelmi pillanatot, hogy szocialista elnök nyitja meg a Reichstag ülését, ami most már bizonyos doktori értekezések tárgya lesz. A szocialista elnök nem rongyos kabátban elnökölt és nem köpött a miniszterekre; erről hasábokat lehetett a német lapoknak írnia, mások viszont az elpolgáriasodás miatt panaszkodhattak. A kancellár egyébként kimutatta, hogy a liberálisok mindig örülnek, akár megverik a választásokon a szocialistákat, akár nem. Azt azonban nem vethette a szemükre, hogy kihasználnák a helyzetet, mert mindig önzetlenül örültek — hiába.

A kormány programjából még csak annyi bizonyos, hogy hadihajókat fog építeni, amire feltétlenül meg van a többsége. Az angol kormány megint küldött egy minisztert, hogy hagyják abba azt a költséges és mi eredménnyel sem járó játékot, mert ehhez neki is van többsége; de valószínűleg ismét eredménytelenül. Legalább mindkét fél részéről a látogatásban csak az egymáshoz való vonzalom megnyilatkozását akarják látni és egymást nyugtatják, hogy a háborús készülődések mögött csak békés intenciók lappanganak.

Olaszországban a kormány mégis kénytelen volt a képviselőházat összehívni, pedig olyan jól érezte magát nélküle. Hiába volt az annexió kihirdetése, hiába keresztelték el ókori római gyarmat nevén Tripoliszt buzdításul Líbiának, hiába kiabáltak az európai hatalmaknak, hogy tartsák vissza őket, mert különben a Dardanellákra vetik magukat. Csak azt érték el, hogy tényleg visszatartották őket, de Törökország nem kapitulált. Akkor sem, amikor már huszadszor foglalták el a lehangulatossabb nevű parancsnokok ugyanazon területet és helységeket óriási győzelmek után, a hivatalos jelentések szerint. Pénz kell, a képviselőházat össze kellett hívni. De viszont azt sem lehet megengedni, hogy a képviselőház világosan foglalkozzék a háborúval és a nagyszerű vállalatot és a még nagyobbszerű eredményeket túlságosan közelről, a részleteiben vizsgálja. A kormány tehát lekaparta radikális programjáról a rozsdát és előszedte javaslatait. Elsősorban, mert az hosszabb vitákra ad alkalmat, az életbiztosítási monopóliumot, természetesen további módosításokkal. Ezekkel annyira sikerült már az alkotmányos ellenzéket kielégíteni, hogy az a kormány helyzetének erősítésére, ami minden hazafinak a szocialisták és törökök elleni küzdelemben elsőrendű kötelessége, — hajlandó azt elfogadni. Másrészt a szocialisták egy része is leszerelt, ők nem akarják ezt a rendkívüli pillanatot elmulasztani, amikor a kormánytól szocialista intézkedéseket lehet kicsikarni — rongy elvek kedvéért. Ők fogják a kormányi üstökénél fogva, míg a másik rész a kormány ellen a szent háborút hirdeti, ami szintén csak a kormány pozícióját erősítheti meg, mert a hazafias tűznek gyújt csak alá az a modor, melyben a támadás történik. A Giolitti-kabinet most is megtalálja számításait. (S. K.)

Andrássy Széchenyiről

Andrássy Gyula nagy előadást tartott Széchenyi István politikájáról a Nemzeti Múzeumban. Nagy elismeréssel, nála szinte szokatlan melegséggel emlékezett meg „a nemzetébresztő legnagyobb magyar” érdemeiről, s valósággal követendő példának állítja oda kortársai elé, mikor melankolikusan fölsóhajt:

„Hová tűnnek e nagyság mellett azok a minden országban nagyszámú parlamenti akrobaták, akiknek egész céljuk: maguknak és pártjuknak hatalmát fokozni, mindig győzni, még akkor is, amikor momentán a haza érdeke mást kíván!”

Igen szép mondás ez, és értékre, súlyra tiszta színarany. De miért csak mondja ezt Andrássy s miért nem követi a gyakorlatban is, ahogy várható lenne attól, akit — legalább e fölolvadás szerint — teljesen áthatottak Széchenyi reformeszméi, melyeknek regeneráló erejét oly szépen fejtegeti? Miért áll be a reakció szolgálatába éppen ő, aki a haladás apostolát látja és tiszteli Széchenyiben s miért akarja minden áron győzelemre segíteni Khuen-Héderváryt és a véderőreformot, mikor a haza érdeke — és pedig nem csak momentán, hanem már évtizedek óta — egészen mást kíván? Miért nem tanulja meg nagy mesterétől, akit ünnepel és dicsőít, hogy még konzerválni is csak reformmal lehet?...

„Kivétel nélkül — mondja Széchenyi — kivétel nélkül mindeknek az egész roppant világegyetemben időszakonként reformáltatnia vagy pedig vesznie kell.” Miért irtózik tehát Andrássy attól a nagy és szükséges reformtól, amely már Széchenyi iniciatívája óta folyton vajúdik s amelynek alapja: „honunk minden lakosának polgári létet adni?”... Hiszen éppen ő állapítja meg „a népek lélektanának azt a szomorú körjelét”, hogy: „sok érdem, nagy eredmény, bámulatos hazafiság mit sem számít, mihelyt az uralkodó áramlattal ellentétbe jut”.

Ezt a szentenciát mintha csak önmagára olvasta volna rá Andrássy. Való igaz, hogy az ő érdeme és hazafisága se számít az igazi nemzet, a nép milliói előtt, amióta következetes makacssággal igyekszik visszaszorítani a feltörekvő néprétegeket az érvényesülés útján. Amely makacsság egyébként teljesen érthetetlen éppen Andrássynál, aki e tanulmányában maga állapítja meg, Széchenyi nyomán, hogy: „Elviselhetetlen hiba, hogy minden jog és hatalom pár százezer emberé, minden teher azoké a millióké, akik a jogból ki vannak zárva”... Hogy miért akarja mégis perpetuálni Andrássy ezt az elviselhetetlen hibát és égbekiáltó igazságtalanságot, arra legjobban megfelel ő maga, evvel a bizonyára önkénytelen, de megdöbbenően rideg és cinikus elszólással: „Az európa-szerte veszélyeztetett osztályérdek nálunk is retteg az új gondolatok erejétől. A rövidlátó önzők megértik egymást és elzárkóznak az életadó világosság elől...”

Micsoda ellentétes gondolatmenetek férnek meg egymás mellett békésen Andrássynak világnézetében és szociális fölfogásában, ha ezután a precíz és őszinte önvallomás után, amelyet egyébként a Széchenyit megelőző korra is vonatkoztat, hiszi és megállapítja a következőket:

„Nincs történelmi tény, amelyre büszkébbek lehetnénk, mint arra, hogy az a nagy átalakulás, amelyen 1830-tól 1848-ig fölfogásunk és

majd jogunk átment, nemcsak vérontás és erőszak nélkül történt meg, hanem a nemesség anélkül vette be a többi osztályokat az alkotmány sáncái közé, hogy azokat a kapukat döngették volna, vagy a bástyákat ostromolták volna. Az egész reformmozgalom ereje nem az alsó osztályok önző követelése volt, nem azoknak már el nem nyomható, hátra nem szorítható hatalma volt, hanem a nemzet érdeke, a faji érdek.”

Ne érezzük ki most az ellentéteket az önvallomás és a történelmi megállapítás közt; csak szögezzük le Andrássynak azt a grandseigneur-i fölfogását, hogy: igenis lehet beszélni reformról és jogkiterjesztésről, ha ezt az uralkodó osztály nagylelkűen, a maga jószántából ajándékozta és ha ez a reform és jogkiterjesztés a faji érdeket nem sérti: de szó se lehet róla, mihelyt a reformot és jogkiterjesztést az alsó osztályok önzése, el nem nyomható, hátra nem szorítható hatalma követeli. Erre a grandseigneur-i nonzensre csak két tiszteletteljes megjegyzésünk van. Az egyik az, hogy a jogok összességét, vagyis az alkotmányt — mely voltaképpen az államé vagyis az egész nemzeté — csak egy *fictio juris* alapján biztosítja az uralkodó osztály: abból tehát, mivel nem az övé, se nem ajándékozhat, se magának nem rezerválhat speciális jogokat. A másik megjegyzésünk pedig az — és ezt egyenesen Andrássy szavaival idézzük — hogy: „a későbbi francia forradalmakat a negyedik osztály politikai ambíciói és legfőképpen gazdasági kívánságai okozták; az, hogy a gyáripar megszervezett, gyűlöletre tanított millióinak reális nyomora és szegénysége az elméletben föltétlenül uralomra jutott egyenlőség! elvet nemcsak a jog terén, hanem a reális életben is ki akarta vívni”: — amiből, ha Andrássy nem csalódik, az következik, hogy a reformot és jogkiterjesztést épen akkor nem akaszthatja meg semmiféle grandseigneur-i elzárkózás, amikor ezt az alsó osztályok „el nem nyomható, hátra nem szorítható hatalma” követeli. És az igazi réalpolitikus — aminő Széchenyi is volt — épen avval tesz legnagyobb szolgálatot a hazának, hogy az így „követelt” reformot” és jogkiterjesztést előbb megadja, mint az alsó osztályok „hatalma” erőszakhoz folyamodik.

És Széchenyinek igazi nagysága — amit Andrássy azért nem lát, mert a „faji érdek” reakciós szemüvegén vizsgálja — épen az volt, hogy átlátván a rendi osztályuralom tarthatatlanságát, lassú és fokozatos reformokkal akarta új alapokra fölépíteni, demokratizálni a jövő Magyarországot: s épen akkor rázta föl álmából a nemzetet, amikor már ennek további tétlensége végzetessé vált volna.

„Magyarország — mondja erről a korról maga Andrássy igen jellemzően — a Rákóczi forradalmának legyőzése óta tespedésben szenvedett. Nem voltak nagy céljai, a függetlenségnek elhalványult eszméit nem pótolta a belső haladás és fejlődés vágya, a művelődés akarata, hanem a szűkkörű rendi érzés és egoizmus uralkodott rajta és talált modus vivendi-t Bécs hatalmasaival. Annak a fejében, hogy a kormány nem bántotta a rendi kiváltságokat és nem törekedett Magyarországnak az eddiginél teljesebb alávetésére, a magyar nemesség nem avatkozott bele a magasabb politikába és úgy viselkedett, mintha engedelmes osztrák provinciának volna a rendje” . .

Ilyen miliőben — mely nagy vonásokban a mai állapotokhoz is hasonlít — állott föl Széchenyi és fakadt ki keserűen a rendi alkotmány

ellen, hogy: „különb helyet foglalnánk el a nemzetek sorában, ha ősi törvényhozóink s országos embereink az értelmi súly nagyobb kifejlődése s a magyar nemzetiség valódiabb fölemelkedése és terjesztése által ösztönöztettek, 800 ezernyi súlyú talpkő helyett lassanként 10 millió súlyút raktak, s idegen grácia-gyámok és koldulás helyett saját nemzetiségükben, önkebelükben s az ország minden lakosainak fölszabadításában bíztak volna!”

Csodálatos, hogy Andrássy épen ezt a kifakadást, Széchenyi reform-törekvéseinek ezt a legfontosabb, leghatalmasabb alaprúgóját nem látta meg, nem idézte és nem kommentálta, holott nincs nála aktuálisabb a mai politikában. Mert nem volt-e ez ugyanaz a követelés Széchenyi korában, mint a mai viszonyok közt az általános és egyenlő választójog proklamálása?

Széchenyi emlékezetéből csak azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy térjünk vissza a társadalmi fejlődés helyes és egyenes útjára, amelyen Széchenyi haladt. Ehhez azonban a politikai önzetlenségnek — vagy helyesebben: a kasztérdeken fölülemelkedésnek — olyan nagy foka szükséges, ami Andrássyban hiányzik. Nincs egy szava se a modern nemzedék számára, hogy Széchenyi nyomdokain folytassa a nemzetet regeneráló demokratikus politikát; szűk szemhatáru arisztokrata ő, egyenes ivadéka annak a „történelmi nemzet”-nek, mely a 67-es kiegyezésben kizárta az alkotmány sáncaiból az igazi nemzetet.

Valósággal irónia, hogy Széchenyit, e rajongó demokratát, épen Andrássy, a legreakciósabb konzervatív, magasztalja. Annak a történelmi osztálynak egyik legfanatikusabb mohikánja, amely osztály a maga hatalmi céljainak biztosításával restaurálta az alkotmányt 1867-ben, elejtve a kiegyezésben Széchenyinek nagy, demokratikus eszméit és Kossuth radikalizmusát. Nagyobb ellentétet, mint Széchenyi és Andrássy között van, elképzelni is alig lehet; az első mindenekelőtt az anyagi fejlődés és a kultúra föltételeit akarja megteremteni, hogy minden magyar embernek a feje és az erszénye tele legyen; az alkotmányjogi követelésektől egyenesen fél s a nemzet konszolidálását a kultúra erejétől várja.

Evvel szemben Andrássy és a kasztja 1867 óta állandóan mesterségesen csinál közjogi kérdéseket, melyekkel, mint elsőrendű nemzeti ideálokkal izgatja a nemzetet, hogy időről-időre elnémítsa velük azokat a demokratikus törekvéseket, melyeket a fórumról végkép leszorítani már-már lehetetlen. Rómában a cirkuszi játékok, Magyarországon a nemzeti követelések terelték mindig hamis irányba a kizsartolt tömegeknek azt a forradalmi keserűségét, mely a korgó gyomor mélyéről fakad: s Andrássy a legpregnansabb exponense annak az uralkodó osztálynak, mely 1867 óta a dolgozó, demokratikus nemzet minden gazdasági, politikai és szociális aspirációját a közjogi féltékenység sovinizmusával hegyezte ki Ausztria ellen. És Andrássy még mindig hiszi, hogy ez az állapot föntartható; még mindig abban a babonában ringatózik, hogy — ha ráakaszodik az óra mutatójára — megállíthatja magát az időnek haladását is. Vagy talán ő maga már nem is hiszi, csak kasztjának szeretné szuggerálni, hogy kitarson a régi rendszer mellett, ameddig lehet. Hiszen ő maga mondja — talán a saját szerepére gondolva — Széchenyiről tartott érdekes fölolvasásában:

„Alig lehet a nemzetet előre kigondolt rendszer szerint irányítani, a politikát az idegek, a szenvedély és a sikertelenség által fölidézett dac hatása alól emancipálni és a pártokkal úgy rendelkezni, mint egy jól fegyelmezett hadsereggel, vagy valamely sakkjátszónak akarát nélkül való figuráival . . .”

Ha ez nem lehet: ugyan miért akarja hát Andrássy a lehetetlent? Miért akarja tilosra állítani a népjogok robogó vonatját, amely úgy se fog kisiklani holmi feudális szalmaszálak miatt, hanem diadalmasan halad előre azokon a síneken, amelyeket Széchenyi rakott le az útjában? . . . Hogy miért? . . . Erre talán csak a jövő században felel meg valami plebejus fölolvasó, aki majd Andrássy konzervatívizmusának a komplikált szövevényét fogja boncolgatni ugyanolyan osztály-mikroszkóppal, mint aminővel most ő boncolgatta a Széchenyi demokratizmusát. (*Zigány Árpád.*)

A régi Kína és a forradalom

A legutóbbi kínai események váratlanságukkal az egész világot meglepték. E meglepetés oka nyilván az, hogy Kínáról való ösmerteink fölötté fogyatékosak, melyeket a piaci sikerre vadászó újabb könyvek egyáltalában nem oszlatnak el. E gombamódra növevő irodalomból mindenképen kiválik egy új mű, mely a nagyközönségre nézve úgyszólván az egész mostanig megjelent irodalmat fölöslegessé teszi; címe: *The China year book 1912*, by H. T. Montagne Bell, formerly editor of the North-China daily news & H. G. W. Wordhead, editor of the Peking and Tientsin times. London : Routledge & Sons. (Pp. XXXVI + 463.) E könyv első sorban pénzemberek és politikusok számára készült és ezeknek akar megbízható információt nyújtani Kína mostani állapotáról. Az alábbiakban igyekszünk néhány oly ténycsoportot előadni, amelyek ha nem is nyújtják kimerítő magyarázatát a forradalom okainak, mindenesetre segítségére lehetnek az olvasónak e kevésbé ismert ország legújabb változásainak magyarázatához.

Kínában megbízható népszámlálás még nem volt. 1911-ben a kínai belügyminisztérium megbízott egy amerikai statisztikust, hogy a minisztérium adatai alapján, melyek csak a háztartások számára vonatkoztak, becsülje föl az egész népességet. E legmegbízhatóbb számítás alapján az egész népesség 331 millióra tehető, amiből 310 millió jut a tulajdonképeni Kínára. Az egész népességnek $\frac{2}{3}$ része beszél a mandarin, azaz az irodalmi kínai nyelvet, mely három dialektusra oszlik. A mandarintól eltérő kínai nyelvek tolmácsokat tesznek szükségessé a bíróság stb. előtt. Az ősök tiszteletén alapuló vallás minél több fiúgyermeket tesz kívánatossá, ami a korai házasságokkal párosulva rendkívül szapora fajjá teszi a kínait. Nagyon valószínű, hogy a gyermekhalandóság egészségügyi intézkedések folytán sokkal gyorsabban fog csökkenni, mint a születések száma és így a közel jövőben jogosan várható még nagyobb népnövekedés.

A sok százados békés élet valóságos antimilitarista szellemet eredményezett Kínában. Mindenki egyetért abban, hogy a kínai föltűnően békés természetű és a katonai foglalkozást lenézi. Vallási türelmessége

is nagyobb az európainál és a hittérítők ritkán részesülnek bántalomban, sőt kevés kétségünk lehet aziránt, hogy ahányszor ilyesmi a közelmúltban történt, ez az ellenségeskedés nem Európának vagy a kereszténységnek szólt, hanem európai közbelépés provokálása által a kormánynak akart bajt okozni.

A kínai termőföld Magyarország egész területének ötszöröse, e terület fele részben parasztbirtok. A földművelés oly magas fokon áll, hogy Prof. King, a madisoni egyetem földművelési székének nemrég elhunyt jeles vezetője két év előtti látogatása után úgy nyilatkozott, hogy a kínaiaknak nincs mit tanulniok a nyugati tudománytól.

A hivatali rang fontosabb a születésinél és a születési címek jelentősége körülbelül csak akkora, mint Francia- vagy Olaszországban. A kínai kormányzatra vonatkozólag a *China year book* igen fontos császári rendeletek szószerinti fordítását közli, amint azok a kínai hivatalos lapban, a világ legrégebb lapjában megjelentek. Ki kell emelnünk e rendeletek áttekinthető szerkezetét és stílusuk tömörségét, rövidségét, mondhatnók eleganciáját. Alakilag nem rosszabbak európai kormányrendeleteknél.

A kínai kormányzat fő jellemvonása a tartományok autonómiája. A tartomány élén áll az alkirály vagy kormányzó; az előbbi néha több tartományt kormányoz. Az 1907 évi júliusi hivatalos lap így szabja meg az alkirály és kormányzó hatáskörét:

1. „Minden alkirály egy vagy több tartományt kormányoz. A saját hatáskörébe tartozó területen ő gyakoroljon fölügyeletet az idegenek ügyei fölött, valamint elé tartozzék az ottani katonai igazgatás és ő rendelkezék a tartományaiban levő összes polgári és katonai tisztviselők fölött.”

2. „A tartományi kormányzó főhatóságot gyakoroljon tartományának polgári igazgatása fölött és rendelkezék a tartomány összes alárendelt polgári és katonai tisztviselői fölött, azonban ne avatkozzék a tartomány idegen ügyeibe vagy katonai igazgatásába az alkirály megkérdése és az ő instrukcióinak meghallgatása nélkül.”

3. „Az alkirály ok és kormányzók felelősek a császári kormánynak, hogy a rájuk bízott rendeleteket teljesítsék, ha azonban valamely alkirály vagy kormányzó a tartományban uralkodó viszonyok folytán nehéznek találná e rendeletek végrehajtását, e tényeket az illetékes minisztériumnak jelentheti és a vele való tanácskozás után vagy megfelelő intézkedéseket tehet, vagy egyenesen a trónushoz írhat föl, császári szentesítést kérve a szándékolt eljáráshoz.”

Az alkirálynak és kormányzónak a személyi és titkos ügyek referensén kívül tíz ügyosztályból álló központi hivatala (jamen) van: 1. külügy, 2. polgári ügyek, 3. belügy, 4. pénzügy, 5. vallás, 6. nevelés, 7. hadügy, 8. igazságügy, 9. földművelés, ipar, kereskedelem, 10. posta- és közlekedésügy. A személyi és titkos ügyek referensét főnöke tetszés szerint választhatja és elmozdíthatja. Az ügyosztályok élén álló titkárok kinevezésénél „az anciennitáshoz való szigorú ragaszkodás nem lényeges”. E titkárok névsora évente a trónushoz terjesztendő föl, ahol a róluk szóló jelentések könnyen kezelhető módon iktatandók.

„Az összes hivatalnokok és írnokok, akik a titkári rangon alul

vannak, az alkirályok és kormányzók által nevezetnek ki és róluk a trónusnak jelentést tenni fölösleges.”

Mindezek eléggé mutatják az alkirály hatalmát: minden hivatal tetszése szerint tölt be, rendelkezik az összes polgári és katonai hivatalokkal. Ily erővel szemben vajmi gyöngye a központi hatalom.

Igaz, hogy az alkirályi kinevezés csak három évre szól, de ha e méltóság viselője ügyes, e bizalom akárhányszor érheti őt újból. A központi hatalomnak a tartományival szemben két erőforrása van: Egyik az állami birtokok, melyek nagyságára csupán abból az egyetlen adatból következtethetünk, hogy a 300 millió taelnyi (kb. 1020 millió korona) állami bevételből 47 millió (kb. 160 millió korona) származik az állami birtokok jövedelméből. A másik erőforrás az a 38 millió tael, melyet a birodalmi pénztár évente a tartományoknak juttat. Olyanféle ez, mint nálunk a vármegyéknek és városoknak juttatott államsegély.

Igen fontos a hadsereg alkotmányos helyzete is. Kétféle hadsereg van: a birodalmi, mely a hadügyminisztérium és a helyi, mely az alkirály alá tartozik. Jogilag, mint láttuk, még a birodalmi katonaság is az alkirály rendelkezése alatt áll, melyet csak újabban igyekeztek alóla kivonni.

Hogy a tartományok a legszilárdabb és legfontosabb közigazgatási egység, azt mutatja az is, hogy évi kiadásuk (361 millió tael) jóval nagyobb a birodalminál.

A tartományok kisebb egységekre (prefektúrák, kerületek, alkerületek stb.) oszlanak, melyeknek élén szigorúan előírt vizsgák által kinevezett és pontosan elkülönített rangosztályokba osztott tisztviselők állanak. A legkisebb egységről, a faluról, sajnos csak keveset tudunk meg, pedig nyilván ezen fordul meg az egész kínai államszervezet értéke. Mindössze arról van szó, hogy a 2500 lakosnál kisebb helyeken a községi közgyűlés tagjait nem választják, hanem ez az összes szavazatra jogosultakból áll.

A központi hatalom áll a császári tanácsból, a császári kancelláriából és a minisztériumból, melyeket az 1906 nov. 6-iki császári rendelet szervezett újjá. Mikor a császári hatalom kénytelen volt a közvélemény nyomása alatt a nemzetgyűlést összehívni, mely 1910. okt. 3-án ült össze a pekingi jogakadémia dísztermében, pontos programot adott a következő kilenc évre. E program igen racionális előkészítése volt az alkotmányos életnek, csupán az a baja volt, hogy későn jött. Az ütközőpont a nemzetgyűlés és a császári hatalom közt az volt, hogy az előbbi követelte a minisztérium felelősségét és a parlament azonnali összehívását. A pekingi egyetem igazgatója és más jogi szakértők úgy vélték, hogy a nemzetgyűlés ezzel hatáskörét túllépte és haladéktalanul föloszlatandó. Míg e tárgyalások folytak, a Jangcekiang völgyében, Délkínában már ágyúkkal harcoltak a köztársaságiak.

E párt egyik vezére 1911 dec. 20-án így érvelt: Kína teljesen megérett a köztársaságra és a nép nem is fogadna el más kormányformát, mint a nép akaratán alapuló köztársaságot. Ha követeket választhatunk, hogy tartomány- és nemzetgyűléseken képviseljenek bennünket, miért ne lennénk kvalifikálva arra, hogy elnököt is válasszunk, mint a végrehajtó hatalom fejét? A mandzsuk 267 éven át bebizonyították

tehetetlenségüket és menniök kell. A kormány egy részvénytársasághoz hasonlítható. Ha az ügyvezető-igazgató azt szakértelem vagy tisztesség hiánya miatt tönkretenné, az üzlet nem volna folytatható. A részvényeseknek új igazgatót kell választaniuk.

Az olvasó bizonyára meglepetve veszi észre, hogy ez mennyire nem kínai, hanem európai, sőt amerikai beszéd. Általában azonban minden kínai okmány, levél és hírlapi cikk, melyet angol fordításban olvashatunk a *China year book*-ban, azt bizonyítja, hogy a kínai életet régi kultúra hatotta át, mely a politikában és diplomáciában képesekké teszi őket minden finomság megértésére és befogadására. E nagy önmérséklet egyik jele az, hogy a forradalom zavarai és borzalmai közt a fölkelők óvakodtak az európaiak és keresztények ellen bármit is tenni, amint erre már egy korai forradalmi kiáltványban is intik híveiket:

„Akik hivatalnokokat rejtegetnek vagy idegeneket bántalmaznak, kereskedőkkel erőszakoskodnak, a forgalmat zavarják vagy gyilkolnak, gyűjtogatnak avagy a haukau-i idegen önkéntesek ellen harcolnak, lefejeztetnek. Továbbá, akik a forradalmárokat élelemmel vagy lőszerral látják el, akik védik az idegen telepeket, őrzik a keresztény templomokat vagy a forradalmi hadiszállásokra híreket hoznak az ellenség mozdulatairól, megjutalmaztatnak”.

Bár a köztársaság már tényné lett és ne feledjük, hogy a tömegeken kívül ebben a déli alkirályoknak is oroszlánrészük van, lehetséges, hogy az új kormányformának nagy nehézségekkel kell küzdenie. Azonban a mondottakból valószínűnek látszik, hogyha Kína köztársaság is marad, oly föderatív jellegű lesz, mint az Egyesült Államok. A szövetséghez a tartományokénál is lazább kötelék fűzi az alávetett országokat. Azonban ez az állam mindenképen békés jellegű. A kínait nemcsak nem hevíti semmiféle katonai dicsőség, de a hadsereg és flotta technikailag is teljesen elhanyagolt állapotban van. Kína gazdaságilag sem jelenthet egyelőre veszedelmet Európára nézve, mert igaz ugyan, hogy a munkabér alacsony, azonban természetesen olcsó munkabér még korántsem jelent olcsó termelést, aminthogy pl. a magyar ipar sem a kis, hanem ellenkezőleg éppen a nagy munkabérű országok versenyétől fél.

Egészben véve a távoli szemlélő úgy látja, hogy Kína békés jellegű föderatív állam marad, melyben ezidőszerint az oligarcha jellegű alkirályok a progresszív értelmiséggel szövetkezve megbuktatták a teljesen elgyöngült katonai hatalmon alapuló mandzsu császárságot. B. R.

Adatok egy év mérlegéből

A szokásos évi késéssel most jelent meg az 1910. évi statisztikai évkönyv. Szomorú tanújele a magyar sajtó alacsonyrendűségének, hogy míg a legutolsó politikai csöppség parlamenti nyilatkozatáról hasábos cikkeket írnak, addig erről az évkönyvről, mely számos, az ország legégetőbb és legnagyobb problémáit megvilágító fontos adatot tartalmaz, vagy egyáltalában nem, vagy legfeljebb néhány felületen sorban emlékeztek meg. Ezen évkönyv beszámol arról, hogy kulturális és gazdasági fejlődésünk meddig jutott el az 1910. év folyamán

s azért megérdemli, hogy pótolva a napilapok mulasztását, néhány rendszertelen, de annál jellemzőbb adatot közöljünk belőle.

Mindenekelőtt az 1910. évi népszámlálás adatait közli az évkönyv. A magyar birodalom népessége 1910 végén 20,886.487 főre rúgott, ami négyszögkilométerenként 64,15 embert képvisel. 1910. végén tehát Magyarország még mindig a legritkább népességű volt az összes nyugateurópai kultúrállamok között. Csakis Oroszország, Portugália, Spanyolország és a Balkán-államok népessége volt ritkább, mint a miénk, ellenben pl. Ausztriában 95, Németországban 120, Belgiumban 227 ember lakott egy négyszögkilométeren, sőt Franciaországban is, amely nálunk többek között a népesedési mumust is képviseli, 73 ember lakott egy négyszögkilométeren. De nemcsak abszolút számokban volt csekély 1910-ben népességünk, hanem összehasonlítva az előbbi évtizeddel, szaporodásunkban is visszaesés állott be. Míg 1890-től 1900-ig 1,790.768 emberrel szaporodtunk, addig 1900-tól 1910-ig csak 1,631.928 emberrel, tehát a szaporodás 158.840-nel kisebb. De csökkent a városokba vonulás is. 1890—1900-ig 609.076-tal szaporodott városaink lakosságának száma. 1900-tól 1910-ig azonban csak 527.648-cal.

Kedvezőtlen népesedési viszonyaink, melyek gazdasági és kulturális elmaradottságunk szükségszerű következményei, népünk nagy halandóságában s a kivándorlásban is megnyilvánulnak. Közismert dolog, hogy Magyarország halandósága az összes kultúrállamok között a legnagyobb. De különösen nagy a gyermekhalandóság. 1910-ben 490.689 meghalt közül 44,1% azaz 216.447 volt 5 éven aluli s 46,4% azaz 227.702 volt 7 éven aluli. De különösen nagy egyes vármegyékben a gyermekhalandóság. 1910-ben pl. Csongrád megyében a meghaltak 50% -a, Pest megyében 50,1%-a, Szabolcsban 54,8%-a, Verőcében 55%-a volt 5 évnél fiatalabb. A meghaltak tekintélyes része nem is részesült semmiféle orvosi segélyben. 1910-ben a 7 évnél fiatalabb korban meghaltak 47,7%-a, a 7 évnél idősebb korban meghaltak 48,2%-a, az összes meghaltak 48%-a semmiféle orvosi segélyben nem részesült. De egyes vármegyékben az átlagnál lényegesen rosszabbak az állapotok. 1910-ben pl. Máramarosban a meghaltaknak csak 18,7%-a, Árvaiban 13,6%-a, Szolnok-Dobokában 11,9%-a, Lika-Krbavában 9,8%-a részesült orvosi segélyben. Minden túlzás nélkül megállapíthatjuk tehát, hogy közegészségügyi viszonyaink 1910-ben változatlanul szégyenletesek maradtak.

A nagy halálozás mellett a kivándorlás sem szűnt meg. 1910-ben 119.901 ember vándorolt ki. Bár mintegy tízezerrel kevesebb, mint 1909-ben, de nyilvánvaló, hogy a kivándorlás ezen csökkenése nem a magyar viszonyok, hanem csak a konjunkturális körülmények megváltozásának jele. A kivándoroltak 64,5%-a 20—39 év között volt, 46,2%-a pedig a cselédek és a napszámosok közül került ki.

Ezekután áttérhetünk a mezőgazdaságra. 1910-ben Magyarországon 90.236 ha-on kétszerest, 1,185.359 ha-on zabot termeltek 1,159.572 ha-t ugarban hagytak. Mindezek a számok szomorú világot vetnek mezőgazdaságunk elmaradottságára, de különösen parasztságunk tudatlanságára, mely elsősorban termel zabot, kétszerest, s hagy túlsok

ugart. De mindezeknél szomorúbb az a tény, hogy összes szántóföldjeink 75%-a 10,308.928 ha 1910-ben gabonaneműekkel és tengerivel, tehát legkevésbé munkaiigényes, s leginkább zsaroló növényekkel volt bevetve. Ez szükségszerű következménye agrárpolitikánknak, mely a legkevesebb munkát és műveltséget igénylő gabonaneműeket részesíti a legnagyobb vámvédelemben. Ezeken a nagy számokon kívül élénk fényt vet mezőgazdasági kultúránk alacsonyrendűségére az a tény is, hogy 1910-ben összes mezőgazdasági főiskoláinkon csak 350, földműves-iskoláinkban pedig csak 680 ember részesült szakszerű mezőgazdasági kiképzésben. Ezen számok jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarország „mezőgazda” állam, s hogy nem kevesebb mint két és fél millió 100 holdnál kisebb, 25.000 száz holdnál nagyobb mezőgazdasági üzem vár szakképzett munkásokra.

Igaz, hogy 1910-ben nem sokat fejlődött a magyar mezőgazdaság, de annál több történt, mondják legalább is a hivatalos körök, a mezőgazdák szegényebb rétegei, a munkások és kigazdák érdekében. Itt le kell szögeznünk mindenekelőtt azt a tényt, hogy munkásvédelem a magyar mezőgazdaságban még csaknem teljesen ismeretlen. Munkásvédő rendeletek vannak ugyan bőven, de azok az atyafiságon és lustaságon alapuló közigazgatás miatt a valóságban nem érvényesülnek, így lesz előttünk érthető, hogy 1910-ben 10.989 mezőgazdasági baleset történt Magyarországon. Ezek közül 298 volt halálos, 8952 súlyos, s csak 1728 könnyű. Kétségtelen azonban, hogy a könnyű balesetek száma azért oly csekély, mert ezek nagy többsége kiesik a hatósági ellenőrzés alól. Ezen tényeket méltóan egészítik ki a gazdasági cseléd- és munkás-segélypénztár működéséről szóló adatok. Tagjainak száma 1910-ben mindössze 583.518-at tett ki, s segély fejében kerekén 300.000 koronát, orvosi és gyógykiadásokra 200.000 koronát adott ki. Szóval mindössze egy félmillió koronát költöttünk a mezőgazdasági cselédek és munkások védelme érdekében, s ehhez az összeghez is a magyar állam mindössze 200.000 koronával járult.

A kisember fizikai jólétének intenzív védelmét tehát nem bizonyítják az évkönyv adatai. Talán megvédelmezték a nép anyagi érdekeit. Itt mindjárt a selyemhernyó-tenyésztés ötlík szemünkbe. A magyar agrárpolitika a selyemhernyó-tenyésztést tekinti egyik legalkalmasabb eszköznek a nép jólétének emelésére. Hogy milyen rengeteg időt, energiát és pénzt pazarolnak a selyemhernyó-tenyésztés elterjesztésére, azt legjobban bizonyítja azon tény, hogy 1910-ben 105.929 család foglalkozott selyemhernyó tenyésztéssel. A selyemhernyó-tenyésztés meglehetősen intelligens munka. Amennyi idő alatt ezt megtanulja a magyar paraszt, megtanulná azt is, hogy kétszerest ma már vetni nem szoktak, hogy rendesen trágyázni és szántani hasznos dolog, s hogy a legelők ápolása meghozza a maga gyümölcsét. Ezt azonban a kormány nem tartja fontosnak. Magyarországon csak egy dolog hiányzik, s ez a selyemhernyó-tenyésztés. Nagy munkával elterjeszti tehát, a parasztság rengeteg időt pazarol rá, százezer család asszonya, gyermeke hónapokon át el van foglalva vele, s a nagy munka jövedelmezett 1910-ben egy-egy családnak 36, mondd harminchat koronát. A selyemhernyó-

tenyésztés mellett a fogyasztási szövetkezetek ügye fekszik még különösen a szíven a kormánynak. 1910-ben 1582 fogyasztási szövetkezet működött. Áldásos működéseiket illusztrálják a következő adatok: 1316-nak volt italmérési engedélye. Eladtak 1910-ben 14,404.543 K értékű alkoholt, ellenben csak kétmillió értékű húst, nem egészen egy millió értékű vetőmagot, s ugyanannyi értékben mezőgazdasági gépeket. - 1374 szövetkezet hitelezett tagjainak, s az 1910. év utolsó hónapjaiban engedélyezett árúhitel öt millióra rúgott. A tejszövetkezeteket, pedig ezekre igazán nagy szükség volna, már nem részesíti ilyen buzgó támogatásban az állam. 1910-ben csak 540 tejszövetkezet volt az országban s ezek is csak az ország bizonyos részein voltak elterjedve, főleg a Dunántúl, hol 340 tejszövetkezet működött.

Mellőzve most a gazdasági élet többi ágait, térjünk át a népoktatásra. Szomorúan állapítjuk meg, hogy a tulajdonképeni Magyarország (Horvátországra vonatkozó adatok ismeretlenek) 1910-ben 411.246 tanköteles gyermek nem járt iskolába. Ezek közül 293.138 egyszerűen azért, mert nem volt iskola; 118.108 pedig azért, mert „testi vagy szellemi fogyatkozás, tartós vagy állandó betegség, ruha hiánya, a tanköteles lakásának az iskolától való nagy távolsága miatt stb.” az iskolába járás alól felmentetett. Az iskolahiány legnagyobb a Tisza balpartján és a Királyhágón túl. E két országrészben 210.000 gyermeknek nincs iskolája. A vármegyék között iskolahiány tekintetében első helyen Mármaros áll, utána jön Tisza István vármegyéje, Biharmegye, s ezt Pestmegye követi a rangsorban, hol 21.414 gyermek nem jár iskolába. Természetesen az iskolahiányt a nemzetiségi vidékek érzik leginkább. Az iskolába nem járó tankötelesek közül 144.291 magyar, ellenben 154.965 román, 37.897 tót, s 31.189 rutén. Azonban nemcsak az iskolahiány óriási, hanem a létező iskolák sem elégíthetik ki egy kultúrállam igényeit. 16.455 elemi iskolánk közül mindössze 533 volt teljesen osztott, 5441 csak részben osztott, ellenben 10.481 teljesen osztatlan volt. Állami iskoláink száma 1910-ben csak 2744 volt, ellenben a felekezeti iskolákat több mint nyolc millió koronával támogatta az állam. Közölhetnénk még adatot az iskoláknak, de különösen a felekezeti iskoláknak túlzásfoltóságára vonatkozólag, de már a közöltek alapján is megállapíthatjuk, hogy közoktatásügyünk, ép úgy mint egészségügyünk 1910-ben változatlanul szégyenletes maradt.

Ezek a rendszertelenül felsorolt adatok elég sokat beszélnek kulturális és gazdasági viszonyaink szomorú állapotairól. Azonban a statisztikai évkönyv bármely része, vonatkozzék a közigazgatás bármely ágára, az igazságszolgáltatásra, az adórendszerre, a szégyenletes adatok egész tömegét zúdítja reánk. Valamennyit itt fel nem sorolhatjuk, de mind azt hirdetik, hogy ez az állapot immár tarthatatlan és gyökeresen kell segíteni a bajokon. Sajnos, erre sok kilátásunk nincsen s ezért önkéntelenül felmerül bennünk az a kérdés, hogy tulajdonképen miért is adja ki a kormány évről-évre a statisztikai évkönyvet? A feladata az volna, hogy megmutassa a hiányokat s megmutassa azt az utat, amelyen haladnunk kell. Ezt a feladatát azonban nem tölti be. A statisztikai évkönyv kiadásával utánozzuk a nyugateurópai kultúrállamokat,

de cselekvés terén már nem követjük őket. Hiába hirdetik évről-évre a statisztikai adatok szegénységünket és kulturális elmaradottságunkat, még nem akadt kormány, mely a legfontosabb, a legégetőbb munkának a kultúra terjesztését és a jólét emelését tartotta volna. (B. B)

Amerikai jegyzetek

Pittsburgh, Pa.

Amikor a Carnegie-féle acélműveket megnéztem, vezetőül egy érdekes embert kaptam. Két fülének nagy része hiányzott, arca természetellenesen vörös volt, két kezét pedig égési sebek tették nyomorékká. Mikor állapotának okát kérdeztem, legyintett kezével:

— Bányarobbanás!

Nyilván sokszor intézték hozzá e kérdést és unta újból elmondani az egész történetet.

Az idegenekre tereltem a beszélgetést és vezetőm szívesen és bőven beszélt e tárgyról, melyről láthatólag már rég megvolt a véleménye. Ő maga huszonkét éve él Pittsburgh körül és emlékszik az első szláv jövevényekre. Tótok, magyarok, lengyelek, litvánok, oroszok és románok közt egyáltalában nem tud semmi különbséget fölfedezni (már az olaszt jól megkülönbözteti), valószínűleg úgy véli, hogy e nevek: orosz és román úgy viszonylanak egymáshoz, mint New Englander és New Yorker.

— Kezdetben bizony a szlávok borzasztó szegényesen éltek. Kibéreltek egy nagy szobát és az ágyakat egymás tetejébe rakták, hogy minél többen férjenek. Minthogy pedig az étellemezésük is nagyon gyöngye volt, úgy hulltak el, mint a legyek. Első vagy második évben 1000 közül 200 pusztult el himlőben.

— Hogy változott-e a dolog? De még mennyire! A fiatalok eltanulták az amerikai életet és elamerikaiasítják az öregeket is. Így volt ez az írekkel is. Kezdetben csak a burgonyát és káposztát ismerték, ma pedig ki él jobban náluknál? Persze ma is sok szláv nagyon szűkösen él, de csak azért, mert nincs itt a családja és annak kuporgatja a pénzt. Ha majd családotul itt élnek és haza többé nem gondolnak, lassanként ép olyanok lesznek, mint mi. Én pedig senkit sem korholok ezért, mert a családja kedvéért áldozatot hoz.

Vezetőm nyilván tárgyilagos megfigyelő volt és humánus érzésű. Belegondolta magát a „szláv” helyzetébe és úgy találta, hogy ő maga sem tenne másként hasonló helyzetben.

Sokszor elgondolkoztam ezen az egyszerű, józan ítélőképességen, mely mindenütt előfordul az iskolázatlan emberek közt és amelyet mégis, sajtáságos módon, minden nemzet a maga parasztsága és munkássága számára akar kisajátítani. Úgy látszik, hogy a tárgyilagosság és helyes ítélőképesség oka gyakran bizonyos korlátoltság. Aki valamilyen elméletet állított föl vagy fogadott el a társadalom helyzetéről, azt minden oly tény, mely az elmélettel ellenkezik, kellemtelen helyzetbe hozza. Így tehát vagy szándékosan nem veszi észre e tény, vagy valami képtelen magyarázattal hozza összhangzásba elméletével. Csak igen kevesen hajlandók az elméletben keresni a hibát.

Ha pl. említett vezetőknek lett volna valamilyen elmélete a bevándorlás és a munkabér közti összefüggésről avagy valamiféle népese-déstanról hallott volna, lehet, hogy nehezebb lett volna rá nézve e főntiekhez hasonló helyes megfigyeléseket tennie.

A művészet Amerikában

Egy amerikai zenetanár ezeket mondta a zene helyzetéről: A legfontosabb zenei központ New-York, mely mellett a többi város alig jöhet számba, noha nem lehetetlen, hogy Bostonban több igazi zenebarát van. A baj azonban az, hogy azok, akiknek támogatásából a new-yorki opera fönnáll, mely oly óriási díjakat fizet az Európából jövő énekeseknek, a művészethez vajmi keveset értenek és az, hogy páholyt bérelnek, tisztára társadalmi okokra vezethető vissza, nem pedig, mintha a zene rájuk nézve belső szükséglet volna. Igen sokan, soha egy operát végig nem hallgatnak, hanem későn jönnek és korán távoznak; épen csak „megjelennek”. A nagy hely-árok következménye az, hogy a szegényebb, de műértőbb közönség zenei élvezethez ritkán vagy sohasem juthat. Hogy ez így van, azt bizonyítja, hogy Amerika nemcsak nem produkált igazi zeneirőt, de mégcsak az sem fordult elő, hogy egy énekest Amerikában fedeztek volna föl. Akit Európa kiválónak ismert el, azt New-York nagyobb fizetéssel, kritika nélkül, egyszerűen megveszi. Az egyetlen európai zeneirő, a cseh származású Dworak is csak rövid ideig bírta ki Amerikában, aztán hazament. Itt teljesen hiányzik a zenei atmoszféra. E szavakra eszembejutott két amerikai nő ismerősöm, két igen művelt nő, akik az egyetemen secretary-k (titkárok) voltak és napokig beszéltek egy Shakespeare-előadásról vagy operáról, ha egy hónapban egyszer színházba mehettek. Többször nem tehették, mert nem telt fizetésükből és vágyódva emlegették az európai városokat, hol a színház és zene mindenki számára hozzáférhető . . . (B.)

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Mezőgazdasági munka és kisbirtok. (*Landarbeit und Kleinbesitz*. Herausgeber von R. Ehrenberg, Rostok, 1—6 füzet, Karl Boldt, Rostok, 7—11 füzet, Paul Parey, Berlin. Összesen 860 lap.)

Ehrenberg neve programot jelent ma Németországban; jelenti az uralkodó osztályok érdekének rideg előtérbe hozását, jelenti a munkaadópárti tudományos működést; a hurrah-hazafiságot, az anti-szocializmust, a szociálpolitika elleni harcot. Ehrenberg egész tudományos és közéleti működése kizárólag a munkaadók érdekét szolgálja: német újságok azt is írják, hogy közgazdasági szemináriumából a gyárosoknak direkte szállít a munkásmozgalom elleni harcra kiképzett hivatalnokokat. Ez a kiadványsorozat is kifejezetten a nagybirtokosok érdekét szolgálja; kitűzött célja: kikutatni a mezei munkáshiány okait és a segítség módjait. Ezen tendenciájuk ellenére is érdemes velük foglalkozni, tartalmuk fontossága és a magyar viszonyokkal való hasonlatossága miatt. A füzetek monográfiákat tartalmaznak, amelyek részben a fönnálló viszonyok leírásai, részben javaslatok a bajok megszüntetésére, részben beszámolók a telepítési kísérletek eredményeiről. A füzetek elseje talán legérdekesebb, maga *Ehrenberg írta, címe: Der Kontraktbruch der Landarbeiter* als Massenerscheinung. A munka anyagát kérdő ívek útján szerezték be, melyeket a mecklenburgi és előpommerániai földbirtokosok töltöttek ki: az összes füzetek csakis ennek a relatíve szűk-területnek a viszonyait tárgyalják. Ez a terület tudvalevőleg tipikus nagybirtok terület; olyan kerület is akad, ahol a föld 90%-a van nagybirtokosok kezében. A mezőgazdasági munkások itt több csoportból állnak: 1. Cselédek (*Gesinde*): ezek azonban nem konvenciók éves cselédek, mint nálunk, hanem „bennlakó, bennkosztos” cselédek, mint ez nálunk vagyonos parasztoknál előfordul. 2. Kötött napszámások (*Tagelöhner, Deputatisten*) megfelelnek nálunk a cselédeknek, földet kapnak, a gazda házában laknak, természetbeli fizetést húznak, de nem kapnak fix évi pénzért, hanem maguk és feleségük, legtöbb ízben még egy kisegítő munkással (*Hofgänger*) együtt kötelesek egy bizonyos meghatározott nagyon alacsony napszámért az uradalomnál dolgozni, mindig amidőn szükség van rájuk; máshol munkát vállalniuk nem szabad. A *Hofgänger*-t ők látják el lakással és étellel. Magyarországon ilyenforma munkaviszony nem igen szokásos. 3. Szabad napszámások. Falvakban lakó zsellérek. 4. Vándormunkások (aratók), akik orosz, lengyel, galíciai, magyarországi munkások.

A munkások valamennyi fajtájánál előfordul a szerződészegés, leggyakoribb azonban a külföldi vándormunkásoknál. Jellemző, hogy itt a szerződészegés rendszeren nem nyílt munkamegtagadás, sztrájk alakjában történik, hanem a munkások tömegesen megszöknek a szerződéses munkaadótól és más munkaadóhoz állnak munkába. A magyar és porosz szerződészegés eltérő formája a munkapiac különbözőségében rejlik. Poroszországban állandóan oly nagy a munkáshiány, hogy minden munkást fölvesznek, akárhonnan jön, akár szerződészegő, akár nem. Nálunk ellenben a gazdák kevésbé szorulnak a vándormunkásokra, szükségletükről idején gondoskodnak, a munkások nagyrésze helyben vagy közelben lakó munkás; a szökést megkísérlő munkások nehezen találnának más munkát. A nagy munkáshiány a legkülönbözőbb furcsaságokat hozza létre: a már munkában álló munkásokat más aratógazdák elcsalják, mivel a németül és oroszul is beszélő aratógazdák nagy hasznot húznak az általuk szerzett munkások révén; úgy a gazda, mint a munkások fizetnek a közvetítésért. A gazdák gyakran újsághirdetések által keresnek mezei munkásokat. A munkáshiány oly nagy, hogy a gazdák közt minden szolidaritás megszűnik, egymás szökött munkásait kölcsönösen megfogadják. Egyik földbirtokos írja: „Az aratók csavargása aratás idején annyira szokásos, és a baj, amelyben a gazda összes embereinek a szökése (a német eredetiben tévesen Entlassen áll Entlaufen helyett) által jut, oly nagy, hogy én nyíltan bevallom, hogy ilyen esetben bárhol fogadnék aratókat, bárhonnan szöttek is legyen meg.” Egy másik földbirtokos írja, hogy aratóinak nagyrésze minden ok nélkül megszökött. Másnap telefonon kérdést intézett hozzá birtokos szomszédja, hogy megfogadhatja-e a szökött aratókat? Vissza nem jöttek volna úgy sem. Karhatalommal visszahozatni mit sem használt volna, mert hisz úgyis újra megszöttek volna. A földbirtokos gondolkodott, hogy mit tegyen. Megtiltsa a munkások megfogadását a szomszédnak az összes munkaadók érdekében is? Nem a szerződészegő munkások megbüntetését kellene-e szorgalmaznia? Végre is, hosszabb gondolkodás után beleegyezett, hogy szomszédja megfogadja szökött munkásait. „Eltiltam megfogadásukat a szomszédnak? A legközelebbi uradalomban úgyis csak megfogadták volna őket, mert a szükség megrontja az embereket és amiről nem tudok, attól nem fáj a fejem.” Nem használ az sem, ha a bér egy részét kaució fejében bennfoglalják; 30 — 40 sőt 50 M. kauciót is otthagynak a munkások, annyival jobb kereset kínálkozik számukra szökés esetén!

Rendkívül érdekesek és a magyar olvasó számára szinte érthetetlenek a földesurak panaszai a hatóságok ellen, amelyek a szökött szerződéses munkásokat épenséggel nem sietnek visszahozni; ha pedig már karhatalommal vissza is vezették őket, tétlenül nézik, hogy a visszavezetett munkások azonnal újra kerekednek oldanak. Íme néhány idézet:

„Az aratók minden ok nélkül elhagyták a birtokot. A hatósági följelentés egyelőre nem használt, mert nem tudták megállapítani, hová távoztak a munkások. Az uradalom kikutatta a munkásokat; azt a

kérelmét, hogy a földesurat, aki igazoló okmányok nélkül alkalmazta a munkásokat, büntessék meg, a hatóság visszautasította. A munkásokat hosszú idő múlva a hatóság visszavezette. Amidőn a hazaszállító lovascsendőr a szállítási költséget megkapta, elhagyta a majort. A munkások szintén eltávoztak, bármint marasztalta őket az uradalom. Másodszor is visszahozták őket. Alig kapta meg azonban a lovascsendőr a hazaszállításért járó díjat, a munkások rögtön vele együtt távozni készültek. A csendőr eleinte teljesen passzív maradt; azután intette a gazdatisztet, hogy neki nincs jogában erőszakkal visszatartani a munkásokat, azt nem szabad. Erre a munkások vele együtt távoztak. Harmadszor is ugyanoda mentek vissza munkába.”

Egy másik földesúr négyízben „vezetette” vissza egy cselédjét, aki azonban ötödször is megszökött. Egy harmadik földesúr keservesen panaszkodik a hatóságokra. „A mezőgazda nagyon szenved a rendőri és bírósági szervek lassúsága, valamint a munkások iránti túlzott jóakarata miatt. A bármely fokon ítélő bírák a munkaadóban viszály esetén csak azt a személyt látják, amely a munkással szemben nemcsak egyenjogú, hanem nála erősebb; a munkást a gyöngébb félnek tekintik, aki ezért a hatóságok különös jóakarátát és védelmét élvezi. Nincs semmi érzékük az iránt, hogy a munkaadónak autoritásra van szüksége, hogy a mezőgazdasági üzemet a köz és saját érdekében rendesen és racionálisan vezethesse. Ezért a gazdák elvből nem fordulnak a hatóságokhoz és bíróságokhoz.”

A hatóságoknak ez a viselkedése nyilván onnan származik, hogy a nagy munkáshiány miatt nem járhatnak el szigorúan a megszökö munkások és különösen az őket alkalmazó nagyurak ellen, különben is, egyik földesúr megmondja, hogy szigorú rendszabályok által még inkább az ipari munkára terelnék a munkásokat.

A munkáshiány különös fontosságúvá tette a munkaközvetítés kérdését. Némely vidéken még környékbeli munkások dolgoznak, akiket közvetlenül fogadnak meg. Más földesurak újsághirdetés útján igyekeznek munkásokat szerezni. Igen sokan magánközvetítők révén kénytelenek munkásokat fogadni, igen magas közvetítő díj fizetése mellett és sok kellemetlenséggel.

„A legnagyobb baj az — írja egyik gazda — hogy a közvetítők csak a províziót igyekeznek megkeresni; hogy miféle munkásokat küldenek, közönyös számukra, hogy kocsist, tehenest vagy kanászt kérek, evvel mit sem törődnek. Előfog valamiféle embert és elküldi, legyen az bár kifutó vagy boltiszolga valamely városban. A közvetítés díját előre be kell küldeni; az útiköltséget utánvételezi, midőn az okmányokat megküldi; hogy meg vagyok-e elégedve a munkással, mit sem törődik.”

A közvetítési díjak rendkívül magasak. Wismarból írja valaki: „Azelőtt béresekért és szolgálóleányokért 3 M.-t fizettem, most 20 M.-ig. egy napszámoscsaláért azelőtt 20 M.-t, most 50 M.-t. A közvetítési díjak az utolsó tíz évben általában megduplázódtak az egész szóban forgó vidéken. Sürgős munkaidőben, vagy nemkedvelt foglalkozásoknál (fejő-asszony, munkás-szakácsné), a provízió hihetetlen magasságra rüg.

Egy szolgálóleány közvetítéseért 50 M.-t kellett fizetnem és az utazási költséget; egy ügynök, aki keleti Poroszországból akart szolgálókat küldeni, 140—145 M.-t kért két leányért az utazási költséggel együtt. 1901-ben egy munkás-szakácsnét kaptam Lübeckből; a közvetítő asszonynak 40 M. províziót fizettem; három hét múlva el kellett bocsájtanom, mert nem volt épeszű. Nemrég egy fejős-leányt hozattam Posenből egy ügynök révén: utazási költséggel együtt 75 M. közvetítési díjat kellett fizetnem; azelőtt 40—50 M.-t fizettem.”

A közvetítők sokszor becsapják a gazdákat; fölveszik a províziót és nem alkalmas vagy olyan munkásokat küldenek, akik a közvetítővel egyetértve, hamarosan megszöknek; vagy egyáltalában nem küldenek munkást. „1898-ban megkísérlettem egy munkás-szakácsnét és egy fejős-leányt egy közvetítőnél Wismarban beszerezni. Hosszas megbeszélés és alkudozás után fejenként 60 M. províziót előre le kellett fizetnem; legkésőbb 2—3 nap múlva meg kellett volna a leányoknak érkezni. Sohasem láttam a leányokat. Bepereltem csalás miatt az illetőt, a bíróság el is ítélte; de nekem 37,60 M. perköltséget rá kellett fizetnem, mert a ház, berendezés stb. a feleségéé, aki máig is munkás-közvetítő Wismarban.”

Részletesen ismertettük ezeket a dolgokat, mert nyilván mutatják, hogy hasonló jogi viszonyok mellett, milyen másforma a munkásság egész helyzete a munkaadóval szemben, mint nálunk, ahol munkás-felesleg van és nincs nagy gyáripár, amely a fölösleges mezőgazdasági munkásokat fölszívna. A meglévő helyzet rajzához tartozik még a népesség csökkenésének számszerű részletes kimutatása a szóbanforgó terület különböző részén; ennek ismertetését mellőzzük, noha sok érdekes dolog akad benne.

A füzetek jórésze avval foglalkozik, hogy mimódon lehetne a munkáshiánnyal járó bajokat megszüntetni. Az általános vélemény oda irányul, hogy helybeli német munkásokkal kell a szükségletet fődözni. A külföldi vándormunkások túlnyomó alkalmazása végveszélybe döntheti a német mezőgazdaságot, ha a szomszéd államok politikai okokból vagy a munkaerő hiánya miatt az átvándorlást megtiltják. Miképen lehet azonban német mezőgazdasági munkásokat szerezni? Nyilván csak két módon: 1. Ha a gazdasági munkás-szükségletet kisebbítik. 2. Ha a munkások számát szaporítják, ami persze csak jobb kereseti és megélhetési viszonyok nyújtása által lehetséges. Az első célt a gépek alkalmazása, a gazdaság célszerű berendezése stb. által lehet elérni, valamint azáltal, hogy a földterület egy részét parcellákban eladván, a mezőgazdasági munkások iránti kereslet kisebb lesz. A második célt főleg telepítések által lehet elérni.

A monográfiák egész sorozata foglalkozik a telepítés kérdéssel és annak a földesurak részére leghelyesebb módjaival. Általában háromféle telepítés szokásos: 1. Mezőgazdasági munkások telepítése (Häusler). Ezek általában $\frac{1}{5}$ ha. területet kapnak házhelynek és kertnek; rá vannak tehát utalva, hogy mezőgazdasági munkások legyenek. Ez a típus volna a gazdákra nézve a legkedvezőbb, de nem igen alkal-

mazható, mert ilyen feltételek mellett nemigen kapnak telepeseket. Először 1846-ban kezdtek ilyeneket alakítani, akkor még elsősorban mesteremberek számára. 2. Kisparasztok telepítése (*Büdnert*). Ezek 2—5 ha. földet kapnak, néha többet is. Az efajta telepítésnél viszont az a baj, hogy az illetők minden módon legalább is a munkaerejük teljes kihasználására szükséges földet igyekeznek még hozzávásárolni (*Selbstbewirtschaftungsgrenze*) és így közvetlen mezőgazdasági bér-munkát nem végeznek. Viszont statisztikai adatok azt mutatják, hogy az ilyen kisgazdák fiai inkább megmaradnak a mezőgazdaságban, mint a földnélküli mezőgazdasági munkások gyermekei, akik már kora ifjú-ságukban a városba távoznak.

A kisparaszt-üzemeknek (*Büdnereien*) megvan az a tendenciájuk, hogy növekednek. Ez még nem volna baj a birtokosok szempontjából. Csak ha a gazdaság oly nagy lesz, hogy a család a maga munkaere-jével nem képes megművelni, hanem idegen munkaerőt fogad, tehát versenyez a birtokosokkal a munkásokért, válik kedvezőtlené. Ez azonban ritkán következik be; a gazdaságok növekedéseinek a *Selbstbearbeitungsgrenze* határt vet. A kisparasztok jórésze azonban legalább az év némely részében, bér-munkát végez. De ezentúl más értéke is van a kisparaszságnak a birtokosokra nézve. „Ha a kisparaszt (*Büdnert*) dolgozik, úgy mindig saját gazdasága közelében. Saját gazdasága nem tűri meg, mint a zsellér (*Häusler*) esetében, hogy a gazdaságával nem törődve, messze és hosszú időre eltávozzék munkába. Ebben nagy különbség rejlik. A közelben dolgozó kisparaszt, izgató eszméktől érintetlenül hű marad hazai szokásaihoz és erköl-cseihez, evvel együtt a munkában is megbízható és hű. A távolban dolgozó zsellér városi eszméket hord haza szülő-falujába, új eszméket, melyek lassankint benne, családjában és a faluban meggyökereznek.” További előnyei a kisparaszt-telepítésnek, hogy — mint már említettük — gyermekei megmaradnak a mezőgazdaságban és hogy vándorlási hajlamuk nagyon csekély. Minderről részletes statisztikai adatok is föllelhetők a kiadványban.

3. Parasztagdák telepítése, akik nemcsak hogy maguk nem végeznek bér-munkát, hanem maguk is foglalkoztatnak munkásokat, csak kivételesen előnyös a földbirtokosokra nézve. Mindezek alapján a kisparaszt-telepítés mutatkozott a földbirtokos érdekek szempont-jából legelőnyösebbnek. A további füzetek javarészt javaslatok telepí-tések mikénti keresztülvételére vagy beszámolók ilyenekről. Nagyon érdekes az a tapasztalat, hogy a telepesek csak könnyebb földön és réttel boldogulnak; nehéz talajú, rétet nélküldöző földeken a telepesek, kiknek főjövödelme az állattenyésztés, nagyon rosszul boldogulnak. Ha a telephely két tehenet és néhány disznót el tud tartani, úgy egy család is meg tud rajta élni.

Még számos érdekes monográfia foglaltatik ezekben a füzetekben, így egy a mezei munkásházak építéséről, egy másik a falusi iskolákról stb. Valamennyi a birtokosok szempontjából van megírva. Néhány monográfia a mezőgazdasági munkás-közvetítés szabályozásának módjait kutatja. Ezt a kérdést a porosz földbirtokosok az államhatalom segít-ségével legalább a külföldi munkásoknál a maguk javára azóta meg-

oldották, a *Deutsche Feldarbeiter Zentrale* létesítése által. Az utolsó 3—4 évben a határon minden orosz vagy osztrák munkás kap ettől a szervezettől egy igazolványt, amely föltünteti, hogy mely munkaadónál vannak alkalmazásban. Ezt az igazolványt átadja a munkaadó gazdának. Más gazdának, mint akinek a nevére az igazolványok szólnak, nem szabad a munkásokat alkalmazni; amely munkást igazolvány nélkül találnak, kitoloncolják. A nagy munkáshiányt a külföldi munkások rendszeres behozatala révén akarja megjavítani. Hogy ez mennyire fog sikerülni, még kérdéses.

Az egész kiadványsorozat szellemére jellemző az eddig megjelent utolsó, 11-ik füzet végén Ehrenberg véleménye. „Igaz az az állítás, hogy a mezőgazda viszonya a mezei munkáshoz uralmi viszony (*Herrschaftsverhältnis*) és annak is kell maradnia. Az egyik félnek meg kell hagynia a másiknak, hogy mi a teendője és ezen parancsokat követni keli a másik félnek; munkafegyelemnek kell uralkodni, különben nem virulhat az üzem. Igaz, az is, hogy épen a mezőgazdaságbeli munkaviszony még mindig sokat tartalmaz a patriarchális viszonyokból, amelynél az egyik félnél a föltétlen gondoskodás, a másik félnél föltétlen függés és alárendeltség uralkodott ... Ez a viszony mostanában nagyon meglazult. De a patriarchális munkaviszonyban egy nem múlandó mag rejlik és ez a mag az, amellyel itt dolgunk van. Ezt megismerni és újjáalakítani, ez az a nehéz feladat, mely ránk vár.”

Ezen földbirtokos szempontból megírt kiadványok végső eredménye lényegében az, amit Oppenheimer mond. Az ipar fejlődése elvonja a munkaerőt a mezőgazdaságból, a nagybirtokrületről. A nagybirtokosok kénytelenek magasabb munkabéreket fizetni és földjük egy részét telepesek részére parcellázni. Ez a folyamat egyre folytatódik és a nagybirtok megszűnésére kell hogy vezessen, tisztán magángazdasági motívumok alapján. *Vj.*

A felsőházak (Marriott: *Second Chambers*. Oxford Clarendon, 1910. 312 p. Temperley : *Senates and upper Chambers*. London, Chapman, 1910. 346 p.)

A lordok házának fontos kérdése kapcsán e két nagyobb tanulmány általában a felsőházakkal, azok jogkörével és működésével foglalkozik. Mindkettő egyik alaptétele, hogy a felsőházra a modern törvényhozásnak föltétlenül szüksége van. Mindkettő e tételt természetesen azon ideológ érveléssel igazolja, hogy az alsóházak különben kellőleg át nem gondolt vagy felforgató törvényeket hoznának. Marriott, hogy ezt történetileg igazolja, az angol és francia forradalom egykamarás parlamentjeinek viszonyaival részletesebben foglalkozik, azonban ez a fejtegetése legfeljebb arról győzhet csak meg, hogy forradalmi időkben a felforgató törekvéseknek még a törvényhozásnak legóvatosabb szervezése sem emelhet akadályokat és ha lehetséges is, hogy a képviselőházat egy kisebbség tiranizálja, csak a forradalmi állapotok teremtik meg ennek lehelőségét a gyakorlatban. Temperley, aki körülbelül a liberális párt álláspontján van, a felsőházban majd minden osztály tulajdonjogának védelmét, majd

sokkal realisabban a kisebbségek privilégiumának védelmét látja. Mindketten hivatkoznak arra, hogy a felsőház alig néhány állam szervezetéből hiányzik, de míg Marriottnak a konzervatív sablon szerint minden látszólagos, külső analógia a tétel bizonyítására elegendő, Temperley megvonja a határt felsőház és felsőház között.

Bárha mindkét író főleg összehasonlító közjogi szempontból foglalkozik a kérdéssel és amennyiben ezen túlmegegy, amint a fentebbiekből nyilvánvaló, racionalisztikus érvelésen nem emelkedik felül, az összehordott és feldolgozott anyaghalmazból így is megállapítható, hogy általános alkotmányjogi szempontok a felsőházak szervezésének, jogkörének kérdésénél úgyszólván csak a szövetséges államoknál irányadóak, ahol az egyes államoknak biztosítanak közjogi védelmet abban az irányban, hogy az államszövetség, a birodalmi kormány rovásukra nem fog hatalmával visszaélni. Hogy az ily államok felsőházánál mennyire háttérbe szorulhatnak az osztályszempontok, azt bizonyítja, hogy pl. az ausztráliai birodalmi felsőház radikalizmus és demokratikus törekvések terén az alsóházat jóval megelőzi. (Ez természetesen szervezeti kérdésen múlik.) Az államok más részénél a felsőház szervezésében a plaszticizmus szempontjai voltak irányadóak, vagyis az utánzás törvénye érvényesült, az angol alkotmány volt a plasztikus mintakép, a két ház mintájára a gyarmatállamokban felsőházat szerveztek (noha annak reális szükségessége fent nem forgott). Hogy azonban a felsőházak jelentősége és létalapja nem ezen szempontokban rejlik, annak ép a harmadik csoportnál találjuk bizonyítékát, amelynél a felsőházak a törvényhozásban aktív szerepet is játszanak. Itt a felsőház nem nagyobb megfontolás garanciája, hanem a privilégiumok nagyobb érvényesülését jelenti szemben az alsóházzal, ahol demokratikusabb érdekek, törekvések mégis jobban, nagyobb mértékben érvényesülnek. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy azon államokban, ahol a felsőházak szerepe ezelőtt jelentéktelen volt, vagy tisztán technikai jelentőséggel bírt, amely mértékben jogokhoz jutottak a proletárok tömegei, ugyanolyan mértékben emelkedik a felsőház tekintélye, szélesedik jogköre, mert az eddig az alsóházban érvényesülő érdekek most a felsőházban látják biztosítékukat. Legklasszikusabb példa erre ma az egységes államok felsőházai között a szélesebb hatalmi kört gyakorló, még a pénzügyi törvényhozásban is lépten-nyomon érvényesülő francia szenátus, amelyet sokáig és gyakran életképtelen intézménynek tartottak, amely a francia képviselőházban érvényesült radikalizmussal való összezapásából merített erőt és hatalmat. De az angol lordok háza is szolgálhat illusztrációul. A liberális-radikális irány elleni harca soha nem élvezett hatalomhoz, tekintélyhez juttatta és pedig ez a harc különösen azóta sikeres, smióta a liberális pártban a radikális irány kerekedett felül.

Jogtörténetileg a felsőház határozottan mint külön érdekek közjogi hatalmának szerve alakul ki, amelynek folytán kevés hatalmas kiváltságos a maga érdekének védelmére az alsóházzal egyenlő jogkörrel bír, holott az alsóházban szélesebb néprétegek érdekei (és hozzá még igen különböző érdekek, egymással harcban) nyernek együtt befolyást. A demokratikus áramlat érvényesülésével azonban a felső-

ház hatalma is megnövekszik, a vagyon primipuluszai a felsőházban bárósítás (Anglia) vagy ahol nemcsak a nemesi cím a felsőházi tagság alapja, kinevezés folytán a felsőházba jutnak, de ha nem is, a felsőház konzervativizmusa a kiváltságok biztosítója lesz. Tény az, hogy a felsőházak ma általában erősebbek, mint valaha (eltekintve azon államoktól, amint Magyarország és Poroszország, stb. ahol az alsóházak eléggé konzervatívek és a felsőházra az uralkodó érdekeknek még szükségük nincs), és hogy a felsőházak létezése szükséges, helyesebben kényszerű, mert fentartásukra a benne, általa érvényesülő érdekeltségek elég hatalmasok, ezek azonban az alsóháztól elpártolt érdekeltségek.

Ahol a felsőházak nem a történeti fejlődés alapján állanak, hanem „mesterséges” alkotmányok szülöttei, ott az alkotmány megcsinálásával modernebb formában, célszerűbben érvényesültek a társadalomban hatalmas külön érdekek. Temperley konstatálja, hogy a választott szenátusok a leghatalmasabbak, a legbefolyásosabbak, de épen ha a választás más alapokon történik, mint az alsóházban.

Tisztán kinevezésen alapuló felsőházak rendszeren az utánzás törvényén alapuló felsőházaknál vannak, ily felsőházaknak nagyobb jelentőségük nincs is, amennyiben azonban a kinevezések életfogytiglanra történnek, a felsőház tagjainak száma korlátolt, hirtelenebb irányváltoztatásokkal szemben ezen szenátusok is bizonyos mértékig ellenállást fognak kifejteni. Amily mértékben érzik azután a vagyonosok a felsőház szükségét, oly mértékben fognak ellenszegülni annak, hogy a felsőház ellenállása újabb kinevezések által töressék meg. Így ennek a *swamping*-nak bizonyos korlátokat fognak szabni (taglétszám meghatározása), míg ott, ahol a demokratikus irány érvényesül, ott az élethossziglani kinevezés elvével szakítanak (New Zeeland), vagy a *swamping* lehetséges marad. Az egyes ausztráliai és kanadai államokban pl. a *swamping*, amely ezelőtt gyakorlatban volt vagy lehetetlenné van téve, vagy kiment a gyakorlatból, alkotmányellenes gyakorlat lenne.

Különösen részletesen foglalkozik mindkét munka azon módokkal, ahogyan a két ház akaratának összeütközése esetére az egyes államok a törvényhozás fennakadásán segítenek. A *swamping*-ről épen most volt szó, ez ott ahol a tagság születési arisztokrácián alapulván, öröklődik, új nemesítésekkel idők folyamán lehetetlenné válik, amikor a képviselőházban oly radikális irány érvényesül, amely a felsőház nagy többségének érdekeibe ütközik, — technikai nehézségek folytán. Ily intézkedés a felsőház nyílt letörése, jogkörének kijátszása, amely csak akkor és ott lehetséges, ahol a felsőházban privilégiumainak biztosítékát látó érdekeltség nem elég hatalmas, nem elég kiterjedt. A *swamping* inkább csak mint fenyegetés hatályos, addig amíg nem üres fenyegetés, mihelyt a felsőháznak jelentősége van, a felsőház szükségét hatalmasabb érdekek érzik, hatálytalan.

A második mód az együttes ülésezés, amely miután csak az oly államokban van meg, ahol a felsőház tagjainak száma az alsóházénál jóval kisebb, az alsóház nagyobb kompakt többségének biztosítja az érvényesülést. Egyes államokban csak bizonyos kérdésekre van szo-

rítva az együttes ülésezés, másutt viszont meg kell előznie vagy a képviselőház vagy mindkét ház felosztatásának. Egy államban (Queensland) a referendum segítene át a nehézségen. Odáig, amíg az angol törvény (pénzügyi törvényhozásban teljesen felesleges a felsőház közreműködése, mindenestre irreleváns, egyéb kérdésekben pedig ha a lordok háza harmadszor is elvetné az alsóház javaslatát és az első benyújtástól két év már eltelt, a koronához a javaslat mégis felterjesztetik), egyetlen törvényhozás sem megy. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a lordok háza mai összetételében senkinek sem kell, azoknak sem, akik jogkörének kiterjesztése mellett vannak, de maguknak a lordoknak sem, hiszen a lordok háza majdnem pusztán születési arisztokrácián alapszik és még csak a vagyoncenzus sem korlátozza, mint nálunk, s ha egyes tényeivel ki is vívja az unionista párt megelégedését, viszont más kérdésekben, ott ahol a népszerűtlenség veszélye közvetlenebbül fenyegeti, nem mer ellenállani, úgy hogy gyakran hiába számítanak rá azok, akik épen az ő vétójában bízva, szavaznak meg valamit (ami a francia szenátusnál sohasem történik meg, ez csak az arisztokrata felsőházak gyengesége).

Érdekes és tételünket igazolja, hogy igen sok állam törvényei külön rendelkezéseket tartalmaznak annak megakadályozására, hogy a felsőházak jogkörét az alsóház taktikával kijátssza, ami pedig évszázados angol gyakorlaton alapul (*tacking*, a költségvetési törvénybe csempészése egyes javaslatoknak, amiket a felsőház elvetne). Rendelkezések tiltják ezt és a pénzügyi javaslatokat egyenként külön javaslatokba kell foglalni. A felsőházak jogköre az alsóházakkal szemben ismét angol minta szerint rendesen a pénzügyi törvényhozás terén van, ahol legalább a kezdeményezés joga az alsóháznál van, de rendesen nincs is megengedve a felsőháznak módosítások eszközlése vagy csak javasolnia lehet módosításokat (utóbbi azonban nem oly általános szabály). Az elvetés joga azonban úgyszólván minden felsőházat megillet, úgy hogy nem lehet határozottan megállapítani, hogy a módosítási tilalom a felsőházzal megóvni kívánt érdekeket vagy az alsóház befolyását szolgálja-e inkább. *(Selymes Károly.)*

A drágulás kérdése (Rubinek Gyula, Budapest, 1911. Patria 76. l.)

Kicsike füzet, de megérdemli, hogy foglalkozunk vele, mert típusa az agrárius-osztálytudománybeli alkotásoknak. Ki akarja mutatni, hogy a drágulás múlandó jellegű, okai elkerülhetetlenek: az egész ország javára válik, mert ha a földművelés virágzik, az egész ország vagyonosodik; a drágulás ódiomát a kereskedő- és munkásosztályra igyekszik hárítani. Ahol azonban kifogy az érvekből, ott a történelmi osztályok nemzetfentartó érdekét tolja előtérbe.

R. is az aranytermelés nagyobbodásában látja a drágulás egyik fő okát. Ez persze tarthatatlan álláspont. Először is a mai áruforgalomnak csak igen kis része bonyolítottatik le effektív arany közvetítésével; a forgalom nagy része bankjegyek, clearing, váltók, szóval pénzhelyettesítő eszközök által bonyolódik le. Ha szaporodik a forgalomban levő arany, az igazi pénz mennyisége, ezáltal nem az árak

emelkednek, hanem a megszorított arany megfelelő értékű pénzhelyettesítőt szorít ki a forgalomból. De nem helyes ez a magyarázat még akkor sem, ha egy irreális föltételezést csinálunk; ha ugyanis föltesszük, hogy az egész forgalom csak arany közvetítése által történik. A forgalomban levő arany mennyiség szaporodása ez esetben is csak akkor okozhatna áremelkedést, ha a forgalomban levő árúk mennyisége nem szaporodik. A világtermelési statisztika azonban azt mutatja, hogy a legfontosabb árúk termelése (búza, szén, vas, petroleum, cukor stb.) az utolsó évtizedben sokkal nagyobb arányban emelkedett, mint az aranytermelés. A drágulást tehát az aranytermelés nagyobbodásának nem lehet tulajdonítani. Az aranytermelésben beállott változások hatásáról különben teljesen beható analízist próbáltam adni a *Közgazdasági Társaság* drágasági ankétjére írt dolgozatomban, amely most van sajtó alatt.

A vámok áremelő hatását Rubinek elismeri, de avval érvel mellette, hogy általa Magyarország nyer, Ausztria rovására. Magyarország, ez persze a magyar földbirtokosok!

A drágulás harmadik oka a munkabérek nagyfokú emelkedése. R. magánúton beszerzett adatokat közöl a Vulkán-vasgyár, a fővárosi és vidéki malmok, Pátia-nyomda, a budapesti építőipar és a bánya- és kohómunkások 1900-as és 1910-es béréről. Az emelkedés 26,4, 30, 43, 50% sőt az építőipar némely munkáskategóriáinál 166%. Ezen adatok, valamint a mezőgazdasági bérek alapján Rubinek további vizsgálat nélkül azt állítja, hogy a bérek sokkal nagyobb mértékben emelkedtek, mint az élelmiszerárak; nem ingatja meg ebben az sem, hogy a férfi bányamunkások keresete — mint ő maga kimutatja — ma kisebb, mint 10 év előtt volt. Rubinek azonban elfelejti szembeállítani a budapesti detail-élelmiszerárak és a lakbér emelkedését az utolsó 10—11 évben; ha ezt megteszi, látnia kell, hogy a munkásság ma realiter rosszabbul keres, mint 10 év előtt. De Rubinek ezt a nagyon közelálló számítást nem csinálja meg.

Megcsinálja azonban — a német munkásságra nézve. Itt azonban egy nagyon ügyes fogással él; ugyanis nem az 1900 és 1911. évi ár- és keresetviszonyokat hasonlítja össze, hanem az 1871 évet veszi alapul és 1909-ig számít. Ha a számításának csak az 1900 utáni részét vesszük, egészen más képet nyerünk.

Az 1871-re, mint kiindulási alapra vonatkoztatott index-számok a következő képet mutatják:

	Munka- bérek	Szalonna	II. o. marhah.	II. o. borjúh.	Sertés- hús	Burgonya	Barna- kenyér
1900	157	101	111	121	90	69	83
1905	169	125	116	134	123	87	80
1909	179	129	126	156	126	96	111
Emelkedés százalék pontokban	22	28	25	35	36	27	28

Látjuk tehát, hogy R. saját adatai szerint is 1900 és 1909 közt az élelmiszerárak emelkedése jóval nagyobb volt, mint a munkabérek emelkedése; ő az ellenkező eredményt csak azért éri el, hogy 1871-ig megy vissza számításában; az olvasó ítéletére bízom, lehet-e ezt az eljárást jóhiszeműnek mondani.

A közvetítők is persze okai a drágaságnak, valamint a városi fogyasztási adók stb.

Munkája további részében R. bizonyítja, hogy a húsarak Budapesten alacsonyabbak, mint Európa többi nagyvárosában; továbbá, hogy az állatállomány nagy része a kisbirtokosok kezében lévén, ezek látják a magasabb árak hasznát. Sem élőállat, sem húsbehozatal által ezt a hasznot kisebbiteni nem szabad.

Az Omge vezérémbere nyíltan a politikai hatalmi eszközök alkalmazását hirdeti. „A gazdatársadalom pedig szervezkedik, ne engedje magát a politikai élet küzdőteréről az eke szarva mellé szoríttatni, hanem időközönként ragadja meg az ösztökét is s vaskezeivel üssön azok közé, akik az országban szerte-széjjel maszlagot hirdetnek, ellene izgatnak, széthúzást vetnek, hogy politikai hatalmat arassanak. A politikai hatalom kezelése és irányítása elsősorban minket illet, akik a néphöz és hazához ragaszkodunk, akik nemzeti alapon állunk s jogunktól nemzetköziséggel naturált illetéktelen elemek által magunkat megfosztani, félreszoríttatni nem engedjük.”

Íme, a hazatulajdonosok öntudata.

Rubinek írásából még két nem szorosan a tárgyhoz tartozó megjegyzés említésre méltó.

Véleménye szerint 1895 óta a nagybirtok kezén levő szántó föld 30%-a került kiscgazdák kezébe; hogy igaz-e ez az állítása, az új mezőgazdasági felvétel fogja eldönteni.

Érdekes továbbá az a nézete, hogy a földárak ugyanezen idő óta 100%-kal emelkedtek.

Az agráriusoknak igazán kevés okuk lehet panaszkodni. *Vj.*

A halhatatlan reakció (Georg Brandes: För ögnu. To tragiske skaebner.)

Egy tanulságos, de végtelenül elszomorító könyvet adott ki a nemrégiben a skandináv népek öregedő nagy nevelője. Szomorú a könyv alaphangja, szomorúak a konzekvenciái. Brandes, aki három északi nép két nemzedékét megtanította nézni és előre látni, öregségére kénytelen rezignáltán megállapítani, hogy többszázados kulturális előrehaladottságunk a legkevésbé sem tudta megváltoztatni a hatalmon levő egyházak képviselőinek természetét. Barbárságban, kegyetlenségben es fanatizmusban a polinéz szigetek legvadabb népeinek papjai sem vehetik fel a versenyt civilizált európai kollégáikkal. Ebből a szempontból tekintve az európai civilizációt, ott tartunk ma, ahol négyszáz évvel ezelőtt.

Régen és most című könyvében két nemes élet tragikus sorsát tarja elénk Brandes. Michel Servet és Francisco Ferrer, mindketten a felvilágosodás és gondolatszabadság mártírjai, de azonkívül, hogy egyforma önzetlenséggel és odaadással szolgálta egyik a hitét, másik az ideálját, nagyon kevés hasonlatosság van köztük. Ellenben ugyanaz a vallási fanatizmus gyilkolta meg Ferrert, amelyik Servet-t máglyán égettette meg a genfi piacon 1553-ban. A hatalmon levő egyházak garasa tökéletesen azonos. Törvénytelen elfogatás, hamis vád, felbérelt tanúk, a védelem eszközeinek megbénítása, ítélezés. Az indítóok is azonos: a korlátlan hatalmi vágy. A 19. századbeli spanyol szer-

zetesek bombákat gyártanak kolostoraikban és provokatóri képségeikben mintául szolgálhatnak az orosz rendőrségnek is. Azonban Kálvin, a nagy reformátor — írja Brandes — még borzalmasabb a maga gyűlöletében, képmutatóságában, határtalan deszpotizmusában, mint a modern spanyol inkvizítorok. Összehasonlították már Robespierrel Kálvint, a francia forradalom terrorizmusát egybevetették a Kálvin rémuralmával, noha a kettő között nagy különbség van a nagy reformátor hátrányára. A francia forradalomban megölték a kényelmetlen, veszélyesnek tartott embereket, de nem kínozták meg őket. A Kálvin örömtelen uralmában viszont erős szerepe volt a tortúrának, mindennapos volt a korbácsolás, szégyenpad, keréketörés, végül a máglya. Kálvinnak nem volt érzéke az élet örömei iránt, a kitagadott megbékíthetetlen haragjával üldözte az örvendezőket. Fialat nőket a törvényszék elé hurcoltat, mert virágot tűztek a hajukba. A Kálvin vallási fanatizmusát felesleges különben ismertetni. Egyes pszichológusok régen kutatják már a vallásnak meg az erotikának egymáshoz való viszonyát. Kétségtelen, hogy e vizsgálatok nagyon érdekes eredményre fognak vezetni. Azonban egészen bizonyos, hogyha hozzáértő emberek a vallásnak meg a kegyetlenségnek viszonyosságát tennék tanulmányok tárgyául, az eredmény még meglepőbb volna, mert az emberi természetnek legféltettebb és legborzalmasabb titkait hozná napvilágra. Michel Servet Spanyolországban született és a franciaországi Vienneben folytatott orvosi gyakorlatot. Gyermekesen naiv, vallásos lelkületű ember létére se tudván megbarátkozni a szentháromság fogalmával, könyvet írt (*De trinitotis erroribus*) a szentháromság tanának tévedéseiről, bebizonyította, hogy ez a tan nincsen meg a bibliában, tehát igaz se lehet. A reformáció századában, mikor a középkori boszorkányperek és az eretnekek irtása jobban napirenden volt, mint valaha, az ilyen munka szerzője el lehetett rá készülve, hogy akasztófán vagy máglyán fog megbűnhődni vakmerőségéért. Servetnek máglya jutott. De nem a katolikus egyház juttatta máglyára, hanem Kálvin, a reformáció nagy alakja. Ugyanis a viennei érsek, aki Parisban buzgó hallgatója volt a Servet anatómiai és asztronómiai előadásainak, saját egyházmegyéje székhelyén menedéket adott Servetnek, aki ott álnéven mint orvos húzódott meg. Vienneből Servet állandóan levelezett a nagy reformátorral, akinek *Institutio Christiana* című főművét bíráló széljegyzetekkel ellátva küldte vissza. Kálvin büszkeségét halálosan sértette a Servet kritikája és egyik barátjának meg is írja: „hogy ha Servet egyszer Genfbe kerül, gondom lesz rá, hogy élve ne hagyja el ezt a várost.” Csak hét év múlva jutott Servet a Kálvin hatalmába, de Kálvin várt és nem felejtett. A semmi rosszat sem sejtő Servet elküldi Kálvinnak *Restitutio Christianismi* című munkáját átnézés és előleges kritika végett. És most Kálvin hozzá lát bosszúja kiviteléhez. Ezt írhatja egy lyoni embernek: Ti egy eretneket túrtök magatok között, aki megérdemli, hogy ott égessétek meg, ahol megtaláljátok. Az illető portugáliai spanyol, igazi neve Michel Servet, de most Villeneuve név alatt mint orvos él köztetek. Könyve Balthasar Arnolletnél készül. Bizonyítékul mellékeli a könyv címlapját, első négy oldalát és tartalomjegyzékét.

Megkezdődik az inkvizíció munkája. Csakhogy Servet idejében megsemmisíti kéziratait, értesíti a nyomdászt is, úgy hogy semmi bizonyítékot se találhatnak az inkvizítorok. Erre Kálvin elküldi Servet egy levelét, továbbá saját könyvének néhány lapját, melyeken a Servet kritizáló margójegyzetei olvashatók. Servet-t mint eretneket börtönbe vetik. Kálvin később tagadja, hogy ő volt a feljelentő. Az inkvizítorok mégse hajlandók az eretnek, idegen Kálvin parancsait végrehajtani és menekülni hagyják Servet-t, aki Itáliába indulóban kénytelen átmenni Genfen. Itt megismerik és elfogják. Kálvin börtönbe veti, ahol Servet-t a férgek majdnem elpusztítják, ruhája is elrothad a piszokban meg a nedvességben. Maga nem védelmezheti magát, ügyvédet nem fogadhat. A legképtelenebb bűnökkel vádolják. Gonoszságát nemi erkölcstelenségéből származtatják. (Servet egy gyermekkorában kiállott operáció következtében nem is élhetett nemi életet.) Kálvin maga olvassa fel a fogoly előtt a halálos ítéletet és Servet-t megégetik.

A Ferrer esete nagyon is ismeretes. Lázítással, összeesküvéssel vádolják. A házkutatás eredménytelen. Gépirásos kiáltványt csempésznek a lakásába, hamis okiratokat gyártanak, lefoglalják a Ferrer fiának lázító tartalmú levelét. (A gyermek négy éves.) Megfizetett tanúk és jól preparált közvélemény. Megszólalnak Ferrer érdekében az angol folyóiratok — a spanyol kormány iparkodik feleslegessé tenni minden tiltakozást és rövid úton kivégezti Ferrert.

Egyben mégis túltettek a spanyol jezsuiták Kálvinon. Megfizették az egész világ konzervatív sajtóját és a legnagyobb alávalóságokkal vádolva a kivégzett Ferrert, igazolni akarták eljárásukat.

Brandes bebizonyítja, hogy szépen rendezett társadalmunkban a barbárságnak, kegyetlenségnek és fanatizmusnak legerősebb vára a katolicizmus és hogy ezt az erős várat a nemzetközi politika szívesen erősíti még jobban.

Antal Sándor

A magyar mezőgazdaság bajai (Deininge Imre: A magyar mezőgazdaság bajai és javaslatok ezeknek orvoslására. Budapest, 1911. Franklin-Társulat nyomdája 44. l.)

Ez a kis füzet konzervatív agrárpolitikus tollából eredt, ki egy szóval sem említi a magyar agrárpolitika két óriási jelentőségű kérdését, a földbirtokelosztást és a vámpolitikát. Ha azonban a szerző tartózkodik is ezen két kérdés bolygatásától, el kell ismernünk, hogy feltétlenül jóhiszemű, kitűnő szakember, ki éles szemmel mutat rá mezőgazdaságunk számos nagyjelentőségű, súlyos bajára. Megállapítja mindenekelőtt, hogy Magyarországon a mezőgazdasági termelés nagy- és kisbirtokon egyaránt rendkívül elmaradt. Földjeinken uralkodó a rablógazdálkodás, mely előbb-utóbb a talaj kimerüléséhez fog vezetni. A szántóföld 77%-a gabonafélékkel és tengerivel van bevetve, szóval a legzsarolóbb terményekkel. Ezzel szemben állatállományunk igen csekély, úgy hogy a nagymérvű zsarolást állati trágya nem pótolja. Ennek következménye, hogy búzatermésünk Dánia, Belgium és Hollandia búzatermésének mintegy felét teszi csak és hogy terméseredmények tekin-

tetében Európában egyedül Oroszország, Románia és Spanyolország áll mögöttünk.

Mezőgazdasági haladásunk akadályait Deininger, több mellékkörülménytől eltekintve, főleg abban látja, hogy mezőgazdáink egyszerűen nem értenek a mezőgazdálkodáshoz. Teljes joggal állítja, hogy Magyarországon még ma is uralkodik az a vélelem, hogy minden magyar ember született gazda és hogy míg minden más pályára alapos képe­ sítést kell szerezni, addig a gazdálkodást tanulni nem szükséges, ehhez a képe­ sítést a gyakorlat adja meg. „A nagybirtokos, a hitbizományt élvező — mondja Deininger — igen ritkán tartja szükségesnek magát mezőgazdasági téren alaposan kiképezni, a nagybirtokokat élvező egyházfők természetesen más irányban képezvén magukat, erre rá nem érnek.” Ugyanez áll a kisgazdákra, akik sem a trágyakezeléshez, sem talajműveléshez nem értenek és akiknek gazdálkodásában minden teljesen ötletszerűen történik. Legjobban jellemzi mezőgazdaságunk elmaradottságát az a körülmény, hogy évente igen nagy mennyiségben exportálunk szénát, szalmát és különböző takarmányokat. Ez tipikus jele a rablógazdálkodásnak. Ha ezeket a takarmányokat Magyarországon fogyasztatnák el az állatokkal, akkor nemcsak az állattenyésztés nagyobb haszna folyna zsebeinkbe, hanem sokkal több trágyával is javíthatnánk kizsárolt földjeinket.

Mezőgazdaságunk fejlesztése érdekében Deininger elsősorban a kisgazdák alapos mezőgazdasági oktatását követeli. Szükségesnek tartja, hogy az elemi oktatás a mezőgazdasági szakoktatással hozassék kapcsolatba, s a kisgazda gyermeke már zsenge ifjúkorában elsajátítsa a mezőgazdasági ismereteket, megtanulja a modern földművelést, megtanuljon venni és eladni s megismerje a gazdasági élet ama elemi tényezőit, amelyek ma még előtte teljesen ismeretlenek. A kisbirtokosok nevelése mellett a kötött birtokok üzemének állami ellenőrzését követeli Deininger. Bár nem tudatosan, de mégis a legradikálisabb álláspontra helyezkedik akkor, midőn azt fejtegeti, hogy a földbirtok szempontjából csődöt mondott a birtokjog római jogi elve, mely a földtulajdonosnak korlátlan használati, sőt pusztítási jogot enged földbirtokán. Nem szabad megengedni, hogy a föld tulajdonosa a nemzetet tápláló földet tönkre tegye; s minthogy az egyházi, szerzetesrendi, hitbizományi, községi és közbirtokossági birtokokon teljesen zsaroló gazdálkodást folytatnak, ezeket a birtokokat állami ellenőrzés alá kell helyezni s törvényben kell kimondani, hogy ezek a birtokok csakis jóváhagyott üzemterv alapján kezelhetők. Az egyházi birtokokra vonatkozólag még többet is követel. Nem helyezkedik ugyan a szekularizáció álláspontjára, de követeli, hogy az egyházi birtokokon legalább 10—15 ezer kisbérletet létesítsenek földművesek részére, kik ilyen módon megmen­ thetők az uzsoraparcellázás veszedelmétől. A kisbérletek mellett közép­ bérleteket is kellene létesíteni az egyházi birtokokon alkalmazott gazdatisztek számára. Deininger nézete szerint a haszonbérletek magyarországi rendszere is számos reformra szorul. Emellett azonban különösen fontosnak találja, hogy a dry farming művelési rendszer elterjedjen és hogy földjeink termelőképességét mesterséges öntözéssel is fokozzuk.

Deininger kis füzete alapos szakértelemre valló okos meg-

jegyzésekkel van tele és nagyon kívánatos volna, hogy a magyar agrárius mozgalomban minél több ilyen jóhiszemű férfiú legyen, ki nemcsak a nagybirtokosok profitjának emelésére vágyik, hanem komolyan is akarja fejleszteni a magyar mezőgazdaságot. *Bosnyák Béla.*

Egy új osztály lélektanához (Die Intellektuellen. Roman von Grete Meisel-Hess. Berlin, 1911. Oesterheld & Comp's Verlag.)

E szemle múlt év decemberi számában ismertetett tanulmányában (*Die Sexuelle Krise*) Grete Meisel-Hess a szexuális élet bajainak skáláját játszotta el. Most megjelent regényében *Die Intellektuellen* ebből a hangnemből komponált egy melódiát: azokat a hangokat válogatta ki, amelyek az intellektuális élettel csendülnek össze. Ez a melódia a jövő zenéjének jellegzetességét viseli magán.

Szerző azt akarja bizonyítani, hogy az intellektuelek még evolúcióban vannak, hogy még nem forrott ki, nem kristályosodott ki ez a csoportja az embereknek, mert az erősen kifejlett intellektussal még nem tart lépést a gyöngye akarat: a kettő nincsen harmóniában és így nem, alkothat igazán nagyot. Ha ezt a gyöngye, iskolázatlan akaratot egy nagy akarat-nekilendüléssel túlfeszítjük, ha nagy problémák elé állítjuk, több terhet rakunk reá, mint amennyit megbír: hordozója az ember, akkor súlya alatt megrokkban, lelkileg nyomorékká lesz. Ha pedig a gyöngye akarat egyáltalában nem képes és nem is próbál lépést tartani az intellektussal, akkor ebből a kombinációból lesznek az intellektuel-torzszülöttek, azok a félemberek, akiket csak megzavar az intellektualitásuk, kikötkenti őket a polgári életből és a polgári pályákból, de nem képesíti őket semmiféle erős komoly munkára. Ennek az akaratgyöngyeségnek okát pedig Meisel-Hess az egyén vagy elődei szexuális életének zavaraiiban látja és ezzel az okkal magyarázza azt, hogy a mai intellektuelek többnyire ideges, beteg, abnormis, nem ritkán perverz emberek; emberek, akiknél valami hiány vagy valami túltengés van, szép, nyugodt, teljes harmónia helyett.

Pedig ennek nem szabad így maradnia, mondja szerző, mert igenis az intellektuelek vannak hivatva az emberiséget vezetni, most a szociális haladás idejében jobban mint valaha. De csakis a teljesen egészséges impulzusokra fölépített, úgy nemi, mint lelki életüket harmonikusan élő emberek intellektusa végezheti ezt a munkát, olyan embereké, akik önmagukban is bizonyítékai az egészséges fejlődésnek.

A többé-kevésbé satnya, beteges, küzdő, elbukó, majd újra felemelkedő intellektuelek között, akiket maga így jellemez: *diese Ringenden, die an ihrer Übergangsmision leiden*, szerző elibénk állítja a „tökéletes” intellektuel Manfred Wallentin személyében. Manfred a holnap embere, testben és lélekben egészséges és harmonikus; nagy képességekkel, nagy energiákkal. Életmunkáját a legnagyobb zsenialitással és a legmesszebb ágazó munkamegosztással szervezi. Ez a munka abból áll, hogy összegyűjtsek az anyagot, amelynek alapján megállapíthatók azok a feltételek, amelyek között az emberiség legnemesebb irányban való fejlesztése biztosítható. *Mehr schöne Menschen, das ist eine Forderung, an deren Nichterfüllen die Welt krankt.*

Manfrédet kivéve a regény többi szereplői mind többé-kevésbé zúzódtott, törött, hibás, testi vagy lelki fogyatkozással bíró és küzdő emberek, tehát Meisel-Hess szerint „mai” intellektuelek. Van közöttük egy orvos-professzor, aki a következőket mondja az intellektuelekről: „Az ember sorsa: a teste. Nos azonban a mi intellektuális kultúránk még nem eléggé testi, még nem szomatikus, mint ahogyan mi orvosok mondanánk; a szervezetünk még nem intellektuális. Ha majd az intellektuális akarat annyira gyakorlott lesz, hogy az embert ugyanolyan automatikus reagálásra bírja, mint az egészséges ösztön, akkor majd a komplikált ember is tökéletes, egész és tisztánlátó lesz.

Mert mit jelent ez a mondas: *Es irrt der Mensch so lang er strebt?* Azt jelenti, hogy az igyekvő akarat, az, amelyik még tudatosan dolgozik, amelyik még nem vált ösztönné, a legnagyobb veszedelmünk. Emberfölöttit tudunk vele elérni, de többnyire károsat.”

„Tehát iparkodni, alkotni, hatni, nőni, anélkül, hogy akarjuk?” kérdi az egyik hallgató.

„Ez az! Aki erre képes lesz, az lesz majd az egész ember — a holnapi. Mi, maiak, azonban még a saját üstökünknel fogva vonszoljuk magunkat az ideálok felé, amelyeket önmagunkról alkotunk magunknak.” Grete Meisel-Hess tehát ilyen konklúzióhoz jut: igen, van egy csoport ember, a polgári társadalom keretein belül, külön vágyakkal, külön aspirációkkal, külön kitűzött célokkal: az intellektuelek. Ez a csoport ember ma még a sötétben, tapogatózva, tévelyegve botorkál; de akar, de küzd és ha botorkál is: előre botorkál. Nem szükséges más, mint 2—3 generáció fejlődése, jobban mondva intellektuel vezetés alatt való fejlesztése, hogy megvalósulhasson Manfred álma: *der schönere Mensch* és vele, mint kulminációja, a harmonikus, az egészséges, a tökéletes intellektuel, amilyenek professzor Diamant képzelet. Amint látjuk tehát a *Die Intellektuellen* tulajdonképpen eugenetikai regény. Sok frissességgel, sok bátorsággal van megírva, mint ahogy nem is várhattuk máskép a *Sexuelle Krise* szerzőjétől. De Grete Meisel-Hess túlságosan „különálló”, túlságosan „izolált” embereknek tünteti fel az intellektueljeit és mégsem ad róluk, mint ilyenekről, tiszta képet. Az intellektuelek tulajdonképpen koruk egyéni és szociális problémái iránt intenzív módon érdeklődő emberek: a nagy kultúr-színjáték néző-közönsége. A darabot nem ők írták, nem ők játsszák. Szemlélői, élvezői és bírálói ők a színjátéknak és mint ilyenek szükségese és becsesek. Az ő standardjuk adja meg a mértéket, az ő igényeik kielégítése feltétele a sikernek. Szerzők és színészek munkájuk, művészetük legjavával léphetnek csak egy nagyigényű közönség elé.

Az intellektuelek képezik az összekötő láncszemet az emberiséget előre vivő produktív szellemek és a nagy tömegek között. Az ő rétegükön áthatolnak a dolgok a mélyebb, a terjedelmesebb rétegekbe, hogy azokat megtermékenyítsék.

Minden kultúrknak meg voltak a maga intellektueljei; a leg-primitívebb színjátéknak is már meg volt a maga néző-közönsége. Ez a közönség a színjátékkal együtt fejlődött, differenciálódott az évszázadokon és évezredekken keresztül. És így fejlődött és differen-

ciálódott az a mind finomabb és finomabb rezgésekre képes idegrendszer, amely egyik feltétele az intellektuálnak.

Hogy éppen ezeknek, a szellemi gyökereiket messze kultúr-múltba bocsátó embereknek a szervezete degeneratív jeleket is mutat, hogy éppen ezek az emberek a legérzékenyebb, leglabilisabb, legkönnyebben felboruló emberek, az nagyon természetes. Hogy ez miért van így, azt a francia az ő utolérhetetlen eleganciájával így fejezné ki: *Ils ont les défauts de leurs qualités*. És mi alig hisszük — bár az eugenikának mi is hívei vagyunk — hogy egy finommá fejlett idegrendszer valaha hatalmasan tudjon rezegni és ne reszketve, alig hisszük, hogy nagyfokú szellemi erőfeszítéssel nem fog mindig együtt jární nagyfokú tendencia a lelki túlérzékenységre, aminek azután már csak fokozatai: az idegesség, különcködés, perverzitás és az örület.

Egyes, Manfréd-szerű kivételek, akikben teljes harmóniában vannak meg az intellektuális, a pszichikai és fizikai tulajdonságok, akiknél teljes az egyensúly, mindig voltak és lesznek, de az ilyen embereket ma is csak úgy lehet jellemezni, mint Homeros idejében: „az istenek kegyeltjei ők”. Ezért azt hisszük, hogy az eugenika vívmánya inkább az ember-anyag általános megjavítása lesz, mint a kiváló emberek, az intellektuelek egészségesebbé fejlesztése. Mi azt hisszük, hogy örökérvényűek maradnak Beaudelaire szavai (aki különben tipikus példája a degenerált intellektuálnak): „*Ce qui fait que les penseurs sont malades: c'est le mal de penser ...*”

A „gondolkodó”, a poéta, a művész többé-kevésbé mindig abnormis lesz testileg avagy lelkileg. Missziójának nagyságát pedig talán még csak fokozza az a hallgatag beleegyezés, amellyel elfogadja ezt a kényszert.

Ami pedig professzor Diamant kifogásait illeti, arra az a válaszuk, hogy mi nem ösmerünk szebbet, nagyobbát, emberhez méltóbb és emberfeletti igyekezetet, mint éppen azt, hogy „üstökünknel fogva vonjuk önmagunkat az ideál felé, amelyet önmagunkról alkotunk magunknak”.

Mert ebben benfoglaltatik az, hogy képesek vagyunk nehezen elérhető ideáit alkotni — és képesek vagyunk magunkat kényszeríteni ehhez az ideálhoz.

Ez a „vonszoló” igyekezet pedig megszűnni sohasem fog, mert tökéletesebb fokozat elérése után újra nehezen elérhető ideált fogunk alkotni.

És éppen ez az, ami előre visz.

És éppen ez az, ami olyan nagyon szép.

T. S.

Az 1911. évi budapesti lakásszámlálás főbb eredményei
(Írta Dr. Pikler J. Gyula. Budapest, Benkő Gy., 1912. 113 l)

Alig került a magyar könyves-piacra mostanában érdekesebb könyv, mint a Pikler J. Gyula számokkal teli tanulmánya. Az író, ki egyszersmind a fővárosi statisztikai hivatalban az 1911 évi lakásszámlálás feldolgozását is irányítja, kimarkolt a számtengerből néhány lapra valót, összeállította azokat a statisztikus szigorú exaktságával,

logikájával és eredményül kibontakozik előttünk Budapest belső életének képe. A Pikler J. Gyula számai átvilágítanak a budapesti paloták falain és az olvasó elé terítik: hogyan lakik, kikkel, hány családdal, hány idegennel, hány kisegítő személyzettel lakik, milyen anyagi, családi és társadalmi nívón él vagy sínylődik Budapest lakossága. A számokból kibontakozó kép egyenesen megdöbbentő; alig sejtették még viszonyaink ismerői is, hogy a szegénység, sőt szűkölködés Budapesten ilyen mély és széles rétegekre terjedjen, mint azt a Pikler könyve cáfolhatatlan bizonyossággal mutatja. Például Budapesten „a lakásoknak 53,3%-a udvari és a népességnek 51,3%-a, vagyis 414.070 ember lakik ilyen szegény levegőjű és világosságú lakásban, amelyben még az udvar szorult levegője sem nagyon cserélődik, mert keresztuzat nem létesíthető benne”. Tehát Budapest népességének fele, minden második ember rossz levegőjű, nem szellőztethető, sokszor börtönszerű, sötét lakásokban sínylődik a 20. században, mikor állítólag a levegőhöz és a napfényhez minden embernek egyenlő joga van.

És ha még egy-egy család egyenkint lakhatnék egy-egy sötét, rossz levegőjű udvari szobában! De még ezt sem teheti meg, mert a budapesti munkásnép szegénysége oly roppant nagy és a kislakások is oly drágák, hogy az 5 és több tagú családok is kénytelenek idegenekkel: albérlőkkel és ágybérlőkkel összezsúfolva megosztani kis hajlékukat, hogy valahogyan itt élni tudjanak. Ezért van az, hogy „a főváros 169.034 összes lakott lakása közül 51.741, vagyis 30,6%, tehát majdnem minden harmadik lakás olyan, amelyben a család nem maga lakik, hanem idegenekkel osztja meg a rendelkezésre álló, amúgy is szűk helyet és elégtelen levegőt (az 51.000 albérlős lakás közül 30.000 egyszobás és 14.000 kétszobás, ezeknek túlnyomó része pedig udvari) és a 803.828 lakó közül nem kevesebb, mint 300.641, vagyis 37,4%, tehát több mint minden harmadik (10 közül 4) egyén olyan, aki időről-időre változó idegenekkel lakik együtt, akinek lakása már nem zárt otthon, hanem ebben a tekintetben már az utcához hasonlít” (81. l.).

E túlzásúlt és egészségpusztító lakásviszonyoknak tudható be az, hogy a fővárosban „halálozási számarányunk még mindig nagyobb (kivéve néhány olasz és orosz várost), mint a legtöbb európai nagyvárosé és hogy tudóvészhalálozásunk nagyobb, mint bármely európai nagyvárosé” (50. l.).

Mi az oka e rettenetes állapotnak? Kétségtelenül a telek- és lakásspekuláció, melyet szabad garázdálkodásra és emberpusztító zsákmányolásra enged az erélyes telek- és lakáspolitikai hiánya. Kitűnik ez a statisztikából: „A laksűrűség ugyanis minden kerületben a külterken sokkal nagyobb, mint a beltelken. A város közepéből kifelé haladva, nem kertvárosszerű alakulatot találunk, nem mindig bővebb és tisztább levegőjű lakásokat egy- vagy kétszalados kis házakban, hanem mind intenzívebb bércaszárnyás beépítést és e bércaszárnyákbaa (az ágyrajárás túlbujánzása folytán) a laksűrűségnek sokkal nagyobb fokát, mint a belső részekben. Teljes objektivitással azt mondhatjuk, hogy a városnak látszatra fényes belső részét a

nyomornak és a szennynek egy széles gyűrűzete veszi körül” (41. l.). Ez a szociológusnak, szociálpolitikusnak sok tanulságos megállapítással szolgáló könyv — melynek bő kivonatát maga a szerző adja mostani számunkban — eredménye az idevágó világirodalomban páratlanul részletes nagyszabású statisztikai feldolgozásnak, melyet főbb vonásaiban szigorúan logikus elméjű tudós, meleg érzésű író színes nyelvezettel ismertet. (— ez)

Az Ausztriától való gazdasági különválás nyomán várható alakulások (Írta: Dr. Rajnik Béla, ára 15 K. Kiadja: a Franklin Társulat, Budapest. 1909.)

Ezen a címen, a M. T. Akadémia által hirdetett pályázatra egy 300 oldalas kötetben arra vállalkozik a szerző, hogy részletesen kifejtsen mindazon változásokat, amelyek gazdasági életünkben az Ausztriától való gazdasági különválás nyomában járnának. Nemcsak a különválás vámpolitikai hatásaival foglalkozik, de kitér a jegybank, a hitelforgalom, az őrlési forgalom, a tőzsdereform kérdéseire is. Szerző az önálló vámterületnek és az Ausztriával való minden gazdasági közösség megszüntetésének híve, s ehhez képest ragyogó színekkel festi a nagy átalakulás nyomán várható változásokat és szellemes könnyedséggel siklik át mindazon hátrányokon, amelyeknek bekövetkezését maga kénytelen elismerni. Feltétlen érdeme szerzőnek a magyar vámterület más íróival szemben, hogy meglehetősen tisztában van a vámok elméletével, azok hatásával. Könyvének elején ezeket nagyon helyesen meg is állapítja, de későbbi fejtegetései során nagyon gyakran ellentmondásba keveredik az általa helyesen felállított tételekkel. További érdeme a többi írókkal szemben, hogy elismeri azt a nyilvánvaló tényt, hogy a vámterület közössége mellett nemcsak mi fogyasztjuk el Ausztria kivitelének túlnyomó részét, hanem, hogy ami mezőgazdasági terméneink is csaknem teljes mértékben elhelyezést nyernek a közös vámterületen.

Rajnik könyvének csupán első részében, az első 130 oldalon foglalkozik érdemileg a kérdéssel, amelyben a vámközösségnek, illetve az elválásnak hatását vizsgálja a búza szempontjából. Terjengős és fárasztó fejtegetések után arra a meglepő és teljesen új konklúzióra jut, hogy a búza ára a közös vámterületen a magas vámok dacára nemcsak, hogy nem emelkedett a világparitás fölé, de azt a rossz termésű évektől eltekintve, soha el nem érte. Így tehát a búzaárak szempontjából a különválás nem teremtene rosszabb helyzetet, de egyenesen jobbat, mert a búzáának nagyobb árat biztosítana, mint amelyet az jelenleg a közös vámterületen élvez.

A gabonavámok hatását vizsgálva, megállapítja, hogy annak már egy neutrális területen, amilyennek a közös vámterületet tartja (t. i. rendes években sem kivitelre, sem behozatalra nem szorul) érvényesülnie kell, de legalább is érvényesülnie lehet, ha az érdekeltség a vámvédelem által teremtett helyzetet kellően kihasználja. Az adatoknak és a komplikált számításoknak egész halmazával igyekszik igazolni, hogy dacára annak, hogy a közös vámterület neutrális terület, a búzavámok

a vámközösség tartama alatt nem érvényesültek, sőt a magyar búza az osztrák piacra a világparitást sem érte el. S mindez azért van, mert „Ausztria gondoskodott gazdasági túlsúly és hamis nemzetgazdasági tételeknek köztudatba való plántálása által arról, hogy a búza ára a vám erejéig ne emelkedhessek”. Ausztria nem teljesítette a közösségből folyó köteleességét, amely szerző szerint abban áll, hogy ne csak piacait nyissa meg gabonánk előtt, hanem annak tisztességes árakat is biztosítson.

E szűkre szabott tér nem engedi meg, hogy Rajnik érveléseivel és számításaival behatóan foglalkozunk. Találón kritizálja azokat Matlekovics Sándor a *Közgazdasági Szemle* múlt évi februári füzetében megjelent cikkében, melyben válaszol szerzőnek a vele folytatott polemikus fejtegetéseire. Hogy közepes és szűktermésű években a közös vámterület vámjai mennyire emelik a gabona árakat, azt szerző minden okoskodásával szemben bizonyítja, hogy a budapesti és odesszai árak között a múlt évben 12 korona különbség is volt mm.-ként, s hogy az idén, mint az előző években is, jelentékeny külföldi gabona jutott a közös vámterület piacaira. Minthogy pedig ezen gabona után a teljes vámot meg kellett fizetni, kétségtelen, hogy a vámoknak teljes mértékben érvényesülniök kellett. Ezek mind olyan tények, amelyeket semmiféle számítással megdönteni nem lehet. De különben is a vámterület kérdését nem dönti el kizárólag a búza ára. Kétségtelen előnyünk a vámközösségből, hogy az Ausztriába exportált búzát vámokkal megdrágítva adhatjuk el, másrészt a magas gabonavámok teljes érvényesülése a belső fogyasztás szempontjából egyáltalában nem öröndetes. Szerző rámutathatott volna erre a körülményre és ebből a szempontból is kovácsolhatott volna érveket a vámközösség ellen. Megjegyezzük azonban, hogy bármilyen helyes is ez a felfogás, ebből nem a vámterület szétválasztásának, hanem a magas agrárvédelem enyhítésének szükségessége következik.

Amilyen hosszadalmasán és részletesen foglalkozik a szerző a búza áralakulásával, épen olyan röviden és könnyedséggel bánik el egyéb fontos kérdésekkel. Általában egy kis mondatban elhárítja magától az összes nehéz kérdéseket. Fejtegetéseinek alapjául a mai közös vámtarifát veszi, ezáltal kivonja magát azon nehéz feladat alól, amelyet az önálló vámterület vámtarifájának megállapítása képezne. Egyáltalában nem foglalkozik az önálló vámterületen követendő vámpolitikának eddig épenséggel nem tisztázott kérdéseivel. Teljesen mellőzi azon hatásoknak vizsgálatát, amelyeket a különválás a mezőgazdasági termelés szempontjából előidézne. Egy pár sorban végez az állatkivitel kérdésével, amelyről ő maga is elismeri, hogy önálló vámterület esetén sok gondot okozna és elismeri azt is, hogy ezen irányú kivitelünk könnyen elveszíthetné az osztrák piacot. Hogy ez milyen hatással volna a magyar állattenyésztésre, melynek fejlesztése egyik legfontosabb feladat, ahhoz szerzőnek egy szava sincs.

Mindenesetre legnagyobb hiánya Rajnik könyvének, hogy csupán egy pár frázissal végez avval a fontos és a különválás szempontjából jóformán egyedül döntő kérdéssel, hogy minő hatással lesz az az iparfejlődésére? E kérdést tárgyalva megállapítja, hogy az

iparcikkek árában lényegesebb változás nem fog beállani, mert azoknál a vám a közösvámterületen is érvényesül.

„Nem az iparcikkek árának a változása a leglényegesebb, hanem a különválás nyomán várható fejlődése az iparnak”. Már pedig ez a hatás szerző szerint kétségtelenül be fog következni, miután „egy nemzetnek erejében, akaratában, kezdeményezéseinek sikerében okvetlenül bízni kell”. Ez körülbelül az összes érv, amelyet az ipar fejlődésének valószínűsítésére felhozni tud. Pedig ezzel szemben a közös vámterület hívei részéről nagyon sok aggodalom merült fel. Így rámutattak több oldalról arra, amit egyébként Rajnik is elismer, hogy különválás esetén malomiparunk tönkre fog menni, hogy mindazon iparágaink, amelyekben Ausztriába irányuló kivitelünk van, sokat fognak szenvedni. A különválás ellenzői rámutatnak a Balkán államoknak, Oroszországnak és más államoknak példájára, amelyekben a magas védelem dacára az ipar nem fejlődött, vagy legalább is nem egészségesen fejlődött. Szerző maga állítja, hogy a közös vámterületen az ipari vámok teljes mértékben érvényesülnek. Ez azonban természetesen a magyar iparnak is védelmet nyújt épen úgy, mint az agrár-vámok védelmezik az osztrák mezőgazdaságot is. Mindezekkel az ellenvetésekkel szerző egy mondatban végez, írván: „minden komoly alapot nélkülöző egyéb skrupulusok mellett tehát bizvást elhaladhatunk és megállapíthatjuk újra, hogy maga az iparfejlesztő hatásnak sarktétele vitatlanul gyökeredzik az egész közvéleményben”. Hasonló módon végez minden más fontosabb kérdéssel megállapítván, hogy különválás esetén minden a legnagyobb összhangban fog működni és gazdasági életünk „életerős lüktetése” minden akadályt el fog seperni és minden hátrányt el fog hárítani. A könyvet terjengős és nehézkes stílusa, gyakori ismétlései és az igen sűrűen alkalmazott zsumnaliszta közhelyek nehezen élvezhetővé teszik.

Az Akadémia megdicsérte.

Katona Sándor

Folyóiratszemele

Correspondenzblatt der Generalkommission 1912 január 20. és 27. száma ismerteti a nemzetközi szakszervezeti mozgalom állását 1910-ben. Ebben az évben a szakmailag szervezett munkások száma 10,089.430-ra rúgott. Ez a szám az egyes országokra a következőképen oszlott meg: Németország 2,688.144; Anglia 2,347.461; Egyesült Államok 1,710.433; Franciaország 977.350; Olaszország 783.358; Ausztria 451.230 ; Hollandia 143.850 ; Belgium 138.928; Dánia 123.864; Svédország 121.810; Svájc 93.797; Magyarország 86.778; Norvégia 47.453; Spanyolország 40.984; Finnország 24.928; Bulgária 18.753 ; Szerbia 7418; Horvátország 6805; Bosznia-Hercegovina 6269; Argentína 22.457; Ausztrália 239.293. A szervezetek pénzügyi viszonyairól csak 14 ország számol be, melyek összesen 5,314.402 taggal rendelkeznek. Itt a bevételek 1910-ben 148,635.057 márkára, a kiadások 140,010.680 márkára rúgtak. A szervezetek vagyona 187,991.935 márkát tett ki. Sztrájkolok és kizártak támogatására 27,862.400 márkát, egyéb segélyekre 69,694 márkát fordítottak.

Ugyanaz, február 3. német választások hatásával foglalkozik, melyet ezek a szakszervezeti mozgalom további fejlődésére gyakorolnak, továbbá ismerteti a szakszervezetek álláspontját a szociáldemokrata-párt követendő taktikáját illetőleg. A választások előtt befejezett dolog volt, hogy a kormány törvényjavaslatot fog benyújtani, mely a gyülekezési jogot korlátozta volna.

Erről azonban ma már — mint ahogy azt a reakciós lapok is elismerik — szó sem lehet. A liberálisok egy része kapható lenne ugyan ily törvény elfogadására, azonban a centrum és a lengyelfrakció egy része a gyülekezési szabadság mellett foglalna állást. A megnövekedett szociáldemokrata-párt ezekkel és a liberálisok balszárnyával egyetemben keresztezni tudja a reakciós terveket. A szociáldemokrata-párt nem alkothat kormányblokkot; eddigi ellenzéki taktikáját kell folytatnia.

Journal des Economistes (71. évf. febr.), kiértesített szerkesztőjét és a gazdasági óliberalizmus erős támaszát *G. de Molinari*t parentálja el meleg szavakban. Frederic Passy a latin nyelv állítólagos válságáról értekezik.

Kampf. 1912 február. *Otto Lang* a szociáldemokrata-pártoknak az absztinens mozgalom irányában elfoglalt álláspontját és ezzel kapcsolatosan ama változásokat ismerteti, melyeket e pártok az idők folyamán elvi álláspontjukon eszközöltek. Valahányszor oly eszméket propagáltak a munkások körében, melyeknek keresztülvitele már ma magasabb kultúrfokra emelte volna a munkásokat, mindig azzal jöttek: ez a munkások figyelmét elterelné a végcéltől. Az eszmék megvalósítása azt mutatta, hogy ezek előbbre viszik a szociáldemokráciát. Elég a különböző kultúregyesülésekre és a szövetségi mozgalomra utalni. Az absztinenciát később azért segítették előmozdítani, mert a józan munkásokat könnyebb a végcél számára megnyerni, nem pedig azért, mert alkohol nélkül kellemesebb az élet. Holott az absztinencia az osztályharc és fajhigiéne követelménye mellett még azért is szükséges, mert szaporítja azt a kevés élvezetet, melyet a mai társadalom nyújt.

Ugyanaz. *Basch Imre* Budapest főváros lakáspolitikájával foglalkozik, melyet a munkásmozgalom és az új városi bürokrácia művének tart. A városi építkezéseknek eddig is már meg volt az az eredménye, hogy a lakások árainak emelkedése megállt.

Die Konjunktur. (3. évf. 19.) *Calwer* vezető helyen „*Wirtschaftspolitik, nicht Sozialpolitik*” címen óva inti a németeket, hogy sokat szociálpolitizálnak. Szükségesebbnek tartaná elsősorban a gazdasági politika üzését. Mert mi a szociálpolitika abban az értelemben, amint évtizedek óta a közélet szőnyegén fekszik? Gyógyszer társadalmi betegségek ellen, intézkedések azoknak talpraállítására, támogatására, akik a gazdasági harcban elgyengültek. Gondoskodás történhetik az öregről, betegről, sérültről, de nem szabad megfelekedezni a még fiatal, egészséges és épről sem. Nagyobb az érdeklődés szociálpolitikai, mint gazdaságpolitikai kérdések iránt. A termelési feleslegnek töke és munka közti megoszlása iránt kevesebben érdeklődnek, mint a munkásbiztosítás kérdése iránt, bár amaz fontosabb. Ezen vagyonomoszlást tárgyalja a maga mind kirívóbbá váló ellentéteivel. Addig nem lesz lehetséges a gazdaságpolitika haszonnal való művelése, amíg a termelési hozadék tényleges megoszlásáról tiszta képet alkotni nem lehet. A tudományos gazdaságismeret előfeltételei — még Németországban is — merőben hiányoznak. Az érdekeltek hatalma a döntő és megnehezíti a gazdasági élet minden összefoglaló, tárgyilagos megírását és megítélését. Sokáig fog még tartani, amíg utat tör magának a tudományos gazdaságpolitika. Mindaddig a szociálpolitika fog uralkodni,

mindnagyobb áldozatokat követelve, anélkül, hogy akár a töke, akár a munka ki volna általa elégíthető. A kielégítetlenség érzése abban rejlik, hogy a szociálpolitika hiába törekszik ama feladatok megoldására, amelyeket csak az olyan gazdaságpolitika oldhat meg, amelynek célja a munkának a maga összességében rendszeresen emelkedő részt juttatni a termelési hozadékból.

Magyar Gazdák Szemléje januári számában *Bernát István* ír az általános választói jog hatásáról Franciaországban. Szerinte nehéz volna bebizonyítani, hogy az általános választói jog nagy alkotásokkal ajándékozta meg Franciaországot. *Bernát* az általános választójogra vezető vissza, hogy a francia állam kiadásai hihetetlen mértékben felszaporodtak s óriási deficitet mutatnak, hogy nagyon sokat fordítottak a hadsereg és a tengerészet fejlesztésére és hogy a központi hatalom mindinkább nő s mind mélyebben behatol a nemzeti életbe. — *Kovács József* Mezőkeresztes község rajzát közli. Megtudjuk belőle, hogy a vasúti állomás marharakodóval van ellátva, hogy a község eredeti neve Fancsal volt, s hogy a Kiskutasér partján a szerző ösztönzésére ültettek fűzfákat. Azonban egyetlen olyan adatot sem kapunk, mely világot vetne a falu gazdasági, kulturális s szociális helyzetére. A gazdasági, kulturális és szociális helyzet rajza pedig a falufelvételek célja.

Le Mouvement socialiste. 1912 január. *Arturo Labriola* a drágaság okait kutatja. A nemesérc-termelés emelkedése nem lehet a drágaság oka, mert akkor a kamatlábnak is csökkennie kellene a pénz olcsóbbodása folytán, holott ép az ellenkezőt látjuk. A vámkokat is indokolatlanul támadják a drágaságért; hisz azt látjuk, hogy a szabad kereskedő államokban is nagy a drágaság és a védővamosokban egyformán drágulnak a védett és a nem védett áruk. A munkabérek emelkedése a konzervatívok legkedvesebb érve. Ha a bérek emelkednek és a termelés föltételei nem változnak, két eset lehetséges: a kapitalisták vagy nem emelik az árakat és akkor a bérek emelkedése folytán csökken a profit; vagy a bérek emelkedése arányában emelik az árakat, az árak csökkennek és ezzel a profit is leszáll korábbi színvonalára, tehát mindkét esetben a profitnak csökkennie kell. Ezzel szemben épen azt látjuk, hogy az árak emelkedésével egyúttal a tőkekamat is emelkedett.

A német élelmezési iparban működő 871 részvénytársaság a következő osztalékokat fizette az utolsó két évben :

	Társaságok	Osztalék	
	száma	1908-09	1909-10
Sörfőzők.....	472	5,8	6,2
Malmok	98	5,7	6,4
Cukorgyárak.....	58	8,8	10,3
Egyéb	153	6,6	7,4
Összesen	781	6,4	7,0

Nem lehet tehát, hogy a munkabérek emelkedése okozza a drágaságot. A drágaság igazi oka a csökkenő földhozadék törvénye. Ez is azonban szabad társadalomban csak virtuális ok lehetne. Tényleg a kapitalista társadalomban működik, mert a föld magántulajdonban van; a földtulajdonosok akadályozzák meg, hogy az összes rendelkezésre álló földet műveljék. Ehhez járul a földtulajdonosok szövetezése, a mezőgazdasági kartellek. A mezőgazdasági termelők nem versenyeznek egymással, mert tudják, hogy termékeik mindenképp elkelnek és fölhajtják az árakat még azon a határon túl is, amelyet a csökkenő földhozadék ténye kitűzne. A többit elvégzik a nagyban és kicsinyben viszonteladók. A monopolisztikus földjradék szerepe még nagyobb — mint már Marx kimutatta — az extraktív iparokban (bányászat, erdészet stb.) s minthogy ezek terméke (vas, szén, fa stb.), mint nyersanyag a termelés majd minden ágában szerepel, az árak emelkedésének másik, hatalmas tényezőjét látjuk. De a földjradék nem egyedüli oka a drágaságnak. A kapitalizmus életfeltétele a nagyüzem, a nagyban termelés. Ez a piacok kiterjesztését követeli. Innen az imperializmus. Az imperializmus viszont drága militarizmust, vasutakat, hajóhadakat, bürokráciát, arsenálokat stb. jelent. Csupa terméketlen — ha ugyan a kapitalizmusnak nagyon is gyümölcsöző — befektetés. A földet a végsőig ki kell használni, a legsoványabb tájakat kiaknázni, a monopoljradék tovább emelkedik, stb.

Az orvoslást a kapitalizmustól várni ilyen körülmények közt azt jelentené, hogy a kapitalizmus szüntesse meg önmagát. — Kautsky a föld államosítását követelte. Ez lehetséges volna s kezdeteit látjuk is Angliában. De másképp alig képzelhető, mint a jelenlegi földjradékok (különbözeti és monopoljradék) megváltásával; így az állami mezőgazdasági termelés elejétől kezdve meg volna terhelve a mai földjradéknak megfelelő kamatteherrel s épen csak a további emelkedésnek venné elejét. A fontos azonban az, hogy a mai, tényleg elviselhetetlen árakat leszállítsák. Forradalmi kisajátításra gondolni ma nem lehet. Így csak egy út van: a kapitalizmus a termelő erőket kifejlesztő útján haladjon tovább, amíg belső ellentétei végsőig kifejlődnek — s ezen útjában segíteni is kell —, a munkások pedig ne a vámok eltörlését követeljék, hanem a bérek emelését. A kapitalista imperializmussal a forradalmi szindikalizmusnak kell szembehelezkednie. — V. Griffuelhes a köztársasági demokraták új pártjának első kongresszusáról ír „Kispolgári utópizmus” címen. — Lagardelle cikkéből megtudjuk, hogy a neo-monarchisták már Proudhont is kisajátítják; Cercle P. J. Proudhon című egyetük és folyóiratuk is van már.

Neu Zeit. 1912 január 19. Rudolf Hilferding a kombináció elméletét ismerteti. Az egyes üzemek újabban a nyersanyagot is maguk termelik: a gyárakat bányákkal kapcsolják egybe. Ez által olcsóbban termelnek, extra-profitra tesznek szert. Lehetséges-e, hogy egy pusztta szervezeti változás ily gazdasági eltolódást idézzen elő? Ha igen, miért nem iparkodik ezt minden

vállalat, melynek nyersanyagra és félkészítményre van szüksége, megvalósítani. Marx e problémát úgy akarja megoldani, hogy az extraprofitot csak látszatnak jelenti ki, mert az egész társadalmat tekintve, a profit ugyanaz marad. Ez azonban csak elodázása, de nem megoldása a kérdésnek. A dolog a valóságban úgy áll, hogy a kombinált üzemekben termelt anyagok nem egyszerre készülnek, hanem egymás után, úgy hogy minden üzem csak rendes profitot hajt. A kombináció előnye nem a profitráta emelkedésében, hanem többek közt abban nyilvánul meg, hogy a mellékanyagokat: a gázokat stb. jobban ki lehet használni.

Ugyanaz. *Michel Pawlowitsch* befejezi még a december 15-iki számban megkezdett cikksorozatát a nagy kínai forradalomról. A kínai nép fölkelésének az indító oka nem a mandzsuk elleni gyűlöletben keresendő, mert ezek között is milliókra rüg a proletárok száma, akik szintén részt vesznek a forradalmi mozgalmakban, hanem főleg az európai invázióktól való félelemben. A dinasztia és hivatalnokai ellen azért nyilvánul meg a gyűlölet, mert gazdálkodásukkal megtörik az ország ellenálló képességét, pénzszükségeik kielégítésére idegenek kezére játszották a közgazdaság legfontosabb szerveit. A fölkelés tervszerűen készült: ép akkor tört ki, mikor az európai hatalmak a marokkói ügyekkel voltak elfoglalva és így nem kellett tartania az inváziótól. A műveltség rohamosan terjed Kínában, a burzsoázia gyorsan gazdagodik, az intelligencia és a burzsoázia az egész mozgalomnak a lelke. Ha kezükbe kerül a hatalom, úgy lesz erejük hozzá, hogy megvédelmezzék elfoglalt pozíciójukat. A forradalom győzelme nem csak Kínát fogja előbbre vinni, hanem egyúttal az egész világ kapitalizmusa részére nem sejtett föllendülést fog eredményezni.

Ugyanaz, január 26. *Th. Rothstein* Anglia külpolitikáját ismerteti. Mint szigetországnak, Angliának nem kellett tartani európai támadástól, de maga sem aspirált európai birtokokra. Fő törekvése délázsiai birtokainak a megtartására irányult. Hosszú időn át csak két riválisa volt: Oroszország és Franciaország. Utóbbi középtengeri hatalom volt, ura volt az Indiába vezető főútnak, előbbi Ázsiában mindinkább délre nyomult előre, de azonfelül is aspirált a Kelet kapujára, Konstantinápolyra. Később veszedelmes riválisa támadt Angliának Németországban. Mikor a japánok ártalmatlanná tették Oroszországot és Franciaország Marokkóban kötötte le magát, Anglia azonnal békét kötött régi ellenfeleivel és föl akarta őket használni Németország ellen. Ámde terve, főleg Franciaország ellenállásán, mely befektetett tőkéit félti, úgy az első marokkói bonyodalom, mint az annexió válság idején, meghiúsult. A nagy áldozatokat hiába hozta. A múltan okulva, valószínűleg bele fog törödni abba, hogy ne ő legyen az első nagyhatalom.

Ugyanaz. *Franz Mehring* a Nagy Frigyes körül szőtt legendákat parakodik szertefoszlatni. Nagy Frigyes a szabadgondolkodók és a demokraták, de a Hohenzollernnek is maguknak reklamálják. Az utóbbiak joggal teszik azt, mert Frigyes államideálja a Ständestaat volt. A junkereknek privilégiumokat nyújtott, a parasztságot súlyos adókkal sújtotta, minden szabad mozgást elfojtott. Kortársa Lessing mondta: *Preussen ist das sklavischste Land in Europa*. Frigyes csak személyét illetőleg volt szabadgondolkodó és a hivatalos hódolatot gyűlölte. Mikor egy breszlai tanár magyarázta neki, hogy a nép, mely őt fogadta, szívből lelkesedett, Frigyes egyszerűen odavágta: ültessen egy vén majmot a lóra és lovagoltassa végig a városon, a nép ugyanúgy fog viselkedni.

Ugyanaz, február 2. A *Neue Zeit* szerkesztősége állást foglal az új választások által létrejött helyzethöz. A szociáldemokrata-párt minden nagyobb

választási győzelme után pártviszályoknak volt a színtere. Ez arra vezethető vissza, hogy a pártban ilyenkor az a nézet szokott lábrakapni, hogy a meglévő győzelmet gyümölcsöztetni kell, nem pedig újabb harcokat előidézni és azok megvívására készülni. A párt többsége állandóan ellenezte ezt a taktikát. És ez helyes is volt. A választások csak egyes epizódok a párt életében; hogy célját elérje, még egész más harcokat kell megvívnia. Pozitív eredményekre továbbra is törekedni kell, de nem az eddigi taktika ellenére, hanem annak a betartásával.

Sozialistische Monatshefte. 1912 február 15. *Eduard Bernstein* a lefolyt választásokat forduló pontnak tekinti a politikai pártok életében. A természetes csoportosulással most találkozunk először Németországban. Az egyik oldalon küzdtek az állami autoritás, az iskolák felekezetiiségének a hívei, a feudális tendenciák, a választójog ellenségei és a bürokrácia; a másik oldalon a haladás, a jog és a szabadság védelmezői. Ennek a csoportosulásnak továbbra is meg kell maradni. Ebben a törekvésében a szociáldemokrata-pártnak csak addig a pontig szabad elmennie, ameddig a párthívei megengedik, mert egy esetleges viszály a párton belül egyáltalán akcióképtelenné tenné a pártot.

Ugyanaz. *Ludwig Quessel* azt fejtegeti, vajon tényleg megbízhatatlan elemek-e a nemzeti liberálisok a demokratikus politika szempontjából. Ha ez áll, úgy megdőlné az egész baloldali blokk kombinációja. A pártban vannak tényleg megbízhatatlan elemek, de ezeket a pártfegyelemmel féken lehet tartani. A nemzeti liberálisok többségének nem kell attól tartania, hogy ezek kiválnak a pártból. Hova csatlakozzanak? A szabadkonzervatívokhoz? Ezek a választáson súlyos vereséget szenvedtek és egy megvert csapathoz senki sem csatlakozik szívesen.

Szocializmus 1912 február. A német keresztény szakszervezeti mozgalmat ismerteti, mely eredetileg az osztályharc elleni küzdelemre indult meg, de csakhamar mindinkább közeledett az osztályharc álláspontjához. A keresztény szakszervezetek résztvettek sztrájkokban, támogatták a sztrájkolókat. Emiatt konfliktusba is keveredtek azokkal, akik e mozgalmat életre keltették, de a választások előtt még nem került nyílt szakadásra a dolog, lehet azonban, hogy rövidesen megtörténik.

Ugyanaz. A vitát folytatják az élelmiszerkereskedelem szerepéről a drágaságban. *Somogyi Béla* azt állította, hogy a kereskedők nagy száma azért nem járul az élelmiszerek árainak a leszállításához, mert az élelmiszerekben nincs meg a konkurrencia. Ezzel szemben *Varga Jenő* azt feleli, hogy csak egypár cikk az, melyben nincs verseny, a legtöbben igenis van konkurrencia, a sok kiskereskedő tehát nem hogy fölverné, hanem még leszorítja az árakat.

Soziale Praxis (21. évf. 18 — 21.) *Heinz Potthof* azt a kérdést igyekszik tisztázni, hogy mik a közjóléti intézmények. Meghatározásai javarészen negatív természetűek és exemplifikatívok. A folyóirat szerkesztője *Francke* az új Reichstagról ír inkább hangzatos, mint tartalmas vezércikket. Nem tudhatja, hogy a tömegesebben bejutott szociáldemokráciának minő hatása leendő programot nem adhat; de azért valamit mondani mégis muszáj. Ezért újból kiemeli Németország nagy haladását, a tömegek emelésének szükségességét, stb. *Friedrich Glaser* az angliai munkásmozgalmakat ösmerteti. Günther Adolf (Berlin) a német technikusok helyzetéről ír igen részletesen és arra az eredményre jut, hogy az ipari hivatalnokok problémája mind égetőbbé válik és hova-tovább nagyobb érdeklődést fog kelteni, mint a tanult munkások

nagy tömegénél, akik szervezkedésük révén kedvezőbb helyzetbe jutottak. A probléma nyitva áll úgy törvényhozás, mind szervezkedés tekintetében és annál gyorsabban intézendő el, mert az ipar és technika, valamint az összaazdaság szempontjából nagy értékek forognak kockán. Részleges sikert jelent a biztosítási törvény, amelyet kell, hogy egységes magántisztviselői jogot célzó törekvések kövessenek. Figyelembe jó a tarifaszereződés a maga szanáló eszközeivel. A főkérdés azonban a szervezkedés, még pedig szak-szervezeti.

Történelmi Szemle. Szerkeszti Angyal Dávid. 1. évf., 1. füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia 1912. A magyar olvasó bizonyára örömmel fogja üdvözölni ezt az új szemlét, mely a világtörténelemmel foglalkozván, újabb kultúrkapcsolatot létesít Magyarország és a külföldi tudományosság közt. Az első szám tartalma igen gazdag és kívánjuk, hogy a szerkesztő képes legyen továbbra is e színvonalon tartani lapját. Az első cikkben *Thallóczy* mondja el három albán diaszpóra regényes hányattatásának történetét a Szerémségben, Dalmáciában és Olaszországban. A balkánépek története általában meglehetősen kevésbé művelt terület, az albánok története pedig ezek közt talán a legismeretlenebb. Itt tűnik ki, hogy *Thallóczy* mily biztosan mozog a balkán történelemben, aminthogy tudtunkkal ő írta a legelső albán történetet is, melyet ma az új nemzeti iskolákban használnak. — *Takáts Sándor* cikkének tárgya is igen érdekes, a budai basákról írva a magyar történelem egy régi mulasztását igyekszik jóvátenni: kimutatni, hogy a törökök korántsem voltak az a barbár, műveletlen nép, amilyennek eddig szinte kivétel nélkül hirdették történetíróink. Kétségtelen, hogy egy a törökökhöz hasonlóan csekély számú nép csak a meghódított nép passzív támogatásával és az ellenfélnél magasabbrendű közigazgatással tarthatta fenn másfél-százados uralmát. *Takáts* tanulmánya érdekes adatokkal támogatja e föltevést. Nem hagyható azonban szó nélkül az író stílusának bántó keresettsége. Ilyen kifejezések, mint: eszefordult állapot, hadas idők stb., enyhén szólva, szokatlanok. Olyanfélé népies tréfák pedig, hogy a császármadzagot „nem a kezébe adták az illetőnek, hanem a nyakára szorították”, a Budapesti Hírlap tárcarovatának színvonalát ugyan nem szállítják le, de egy tudományos szemléét igen. Kár, hogy a szerző érdekes tárgyú cikkét ily túlzásokkal gyöngíti. — **Krollmann Károly** a német lovagrend porosz államának bukásáról szól egy könyvbírálattal kapcsolatban. Ezt *Berzeviczy Albert* és *Gragger Róbert* kisebb közleményei követik, majd pedig nem kevesebb, mint hatodfél ív könyvbírálat és könyv- és folyóiratszemle. Különösen az utóbbiak dicsérik a szerkesztő gondosságát és munkáját. Amennyire dicsérnünk kell az anyag gazdagságát, annyira kell sajnálnunk, hogy a fölfogásban alig van bármi nyoma is az újságnak. Így gondolkoztak, sőt majdnem így írtak ötven év előtt is a magyar történelemben. Ez még a helyesírásra nézve is igaz. (Ugyan ki ír még ma cz-vel!) Szabad továbbá Németországnál nyugatabbra is nézni és nem szükséges Darwin leszármazási elméletét *descendenz teoriá*-nak nevezni, ha már kerüljük a magyar szót. Nyilván ez a *descendenz* szó csábíthatta a szedőt arra, hogy *Species Constanz*-ot (így!) szedjen az állandó faj bővebb magyarzatául.

Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften címen — ki tudná megmondani hányadszor — indul el egy új magyarországi „támogatott”. Kiadója, Heinrich Gusztáv, célját igen egyszerűnek mondja: A külföldet elvitathatatlan tények közlésével és tárgyilagos tudósítá-

sokkal abba a helyzetbe óhajtja hozni, hogy helyes elfogulatlan ítéletet tudjanak formálni a magyar nép gazdasági és társadalmi törekvéseit illetőleg. E rovat hasábjai nem alkalmasak a kritikára, miért is csak a vezető cikkelyek címeit említjük, az olvasóra bízva annak megítélését, mennyire alkalmasak ezek a dolgozatok a magyar társadalmi és történelmi tudományokat illetőleg informálni. *Molnár Géza*: Liszt Ferencről ír négy oldalt, oda konkludálván, hogy míg pl. Bach-ot vagy Beethovent embernek látja képzeletünk, azalatt Lisztet, bár nem oly rég halt meg, „*da nun aber die hagere Gestalt Liszts auftaucht, und das schwarze Kleid eines Abbees durch die Lüfte huscht, hat man das Gefühl, das seine Wege ein mythischer Glanz bestrahl*“. És ma egész Európában divatosabb mint valaha . . . *Wertheimer Ede* apróságokat idéz I. Ferenc magyar udvaráról szóló könyvekből. Két kúriai bíró kivonatolja az új perrendtartást és a magyar jogászyűlés irományait 24 oldalon keresztül. *Téreg* a szépművészeti múzeumról, *Marczali* a magyar boszorkányperekről, *Peisner* Széchenyi elődeiről, *Domanovszky* Kézai Simon mesterről, *Kenczler* egy nemzeti múzeumi szép serlegről, *Eber L.* erdélyi szász várakról ír. Nem magyar kérdésekkel foglalkozik: *Stein Lajos* (Tolsztoj mint bölcsész), *Berzeviczy* (a természetfölötti elem Shakespeare-nél), *Osztern* (török államjog), *Gaspartz* (ókori falfestés), *Mahler* (egyiptológia) stb. stb. Igazán magyar társadalomtudományi vonatkozású dolgokat csak *Hoffmann Géza* cikke tartalmaz, amely az Egyesült Államokba való bevándorlás korlátozását és az amerikai munkásság rétegeinek egymással való küzdelmét tárgyalja. Megjegyzendő még az is, hogy a szemle szerkesztésében közreműködnek: *Concha, Hampel és Thallóczy*.